

НОДАР ДУМБАДЗЕ

**ҚУЁШНИ
КҮРЯПМАН
РОМАН**

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
„Ёш гвардия“ нашриёти
1969

Қўлингиздаги китоб грузин ёзувчиси, Ленин комсомоли мукофотининг лауреати Нодар Думбадзенинг иккинчи йирик асаридир. Думбадзе бу романида грузин қишлоғи ва ёшларнинг Улуғ Ватан уруши йилларидаги ҳаётини зўр эҳтирос ҳамда ҳаяжон билан тасвирлайди. Китобни ўқир экансиз кўз ўнгингизда уруш йилларининг машаққатлари, қайғули ва қувончли кунлар манзараси намоён бўлади.

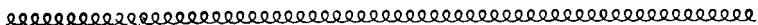
Усмон Шамсимуҳамедов таржимаси

Думбадзе Нодар.

Қуёшни кўряпман. Роман. У. Шамсимуҳамедов тарж. Т., «Еш гвардия», 1969.
232 бет. Тиражи 30000.

Думбадзе Н. Я вижу солнце. Роман

С (Груз).

Амма

Жажжигина жўр қушча олча шохига қўниб олиб шундайм берилиб, ўз овозига ўзи маст бўлиб сайрар эди. Буни эшитган аммам ишини ташлаб, уч оёқли курсичани ҳовлига кўтариб чиқди-да, унга ўтириб, қушнинг сайрашига қулоқ сола бошлади. Мен ҳам майсага чўзилиб, кўзларимни юмганча унга қулоқ солиб ётардим. Қушча ҳар мақомда жуда ўхшатиб сайраркан, мен нафас олмасдан ичимда унга жўр бўлишга ҳаракат қилиб кўрдим, бўлмади, ҳаво етмай нафасим тиқилиб қолди. Жўр қушча ҳар замон-ҳар замонда сайрашдан тўхтаб, ботаётган қуёш томонга паррандачасига бир кўзлаб қараб қўярди-да, яна сайрашга тушиб кетарди. Думдулоқ мис баркашга ўхшаган каттакон қирмизи ранг қуёш қаергадир — ер шарининг четига эринибгина ботар экан, Супса водийсидаги уйлар унинг нурида ял-ял ёнарди.

Аллаким кўчадан:

— Кето!—деб чақириб қолди. Қушча шу заҳотиёқ сайрашдан тўхтади.

— Сосо, ҳой Сосо!я!

— Кираверинг!—норози бир оҳангда жавоб бериб, ўрнимдан қўзгалдим. Ҳовлига бригадир Датико кириб келди.

— Ассалому алайкум!—деб саломлашди у.

Аммам:

— Ваалайкум ассалом!—деб ўрнидан туриб, меҳмонни ошхонага бошлаб кириб кетди. Мен яна майсага ён-бошлаб, қушчанинг навосини кутдим. Лекин қушча бошқа сайрамади. Шундан кейин ўрнимдан туриб ошхонага кирдим. Бригадир аммамга бир нималар деяётган экан, мени кўриши билан жим бўлиб қолди. Аммам камин олдида тиззаларини қучоқлаганча кул орасида йилтиллаб турган чўғларга тикилиб ўтирарди. Бригадир чўнтагидан тамаки халтачасини олди-да, тамаки ўраб, печкадан чўғ олиб тутатди. Хонага дарров тамакининг қўланса ҳиди ёйилди.

— Сосоё, барака топгур, менга сув бер,—деб илтимос қилди Датико.

Мен стол устидаги кўзачани олиб келаётган эдим:

— Йўқ, муздай сувдан олиб кел,—деди. Ташқарига чиқиб кўзачани муздай сувга тўлатиб қайтиб кирганимда бригадир аммамга яна алланималарни гапираётган экан. Мен киришим билан жим бўлиб қолди. Стаканни тўлдириб унга узатдим. У сувни истар-истамас ичди.

— Яна қуйиб берайми?

— Раҳмат, ўғлим, бошқа ичмайман,—деди бригадир.

— Яна бир стакан ичақолинг,—деб ҳазиллашдим, афтига соддадиллик билан тикилиб. Аммам илжайиб кўйди.

— Сосоё, қара-чи, ит нега вовуллаяптийкин?—деди бригадир бир оз сукут сақлаб тургач.

— Биров келган бўлса чақирар,—дедим мен. Бригадир ижирганиб кўйди.

— Йигитча, бирпас ташқарига чиқиб тургин, Кетода гапим бор,—деди у ниҳоят.

— Гапингиз бўлса менинг олдимда айтаверинг,—дедим-да, стулга ўрнашиброқ ўтириб олдим.

— Ҳой йигитча, нима, ўзингдан каттани ҳурмат қилмайсанми, меҳмоннинг иззат-ҳурматини билмайсанми?— деб бригадир менга шундай ўқрайдики, агар аммам бўлмаганда, унинг ҳозир қулоғимдан чўзиб, адабимни бериб қўйишга тайёр эканлигини тушундим.

— Кунда-шунда меҳмонни мен энди кўряпман!

Охири аммамнинг жаҳли чиқиб:

— Сосо, овозингни ўчир!—деди.

— Мен бригадирман, хоҳлаган уйимга хоҳлаган пайтнда келишим мумкин,—деб тушунтирди Датико.

— Жуда яхши, бригадир бўлганингиз учун хоҳлаган уйингизга кираверишингиз мумкин экан, қани бўлмаса бошқаларнинг уйига жўнанг-чи!

— Кето, жиянинг нега энди менга бунчалик ўшқириб қолди? Қара, бу мени тириклайин ютиб юборай деяпти-я!—деди бригадир аммамга. Аммам бошини сарак-сарак қилиб:

— Датико, менда нима гапинг бор эди?—деди.

Датико яна дудуқланиб, хириллаб гап бошлади.

— Эртага Мериага жўхори чопиққа борамиз, жиянингни ҳам биз билан қўшиб юборсанг дегандик. Энди келишимнинг боисини тушунгандирсан?—деди у менга ўқрайиб.

— Тушундим!—дедим мен ҳам бўш келмай. Аммам илжайиб қўйди. У печь олдига келиб қўрга кўмилган сопол тованинг тулука қопқоғини олиб, нон пишдимми, йўқми деб чертиб кўрди-да, уни олиб сочиққа ўради. Кейин кўзачадан бир бўлак пишлоқ олиб қўлида ийлади-да, ноннинг устига қўйди. Аммамнинг менга нонушта ҳозирлаётганини бригадир тушунди.

— Датико, энди боравер,—деди аммам. Датико эшикка қараб юрди. Эшик олдига етгач орқасига ўгирилиб:

— Тонг пайти почта олдига йиғиламиз. Сосоёа, ўша

ерга бор. Обба йигитча тушмагур-эй, мен билан айтишгани уялмадингми? Мен билан нимани талашасан? Хўп майли, энди ярашиб олдик, шундайми?—деди менга.

Мен ҳа дегандек бош ирғаб қўйдим.

— Унга катталар билан баб-баравар меҳнат кунн ёзаман,—деди у аммамга. Аммам индамай бош ирғаб қўйди. Датико чиқиб кетди.

Ҳовлидаги мушмула дарахтининг тагида кетмонча ётарди. Уни олиб бориб ариққа ташлаб қўйдим. Аммам ошхонадан чироқни олиб чиқди-да, эшикни тамбалаб қўйди, кейин сўрига чиқиб ётдик.

Дадамнинг туғишган синглиси — аммам грузин тили ўқитувчиси. У қишлоқда энг илмли ва чиройли аёл. Ростини айтсам, у худди Биби Марямга ўхшайди—бу сурат бобомнинг сандиғида турибди. Аммо унинг оти Марям, аммамнинг оти эса Кетэван, жуда чиройли ва Биби Марямга ўхшагани учун ҳеч ким унга севги изҳор этолмаган ва у ҳалигача эрга тегмаган. Мен аммамни жуда яхши кўраман ва доим ишқилиб у эрга тегмасинда, деб қўрқиб юраман. Балки у бу фикрларимни сезар, билар, шунинг учун ҳам ҳозир уни бу ишга ҳеч нарса мажбур ҳам қила олмаса керак.

Мен каравотимда кўзларимни очиб ётар экапман:

— Амма!—дедим шивирлаб.

— Нима дейсан, ўғлим?

— Ухлаяпсизми?..

— Нима гапинг бор, айтавер.

— Амма, анави бригадир Датикога нима керак экан, нега ҳар кунн кечқурун бизникига келаверади?

— Билмадим, бўталоғим.

— Келмасин!

— Ахир унга келма деёлмайман-ку!

— Бунисини билмайман, келмасин, тамом... Қелиб ялпайиб ўтириб олади-да, ҳали сув опке, ҳали итга қа-

раб тур, у ёққа бор, бу ёққа бор деб катталик қила-
веради... Унинг мақсадини яхши биламан!

Амма индамади.

— Амма, сиз нечага кирдингиз?— деб сўрадим мен
орадан бир-икки минут ўтгач.

— Ухла, бўталоғим.

— Айта қолинг!

— Ўттиз бешга.

— Нега эрга тегмайсиз?

У индамади, фақат оҳиста нафас олаётгани эшти-
либ турибди, мен бўлсам унинг жавобини кутаяман. У
ҳамон жим ётибди.

— Амма, айтақолинг?

— Ухла, болам, эртага вақтли туришинг керак.

— Амма, нега эрга тегмайсиз?

— Мени ҳеч ким олмайди, ҳеч кимга ёқмайман.

— Елгон. Сиз ҳаммага ёқасиз. Датико бўлса сизни
яхши кўради, билдингизми!

— Сен ҳам унга тегишимни истайсанми?

— Йўқ, истамайман.

— Бўлди, энди ухла.

Мен ухлаб қолиб туш кўрдим: тушимда сарвқома
аммам оппоқ никоҳ кийимида гул-гул очилиб қишлоқ
черкови олдида турган эмиш. Унинг олдида бутун қиш-
лоқ эркаклари тиз чўкиб туришган эмиш, мен бўлсам
унга, эрга тегманг, деган эканман, у оқ никоҳ кўйлагини
ечиш ташлабди-да, менинг қўлимдан етаклаганча уйга
жўнабди...

Уйғонгач, астагина ўрнимдан туриб кийиндим-да, ух-
лаб ётган аммамнинг юзидан ўпдим, кейин ошхонага
кириб нонушталигимни мактаб жилтимга солдим. Шун-
дан кейин арқда юзимни ювиб, сувга ташлаб қўйган
кетмончани кўтарганча почта томон югуриб кетдим.

Иўлда роса ушланиб қолдим, ахир кўча-кўйда учраган болалар билан гаплашиш ҳам керак-да.

Мен етиб борганимда бригадамиз одамлари йигилиб бўлишган экан. Ҳаммалари кетмонга суянганларича симёғочдаги эски репродукторга тикилиб туришар эди. Репродукторда қандайдир хириллаган, чувиллаган товушлар орасидан дикторнинг овози эшитилиб турар эди. Диктор нима ҳақда гапирётганини тушунолмадим. Мен одамлар олдига етиб борганимда репродуктор жим бўлиб қолди. Лекин одамлар ҳали ҳам чурқ этмай, ҳатто қимир этмай туришарди.

— Ассалому алайкум!—дедим мен. Ҳеч ким жавоб бермади.

— Ассалому алайкум!--дедим мен яна кўрқа-писа. Бу гал ҳам ҳеч ким жавоб бермади.

— Герасим амаки, нима бўлди?!—деб сўрадим мен ён қўшнимизнинг енгидан тортиб. У менга қандайдир бир анқовсираб тикилиб қўйди-да, зинага ўтириб тамаки халтасини олиб, тамаки ўраб чекди; гўё мени кўрмаётгандек эди.

— Асало амаки, ўзи қанақа одамсиз, нега индамай-сиз, нима бўлди?!—дедим Герасим амакининг ёнига бориб ўтирган Асалога. У менга диққат билан тикилди-да, кейин тескари қараб:

— Уруш, Сосойа, уруш!— деди.

— Асало амаки, қанақа уруш?

— Ёқалашиш, одам ўлдириш, қон тўкиш, тушундингми?

— Ким билан ким урушар экан?

Асало қўл силтаб қўйди.

— Ким билан ахир?!—деб сўрадим яна ва атрофга алангладим. Ранги оқарган, ваҳимага тушган одамлар жимгина туришарди.

— Германия билан,—деди кимдир охири.

— Қанақа Германия билан?..

— Кўкиш-кул ранг Германия билан!— деди Асало жаҳли чиқиб.

Қовоғи солинган, айна вақтда тарвузи қўлтигидан тушиб шалвираб турган бунча одамларни ҳеч қачон кўрмагандим... Тўсатдан кечаси қабристондан ўтиб бораётгандагидек қўрқиб кетдим. Мен Герасим амакининг ёнига ўтириб, қўлимни унинг тиззасига қўйдим. Герасим амаки менга ҳайрон бўлиб тикилди-да, кейин бошимни силаб:

— Уғлим, уйингга боравер, ҳеч нарсадан қўрқма!— деди.

Мен ўрнимдан туриб, аста-секин йўлга тушдим.

— Кетмонинг билан нонушталигингни ҳам олиб кет!—деб қичқирди Герасим амаки. Мен қайтиб бориб кетмонимни, нонушталигимни олиб уйга қараб жўнадим.

Супса дарёси устидаги кўприкка етганимда қуёш тоғ чўққилари узра анча баландга кўтарилиб қолган эди. Мен ерга қараб хаёл суриб борардим.

— Сосо Мамаладзегга саломлар бўлсин!

Бошимни кўтариб Лука Поцхишвилини кўрдим. У каттакон саватни орқалаб олган, юз-кўзидан тер қуйиб турарди.

— Барака топкур, кел, манави саватни туширишвор.

Икковлашиб саватни ерга туширдик. Лука амаки йўл четидаги майсага ўтирди, кейин қўли билан ёнидан жой кўрсатиб, сен ҳам ўтир дегандек ишора қилди.

Мен унинг ёнига ўтирдим.

— Сотгани олиб кетяпман... Анави. отхонамизнинг ёнидаги олма бор-ку, уни ўзинг биласан-у... Менинг чўчқамни кўрганмисан? Болалай деб турибди. Сигирим ҳам бўғоз. Ҳой, ўзинг бир кўргина, зап олма-да! Саватдан биттасини олиб кўргин ўзинг! Лекин емагин, сотгани

олиб кетяпман, уйга борсанг, тўйгунигча еяверасан. Тамакинг борми?—мен чўнтагимдан тамаки халтамни олиб, узатиб турган кафтига бир чимдим тамаки солдим. Лука амаки тамакини ҳидлаб кўрди-да, мамнунлик билан бош силкиб, сўзида давом этди.—Бугун роса ишлайдиган кун бўляпти-да, лекин мен озгина чойчақа қилиб олай дедим. Қоғозинг ҳам бордир?—Мен тамаки ўраш учун унга бир парчагина қоғоз узатдим.—Бригадирдан жавоб сўраш керак, бўлмаса ҳар куни колхоз экинини чопиқ қилиб юраверасан, ўзингники ўт босиб ётаверади. Сосо тутатиб оладиган бирор ниманг бордир?—мен унга гугурт ҳам бердим. У мацца қилиб тамаки чекди.— Унга маза, на бола-чақаси, на ташвиши бор, ўзига ўзи хон, ўзига ўзи бек. Сенинг ўғлинг ҳам ёрдамга чиқсин дейди-я. Ўғлим бу йил институтга киради, кетмон билан ери титкилаб юришга вақти бор эканми? Унинг бу ҳунари кетмайди, нега дейсан? Сенга бир нима бўлганми, нега фиқ этмайсан? Бундай, ҳа ё йўқ, десаи-чи!—чолнинг жаҳли чиқиб кетди.

— Лука амаки, уруш бошланибди.

— Ким бошлабди?—Лука менга қарамасдан аста сўради.

— Германия.

— Қаерда?

— Бизда.

— Ким билан?

— Биз билан.

— «Биз билан» дейсанми?

— Ҳа, биз билан, Совет Иттифоқи билан.

— Қачон?

— Бугун.

Бирдан Луканинг ранги мурдадай оқариб, тутундан томоғи ачишиб йўтала бошлади. У анча йўталди, охири йўталганда унинг ҳиқилдоғидан ҳуштак каби чийила-

ган товуш чиқди, шунда менинг қўлимдан маҳкам ушлаб олди. Қаттиқ қисганидан бармоқларим кўкариб кетди. У анчагача шу алфозда ўтирди, кейин ўзига келди.

— Йигитча, бу гапни сенга ким айтди?

— Эрталаб радиода айтишди.

— Овозингни ўчир!

— Ҳа, айтишди.

— Ҳазиллашяпсан-а, ўғлим, шундайми?— деб ялингансимон сўради Лука.

— Йўқ, бугун эрталаб радиода айтишди.

Лука бошқа ҳеч нарса сўрамади. У анчагача индамай, оёғи тагидаги майсаларга тикилиб ўтирди. Кейин икки букилиб, ранги оқариб ўрнидан турди-да, менга:

— Саватни кўтартирвор,— деди.

У уйига қараб йўл олди. Сал юргач, менга ўгирилиб қаради-да, бир нима демоқчи бўлди, лекин фикридан қайтди шекилли, менга тикилиб тураверди.

— Лука амаки, нима демоқчи эдингиз?

У ҳеч нарса демади, қўл силкиб қўйиб, орқасига ўгирилди-да, уйига қараб кетаверди.

Мен ошхонага кирганимда аммам бир қўли билан кўзачадан сув қуйиб сопол товоқда бир қўллаб жўхори унидан хамир қораётган экан. Эшик ланг очиқ бўлгани сабабли ичкарига шарпа чиқармайгина кирдим, кирганимни аммам билмай ҳам қолди.

— Амма, бугун эрталаб Германия биз билан уруш бошлабди.

У бошини кўтариб, менга таажжубланиб тикилиб қолди.

— Радиода айтишди.

Аммамнинг қўллари қалтирарди. У ҳамон мендан кўзини узмасди, кўзачадаги сув эса ерга қуйиларди. Мен аммамнинг қалтираётган қўлларига тикилганча жим турардим.

— Ҳой бола, нималар деётганингни билипсанми ўзи?—деган товуш қаердандир узоқлардан эшитилгандек бўлди қулоғимга.

Мен йўқ дегандек бош ирғадим.

Мен бу гапларни ҳали яхши тушунмасдим, лекин қандайдир катта, жуда катта бахтсизлик содир бўлганини ва у шу тобда бизнинг хонадонимизга ҳам кириб келганини ҳис этиб турардим.

Жудоник

Район клубининг ҳовлиси одам билан лиқ тўлган. Атроф йиғи-сиги, ашула, тўс-тўполон.. Бир нарсаларни илтимос қилишар, бир-бирларига ваъда беришар... Қу-чоқлашар, ўпишишар, нималарнидир насихат қилишар, пўписа қилишар, эркалашар, яна ваъда беришар, яна ўпишишар — хулласи калом шовқин-суронининг чеки йўқ.

Герасим амаки сершоҳ тут тагидаги майсада ўтириб тамаки чекар экан, икки кўзи жажжи қизини осмонга ирғитиб, эркалаётган ўғлида эди. Қизча оёқларини узатиб, қиқирлаб кулгани-кулган эди. Эрининг ёнида Қора тўри Машико (унинг лақаби шундай эди) худди момақалдироқда эгилган дарахт сингари бошини ҳам қилганча турарди. У лабларини тишлаб турар экан, қорачадан келган юз-кўзидан тинмай ёш оқарди.

Асало Гудавадзе клуб зинасига ўтириб олган эди. Ёнида ўғли, ўглининг олдида эса ёшгина келини ўтирарди. У бошини эрининг тиззасига қўйганча тинмай йиғлар эди.

Ўғли дадаси Асалога:

— Дада, у онасиникига кетиб қолмасин!—деди ва хотинининг бошини силади.

— Йўқ, ўғлим, кетмайди.

— Маргалита, дадамни ташлаб, ёлғиз қолдириб кетма.—Жувон индамади, лекин янада қаттиқроқ йиглашга тушди.

— Дада, мен тез орада қайтиб келаман.

— Айтганинг келсин, ўғлим.

— Бўлди, Марго, бас қил; нима, урушга биргина мен кетяпманми?—Маргалита энди ҳўнграб юборди. Эри уни овута бошлади.

— Ўғлим, авлод-аждодларимизни уятга қўйма,—деди Асало.

— Дада, хавотир олманг, мана кўрасиз, Гитлернинг бошини олиб келаман, ўғлингиз қанақалигини ўшанда биласиз,—деди у илжайиб.

— Ўзингнинг бошинг омон қайтсин, ўғлим, менга шуниси керак,—деди Асало.

Маргалита эса ҳамон йиғларди.

— Дада, бунга эҳтиёт бўлинг!

— Албатта, ўғлим, буни айтмасанг ҳам биламан.

— Дада...—йигитча дудуқланиб қолди.

— Гапиравер, ўғлим.

— Бир-икки ойгача майли-ку, лекин кейин сув ташитманг. Ўтин ҳам ташимасин. Тегирмонга ҳам бормасин. Далага ҳам чиқарманг!— Асало хўп дегандек бош ирғади.—У индамай иш қилаверади, одатини биласиз-ку, унга оғир юк кўтаришга рухсат берманг.

Асало хомуш жилмайиб, хўп дегандек бошини қи-мирлатди.

Лука зўр бериб тамаки ўрамоқчи бўлар, лекин бармоқлари унга бўйсунмай титрар, юпқа қоғоз йиртилиб тамаки тўкилиб кетарди. Мен унинг қўлидан халтачасини олиб, тамаки ўраб бердим. Лука менад хурсанд бўлиб, тамакинни тутатди. Унинг лаблари ҳам титрар эди.

— Сосойа, бу болани нима қилсам экан-а?—деб сўради у менад. Нима қилиши кераклигини мен қаёқдан

билай. Унинг ўгли Кукури бўлса ўзининг қип-қизариб ҳаяжонланиб турган дўстлари ўртасида ниманидир қаттиқ-қаттиқ ҳикоя қилар, йигитлар эса тишларини ғижирлатишар ва хандон уриб кулишар эди. Лука бўлса:

— Ҳаммаларининг сочларини олиб ташлашади,—деб ташвишланарди, гўё ҳамма гап худди шундадек.

— Сочимизни мактабда ҳам қирдириб ташлатишарди,—деб уни тиңчитишга ҳаракат қилдим мен.

— Герасимга-ку унчалик оғир эмас-у, унинг невараси бор... Мен ким билан қоламан?

— Лука амаки, улар тез орада қайтиб келишади.

— Ҳаммаси ҳам қайтиб келавермайди-да, Сосойа болам!

— Ҳаммалари қайтиб келишади!—дедим мен ишонч билан.— Биламан, ҳаммалари қайтиб келишади, ҳа, ҳаммалари. Ҳали Армияга кетиб, қайтиб келмаган одамни кўрмаганман.— Урнимдан туриб армияга кетаётган қишлоғимиз йигитлари олдига бордим. Улар ширакайф, менга қараб илжайишар, мени ўпишар, мен ҳам илжайиб, уларни ўпар эдим.

— Анзор, кетяпсанми?

— Кетяпман, Сосойа.

— Ахир сен қайтиб келасан-ку, а Анзор?—Анзор илжайди. Унинг бўйнига қайлиғи Маквала осилиб олди. У йиғи аралаш:

— Анзор, тезда қайтиб келасан-ку, а?—деб сўради.

— Бўлмасам-чи, албатта қайтиб келаман.

— Сен-чи, Никуша?

— Сосойа, мен ҳам қайтиб келаман. Сен биз билан бормайсанми?—деб кулди Никуша.

— Ким армияга оларди уни, аввал мўйлови чиқсин!—деди унга Абибо.

— Сизнинг укангиз Нагорнинг мўйлови чиққани йўқ,

мени бўлса нимагадир оёғим тортмаяпти шунчаки,—дедим. Қизлар кулишиб юборишди.

— Сосойа, қара, сенга қанча қизларни ишониб ташлаб кетяпмиз, бу қўзичоқларга қараб юр, яна бўриларга ем бўлишмасин! Агар бир гап бўлса худди келганимизда кунингни кўрсатиб қўямиз-а,—деб пўписа қилган бўлди Жимшер.

— Ҳамма бўрилар бугун кетишяпти-ку, бошқа ким ҳам уларга тегарди,—дедим мен. Қизлар яна кулиб юборишди. Мен бошқа тўпнинг олдига бордим.

— Сосойа, кимни кузатгани чиқдинг,—деб сўрашди мендан.

— Нима, сен армияга кетмаяпсанми?

— Кетяпман, Сосойа.

— Худди сени кузатгани чиқдим-да ўзиям.

Тамаз мени қучоқлаб, ўпди-да:

— Амманг кимни кузатгани чиқди,—деб сўради шивирлаб.

Аммам четан тўсиқ ёнида турган бригадир Датикодан кўзини узмайди. Датико нималарнидир гапирар, аммам қулоқ солиб турар эди. Мен ҳам Датикога тикилдим, унинг ранги оқариб кетган эди. У аммамнинг қўлидан ушлаган эди, аммам ҳам қаршилиқ кўрсатмади. У аммамнинг иккинчи қўлини ҳам ушлади. Улар бир-бирига жуда яқин туришарди. Аммамга қарасам юзида сира қони қолмабди, ҳозир у Биби Марямга жуда ҳам ўхшаб кетганди. Шу тобда уни эрга тегадн, биров уни мендан тортиб олади деб сира қўрқмасдим. Ҳозир қизганиб унинг олдига бормаيمان ҳам. Аммам менинг қараётганимни сезиб бошқа ёққа ўгирилиб олди. Датико ҳам менга қаради-да:

— Сосойа, бу ёққа кел!—деб чақирди.

Мен аммамнинг ёнига бордим. Датико:

— Сосойа, мендан жаҳлинг чиқяптими?— деб юзими шапатилаб қўйди.

— Нега энди сиздан жаҳлим чиқар экан?— дедим-да, нари қетмоқчи бўлдим.

— Кетма, биз билан туравер.

Мен шу ерда қолдим.

— Сосойа, мана мен ҳам армияга кетяпман.

— Ҳамма кетяпти!

— Аммангга кўз-қулоқ бўлиб юр, сен ахир катта йигит бўлиб қолдинг!

— Айтмасангиз ҳам биладан ўзим!

— Аммангни яхши кўришимни ўзинг биласан-ку...

— Сиздан кўра мен кўпроқ яхши кўраман!

— Сосойа, мен тезда қайтиб келаман, ана шундан кейин бирга яшаймиз!

— Ҳамма ҳам қайтиб келади ва бирга яшайди!

— Ҳамма ҳам қайтиб келавермайди!

— Мана кўрасиз—қайтиб келишади!

Клуб ҳовлисига бир тўда ёшлар кириб келишди. Улар ўртасида олтин ранг сочли қиз ашула айтиб кирди:

Ёрим кетар урушга,

Мен ҳам бирга кетаман...¹

Шундан кейин балконга ҳарбий комиссар чиқди-да, нутқ сўзлади. У биринчи жаҳон урушининг сабаблари ва оқибатлари ҳақида гапирди, кейин армиямизнинг куч-қудрати, ҳар қандай ҳужумни ҳам қайтара олиши, самолётларимиз, танкларимиз, артиллериямиз, кавалериямиз ҳақида гапирди. Унинг айтишига қараганда, армиямиз эрта-индин Берлинга кириб бориши керак эди... У гапни тамомлаши билан район духовой оркестри «Туш»ни ижро этди. Кейин музикачилар чолғу асбобла-

¹ Шейрларни Мирозиз Аъзамов таржима қилган.

рини майса устига қўйиб, бири-кетин дирижёрлари билан хайрлашдилар. Аёллар машиналарга ёпирилишди.

— Анзор, кетма!

— Бўталоғим, мени зор-зор йиғлатиб кетаверасанми?

— Эринмасдан тез-тез хат ёзиб тур!

— Мени қон қора қақшатма, ўғлим!

— У ярамасларнинг ўқиға кўксингни тутиб берма, ўғлим.

Кейин эркак кишининг:

— Қани ҳайда, ё бағри тошмисан? Буларга ортиқ чидаб туролмайман.

— Қани, Амиран, машинага чиқа қол, бу хайрлашинингда уруш ҳам тугаб қолади!

Машиналар йўлга тушди. Шу пайт худди қуёш ботгандек ҳаммаёқ қоронғилашиб, юракларимиз пора-пора бўлди. Унта юк машинаси акаларимиз, оталаримизни олиб кетди, йўл четида эса биз болалар, оналар, хотин-халаж, опа-сингиллар — яқинларидан жудо бўлганлар турар эдик. Майса устида эса эгасиз қолган музика асбоблари сочилиб ётарди. Мўйсафид капелмейстер юзини қўллари билан бекитганча турар экан, чўкиб кетган елкалари қалтирарди.

Мен ўша кунни олам-жаҳон одамнинг бараварига йиғлаганини, шунчалар қайғуга ботганини, аммамнинг кўзларида ёшни умримда биринчи мартаба кўрдим. Шу пайт нима учундир, денгиз суви изига қайтганида қумлоқ соҳил яланғочланиб унда балиқлар, қисқичбақалар, шилиқ қуртлар, хас-хуслар сочилиб ётиши кўз олдимда намоён бўлди. Назаримда ҳозир бизлар денгиз қирғоғига чиқариб ташланган ана шундай балиқлар, қисқичбақалар, шиллиқ қуртлар, хас-хусларга хшардик.

Мен чалқанчасига қоронғи зимистонга тикилиб ётардим.

— Амма!

— Нима дейсан, болагинам?

— Амма, ухляяпсизми?

— Йўқ, ухлаётганим йўқ.

— Амма, Датико ҳам кетди.

— Сосайа, ҳамма кетди.

— Энди бошқа ҳеч ким кетмайдими?

— Ҳали кўп одам кетади, Сосойа.

— Амма, борди-ю, Датико қайтиб келмаса нима бўлади?

— Ухла, болагинам!

— Йўқ, амма, борди-ю, у қайтиб келмаса сиз нима қиласиз?

— Сосойа, кўп, жуда кўп одамлар қайтиб келмайди!

— Амма, мактаблар очилаверадими?

— Очилаверади, энди ухла.

— Амма...

— Ухла!

Мен ухлаб қолдим, лекин ҳеч қандай туш кўрмадим.

Хатна

Уруш оқибатлари қишлоғимизда дастлаб кооперативда сезила бошлади. Унинг пештахталаридаги қанд, гугурт, ёғ, совун, нон, керосинлар йўқ бўлиб қолди, кейин сотувчи Ласанинг ўзи ҳам ғойиб бўлди. Далаларни ўт босиб кетди, тегирмоннинг бир тоши тўхтаб қолди, кўпчиликнинг ғамлаган ўтини тугади, Матрона хола мендан ҳовлисидаги дарахтлардан кесиб ўтин қилиб беришни илтимос қилди. Қаровсиз қолган тоқлар-

нинг новдалари қуриб, ғалладондаги ун ҳам тугади, элак ҳам тобора камроқ ишлатиладиган бўлиб қолди. Бир куни бўлса аммам эланмаган ундан нон пиширди. Кунлардан бирида кечаси қичқирган овоз ҳам-манинг ўтакасини ёриб юборди: урушнинг ўттизинчи куни қишлоғимиз кўчасидан биричи мартаба қора кийган аёл уввос солиб ўтди.

Энди эрталаблари Датиконинг:

— Андро, қани, тезроқ чиқа қол!

— Эдемика, жуда қонимга ташна қилиб юбординг-ку, тезроқ қимирласанг-чи!

— Сосойа, кўзингни оч!

— Минадора, найновингга сув сепвор, тезроқ ту-ради!

— Ҳой-й, Кескина!..—деган бақирӣқ-чақирӣқлари ҳам эшитилмайдиган бўлди.

Энди ҳар куни эрталаб янги бригадир Қсенианинг чинқироқ овози янграйдиган бўлди. У бирор-бир тепа-лик устига чиқиб олиб, қўлни оғзига карнай қилганча худди инидан қувиб чиқарилган курк товукқа ўхшаб қичқиргани-қичқирган эди.

— Матрона, шунча ухлаганинг етар!

— Машико, далага чиқ!

— Кето-о-о! Бугун бизга ёрдамлашиб юбор!

— Сосойа, ҳа худо кўтарсин сени!

— Герасимо-е-е, ҳой Герасимэ!

Қишлоқдагиларнинг ҳаммасини чақирӣшар ва биз-лар — ишга яроқлилар ҳаммамиз далага чиқардик. Фақат Бесарион Шаликашвилининг қизи Хатианигина ишга чақаришмасди. Ҳа, уни чақирӣшнинг ҳожати ҳам йўқ эди. Хатиа ҳаммадан олдин туриб, сочини чамбарак қилиб олганча далага жўнар эди. У ҳамма билан бақирӣб-чақирӣб саломлашарди-ю, аммо ҳеч кимга қарамас-ди. Қиз узоқ-узоқларга тикилганча илжайиб бораверар

эди. У жўякка аста тушиб олиб, чиройли нозик кўллари билан чой баргини тераверарди. Агар биз жўхори чопиқ қилсак, у ўтоқ қилар ёки уватга ўрнашиб олиб, чиройли кўк кўзлари билан олис-олисларга тикилиб ўтираверарди.

Хатиа ҳаммага ҳам бирдек кулиб боқарди. У одамларни, одамлар уни яхши кўрарди. У атрофдаги одамларнинг қувончини ҳам, ғам-андухини ҳам дарров пайқаб олар, олис-яқиндаги қўни-қўшнилар нималар ҳақида гаплашишаётганини ва шивирлашаётганларини сезар эди. Хатиани каттаю кичик яхши кўрар, у ҳаммага керак, яқин одам эди, одамлар бу ёш, лекин аёлларга хос доно қизчадан маслаҳатлар сўрашарди.

Хатиа мен билан тенгдош эди, бирга мактабга қатнар, олтинчи синфда охирги партада ўтирар, оппоқ рақамли тенгламалар ёзилган ярақлаган доскага бирга тикилар эдик. Аммо Хатиа уларни кўрмас, ҳеч вақт ҳеч нарсани ёзиб ҳам олмас, фақат тинглаб, ёдлаб олар эди. Хатиа тугма ожиза эди, лекин ожиза бўлса ҳам у синфимиздаги энг чиройли ва энг ақлли қиз эди.

Тонг нурлари ҳали туман пардасини ёриб ўтмаган эрта саҳар эди, мен ҳали ўрнимдан турмагандим, аммамлар кўйлагимнинг тугмачасини қадаётгандилар. Шунда шийпонда кимнингдир оёқ товуши эшитилиб қолди.

— Кето хола,—деб чақирди биров ийманибгина.

Қишлоғимиздагилар Хатианинг овозини яхши танишар эди, шунинг учун ҳам аммамлар «ким» деб сўраб ўтирмай, чақириб келган одамни ичкарига таклиф этди.

— Ассалому алайкум,—деди Хатиа остонада тўхтаб.

— Ваалайкум ассалом, Хатиа. Қел қизим, намуноча эрта турдинг ёки хўрозлар билан ким эрта турарга ўйнадингми?—деб сўради аммам ҳазиллашиб.

— Кето хола, бугун кечаси мижжа қоққанам йўқ!

— Нима гап, тишчиликми ўзи?

— Сосойа уйдами?

— Хатна, мен бу ердан, нима эди?

— Уйда бўлса, Кето хола, гапимни сизга айта олмайман. У ўрнидан туриб, ташқарига чиқиб кетсин.

Аммамлар ҳайрон бўлиб, менга тикилдилар-да, тура қол дегандек ишора қилдилар.

— Тескари қараб тур!—дедим Хатнага норози оҳангда, стулдаги шимимни олар эканман.

Хатна илжайиб қўйди, лекин илтимосимни бажо келтирди. Мен кийиниб чиқар эканман, атайлаб эшикни тарақлатиб ёпдим-да, шийпондан гурс-гурс юриб ўтдим, кейин оёқ учиде орқамга қайтиб, бутун вужудим қулоққа айланиб, тирқишдан қулоқ сола бошладим.

— Сосойа, эшик орқасидан қоч, нафас олаётганингни эшитиб турибман!—деди Хатна. Бошқа чорам қолмагач ҳовлига тушдим. Пойлаб-пойлаб охири тоқатим тоқ бўлди-да, яна шийпонга чиқиб уйга кирдим. Аммам стол ёнида дока рўмолдек оқариб, бошини қўллари орасига олганича олдида турган кўйлакка маъносиз тикилиб ўтирар эди. Хатна бўлса аммамнинг елкасидан қучоқлаб турар эди. Унинг юзи аммамникидан ҳам оқариб кетган эди.

— Хатна, нималар деётганингни ўзинг тушуняпсанми?—деб сўради аммам бошини кўтармасдан.

Хатна жавоб бермади.

— Хатна, сен балки янглишаётгандирсан?—деб сўради аммам яна ундан.

— Кето хола, унинг овозини тапимаслигим мумкин эмас,—деди Хатна.

— Қизим, мен бу гапга қандай ишона оламан!—деди аммам ҳаяжон билан.

— Мен тегиримондан чиқиб тепаликка кўтарилдим-да, ўтириб дам олдим. У менинг олдимга келиб, кимсан,

деб сўради. Мен Хатиаман дедим. Кечалари нега дайдиб юрибсан, деди...

Хатианинг овози қалтираб, жим бўлиб қолди

— Кейин нима бўлди?—деб аммам Хатиага тикилди.

— Мен учун кеча-кундуз баб-баравар, дедим мен. Кейин унинг отини айтдим. Жинни қиз-э, у одам бу ерда нима қилади, деди. Мен Тараси Антидзедман, деди.

— Балки у ҳақиқатан ҳам Тарасидир, а, Хатиа?—деб сўради аммам умид ва ёлвориш билан.

— Мен бугун Тарасиларникига бордим.

— Хўш, нима гап экан?

— Тараси уч кундан бери касал бўлиб ётган экан.

— Балки сен уларнинг овозини чалкаштириб юборгандирсан, Хатиа?

— Кето хола, Хатиа ҳеч кимнинг овозини чалкаштириши мумкин эмас. Мана унинг ўзи келадиган олдингизга, ўшанда кўрасиз,—деди-да, Хатиа эшик томон юрди. Мен унга йўл бердим. Хатиа шийпондан эҳтиёткорлик билан ўтиб, худди шундай эҳтиётлик билан зинадан ҳовлига тушди-да, ташқарига чиқиб кетди.

Шу кундан бошлаб аммам ўзгариб қолди. У эртадан-кечгача индамай, бошини қуйи солганча ерга қараб юрадиган бўлди; гўё жуда қимматбаҳо бир нарсани йўқотган-у, шуни қидириб тополмаётгандек эди. Иш пайтларида у тўсатдан хаёлга чўмиб, турган жойида қотиб, қулоғига ҳам ҳеч нарса кирмай қолар, то қўлидан тутмагунимча шу алфозда тураверарди. Агар у чой тераётган бўлса қўли узатилганича қолар, агар жўхори чопаетган бўлса кетмон билан жўхори тупини узиб ташларди. Шунда мен чақирсам у худди уйқудан чўчиб уйғонгандек бир сесканиб тушар ва мен томонга ўгирилиб қарар ва қилиб қўйган ишини кўриб оғир хўрсинарди.

Кечалари ит ҳуриса ёки пол ғичирлаб кетса борми, у ўрнидан сакраб туриб, сергаклик билан қулоқ сола

бошларди. У озиб-тўзиб, бир ҳолатда бўлиб қолди. Охири чидаб турулмадим, Хатияларникига бордим.

Бесарион Шаликашвили каттакон тўнгахнинг устига ўтириб олганча уни йўниб, узум эзадиган босқон ясарди. Хатиа шийпончада чарақлаб турган қуёшга тик боқиб, илжайиб ўтирар эди.

— Ассалому алайкум, Бесарион амаки!—дедим мен.

— Ваалайкум ассалом, кел ўғлим!—деб жавоб берди у ишдан кўзини узмай.

— Сосомисан?—деди Хатиа шийпондан туриб.

— Ҳа, менман.

— Сосо, қуёш қаерда ҳозир?—деб сўради Хатиа.

— Гилоснинг тепасида,—деб кўрсатдим мен қўлимни дарахт томонга узатиб.

— Агар қуёш гилоснинг тепасида турган бўлса мен уни кўряпман,—деб хурсанд бўлди Хатиа.

— Ҳа, гилоснинг қоқ тепасида турибди.

— Дада, Ботумидаги доктор нима деди?—деб сўради у Бесариондан.

— Қизим, неча марта гапираман ахир!—Бесарионнинг жаҳли чиқди.

— Дада, Сосойага айта қолинг,—деб илтимос қилди қиз яна.

— У айтдики, агар қизча қуёшни кўрса мен албатта унинг кўзини очаман, деди.

— Сосойа, эшитяпсанми?

— Хатиа, бир минутга пастга тушгин, сенда гапим бор,—илтимос қилдим мен. У пастга тушди-да, менинг шундайгина олдимга келди.

— Нима учун келганингни биламан.

— Сен аммамларга нима деган эдинг, улар жуда ҳам ўзгариб қолдилар.

Хатиа жавоб бермади. У шундайгина ёнимдан ўтиб бориб кўча эшикни очди-да, ташқарига чиқиб кетди. Мен

унинг кетидан боравердим. Йўл бўйи бир оғиз ҳам гаплашмадик.

Хатиа ҳовлимизнинг ўртасига етгандагина тўхтади ва мендан:

— Кето холам қаердалар?—деб сўради.

— Амма!—деб чақирган эдим, шийпонга чиқди у.

— Хатиа сиз билан гаплашмоқчи экан!

Аммам пастга тушиб, олдимизга келди. Унинг кўрқувдан ранги оқариб кетган эди.

— Ассалому алайкум, Кето хола!—деди шунда Хатиа.

— Хатиа, нима гап?—деб сўради аммам овози қалтираб.

— Ўзим шундай, сизни соғиниб кўргани келдим.—Аммам зўрма-зўраки илжайиб қўйди-да, Хатнани бағрига босганча уйга бошлади.

— Кето хола, уй ишларингизга қарашиб юборайми?—деди Хатиа тўхтаб.

— Йўқ, қизим, ҳожати йўқ.

— Жўхорингизни туйиб бера қолай-а?

— Жўхоримиз бўлганда анавн дангаса бекор ўтирармиди,—деди аммам хўрсиниб. Дангаса мен эдим, албатта.

— Ҳа, Сосойа дангаса,—деди Хатиа ҳам унинг гапини маъқуллаб.

Мен унга ҳаяжон билан тикилдим.

— Кето хола, бизда жўхори бор, жўхоримиз жуда кўп; бу ёққа келаётганимда отамлар ҳам тайинлаган эдилар: агар керак бўлса қарз бериб туришимиз мумкин,—деди-да, Хатиа майса устига ўтирди. Аммам иккаламиз унинг ёнига ўтирдик.

— Раҳмат, Хатиа, жўхори ўзларингга керак бўлади.

— Кечқурун отамларнинг ўзлари олиб келиб берадилар.

Хатиа ўйланиб қолди, кейин оҳистагина гап бошлади:

— Кето хола, бирда сизга айтган гапим ёлгон экан.

— Ростданми?—аммамнинг аранг овози чиқди.

— Ёлгон экан. Қулоғимга шундай эшитилган экан.

Аммам менга, сўнгра Хатиага ишонқирамай қараб қўйди.

— Хатиа, ростингни айтяпсанми?— деди-да ўрнидан турди. Мен анграйганча Хатиага тикилиб турардим.

— Кето хола, мен ҳозир тўғриси айтяпман, ўшанда мен янглишган эканман. Мен ўша тун ҳақида кўп ўйладим, кейин тушунсам, менга шундай туюлган экан.

— Онт ич-чи, Хатиа!

Хатиа жим турарди. Унинг чеҳрасидаги кулгу йўқолди. Аммам эса унинг қасамини кутиб нафасини ичига ютганча ундан кўз узмасди. Хатиа аста ўрнидан турди-да, аммамнинг рўпарасига келди.

— Кето хола, нима деб онт ичай?—деб сўради у шунда тўсатдан.

— Хатиа, онанг ҳаққи қасам ич!

Хатиа анчагача жим тураверди.

— Кето хола, онамнинг арвоҳи ҳаққи онт ичаман!— деди у ниҳоят.

— Ҳа, Хатиа, сенга шундай туюлган... Вой қизим тушмагур-эй, қандай бўлди-а?—Аммам Хатиани қучоқлаб, юз-кўзидан ўпди. Шунда бирдан қўллари билан юзини бекитиб, болалардай ҳўнграб йиғлаб уйга кириб кетди.

Хатиа бўлса ҳовли ўртасида илжайганча қимир этмай турарди. Унинг пурафшон чеҳрасида кулгу акс этгани билан юракдан азоб чекарди. Унинг бунчалар эзилиб, азоб чекишини биринчи кўришим эди.

Бу ишларнинг ўзи бўлмайди

Бир кун и Айиқжар орқасидаги тепалик бағрида ишлаётган эдик. Кун ғарб томон оғиб қолган пайти жарлик томондан почтальон Қотиа келиб қолди.

— Хотинлар, ҳорманглар!—деди у етиб келмасданоқ, гўё бу ерда хотинлардан бўлак ҳеч ким: мен ҳам, Герасим ҳам, Лука Поцхишвили ҳам, Бесарион Шаликашвили ҳам йўқдек — фақат хотинларга мурожаат қилиб.

— Қотиа, нима олиб келдинг?—деб сўради бригадир Ксениа кафтини пешонасига соябон қилиб.

Қотиа бўлса ҳазиллашишини қўймасди.

— Қанд, ёғ, оқ ун, балиқ тўши, тухуми, бобла баллиги ва асал олиб келдим, керосин билан совунни кўтариб келолмадим—оғирлик қилди, эртага олиб келаман. Ҳозирча мана бу ёғоч устида газеталарнигина қолдириб кетаман. Анови дангасани юборинглар, олиб кетсин.

Дангаса дегани менга шама эди.

— Хат йўқми?

— Йўлда келяпти!

— Вой маҳмадана-е!— аёллар уни кулги билан кузатиб қолишди.

Мен илтимос қилишларини кутиб ўтирмай зинғиллаганча газеталарга югурдим. Газеталарни олиб келишим билан мени ўраб олишди.

— Сосоё, ўқи, нималарни ёзишибди,—деди Герасим амаки ёнимга қулайроқ ўтириб олар экан. Мен ўқишга тутиндим:

— Қаттиқ жанглардан кейин қўшинларимиз қўидаги шаҳарларни ташлаб чиқдилар..

Мен ахборотни ўқиб бўлгач, ҳеч ким ҳеч нарса демади.

— У кўппак бу ерларга ҳам келяптими-а?—деди ниҳоят Бесарион амаки нафрат билан. Кейин газетадан

бир парча йиртиб олди-да, кафтидаги тамакини унга солиб ўраркан сўзида давом этди:

— Азизим, бутун Европа у ярамасга ишляпти: Франция ҳам, Австрия ҳам, ҳалиги Франция ёнидаги давлатнинг оти нима эди?.. Уша ҳам,—деб у мендан ёрдам сўради.

— Белгия.

— Ҳа, Белгия... Бизга ким ишляпти?

— Биз ўзимиз ишляпмиз,—деб дўриллади Герасим амаки.

— «Биз» деганинг ким?—деб сўради ундан Лука ота.

— Мен, сен, Бесарионнинг ожиза қизи, манави дангаса, анави аёллар.

— Якшанба кунн мен бозорга борган эдим...—деб гап бошлади Като.

— Нима, бозорга озиқ-овқат сиғмай кетибдими? Қани, хоҳлаганингизни танлаб олаверинг,—деб кесатди Агати унинг гапини бўлиб.

— Ҳой хотин, тўхта, гапини тамомласин ахир!—деб Герасим амаки уни тўхтатди.

— Ҳа... Бир одам гапириб берди,—деб Като сўзнини давом эттирди,—Гитлер бир отганда ўн чақирим жойни гир айланасига ёндириб йўқ қилиб юборадиган қурол ишлаган эмиш.

— Ким айтди?—деб сўради Маргалита.

— Гитлернинг битта министри бор, оти нима ҳам эди-я?..

— Геббельсми?

— Ҳа, ҳа, Геббельс, ўша бўйгинанг лаҳатда чиригур.

— У яна нима дебди?

— Яна... ҳалиги, отинг қургур нима эди... Рубен Трапаидземиди?

— Риббентропми?.

— Ҳа, ўша, уруғ-аймоғинг билан ер ютгур: биз сизларни оқ нонлар, ёғлар билан боқамиз, қариялар ва болаларга тегмаймиз, фақат коммунистларнинггина йўқотамиз, деган эмш.

— Сен унга нима дединг?—деб сўради Ксения.

— Қимга, Риббентропгами?

— Риббентропга эмас, каллаварам, сенга шу гапларни айтган анави ҳайвонга нима дединг, деяпман. Яна лабшайиб ўша гапларга қулоқ солиб ўтирибди-я.

— Мен нима ҳам деярдим, ахир уни бутун одамлар тинглашди. Охирида у одамхўр Гитлернинг бўйнига сиртмоқ тушади деганда халойиқ уни қўлма-қўл кўтариб осмонга итқитишига оз қолди.

— Ўзинг қаерда бўлдинг, бундай тушунтириброқ гапирсанг-чи?—деб сўради Ксения.

— Қаерда, қаерда! Бозорда деяпман-у! У ерда митинг бўлди, ўша митингда ҳалиги одам нутқ сўзлади...

— Жуда каллаварамсан-да, эй худо, ўзинг кечир!—деб қўйди Ксенна қўл силтаб.

— Кето, сен ақлли аёлсан, айт-чи, бу ёғи нима бўлади?—деб сўради Бесарион амаки.

— Эҳ, Бесарион, аҳволимиз оғир, лекин нима ҳам қила олардик, қиш келсин-чи, кўрамиз... Назаримда, Наполеонга ўхшаб қиш унинг ҳам ишларини чаппасидан келтирар...

— Улар қишда фақат совқотиб, музлаб қоладими ёки яна бошқа бирон нима бўладими?—деб сўради Лука ота ишонқирамай, кўзларини қисинқираб.

— Лука, гап шундаки, Гитлер қишда жанг қилишга тайёр эмас.

— Сен қаёқдан биласан?

— Гитлер кузга қадар Совет Иттифоқининг йўқ қилишга қарор қилган, шунинг учун ҳам қишга тайёрланган эмас.

— Ҳозир тайёрлана олмайдимиз?

— Энди кечикди, Лука.

— Қишгача бу ёққа етиб келса сен нима қилар эдинг?

— Бунга йўл қўймаслигимиз керак!

— Ким — мен билан сенми?

— Ҳа, мен билан сен.

— Уни — бир кунда бештадан шаҳар олаётганини тўхтатишга мабодо сен ўзинг чиқмоқчи эмасми?

— Ҳа, биз унинг ҳужумини тўхтатишимиз лозим.

— Қани, тўхтатиб кўр-чи!—деб Лука кесатиб қўйди.

— Овозингни ўчир, кўрқоқ эшшак,—деди Ксения жаҳлига чидолмай.—Сен шу ерда турибоқ кўрққанингдан титраб-қақшасанг, Гитлер бешта эмас, бир кунда ўнталаб ҳам шаҳарни олиши мумкин.

— Ҳой хотин, кекиртагингни чўзасан, мен шунчаки ўз мулоҳазамни айтяпман, нега энди мени итдек талаяпсан!

— Сенинг ўша бемаъни тилингни суғуриб олмасамми, ана ўшанда кўрасан итнинг қанақалигини,—деди Ксения ҳам бўш келмай.

— Жинни билан тортишиб нима ҳам барака топардинг,—деди Лука ота хотиржам оҳангда ва яна газетадан бир парчасини йиртиб олиб тамаки ўрашга тушди. Ксения анча жаҳлидан тушди.

— Қотиа нуқул хунук хабар келтиравермайди, Маргалита, эрингдан хат олганга ўхшайсан-а,—деб мурожаат қилди у ёшгина бир жувонга.

— Ҳа, ўтган кун олдим.

— Яна оласан.

— Хўш, у нималарни ёзибди?—деб сўради Лука ота.

— Окопда ётибмиз, хат кечикиб борса хавотир олма, дебди.

— Яна нималарни ёзибди?

Маргалита қип-қизариб, уялиб кетди.

— Гапиравер, нега уяласан!

— Яна... агар ўғил бўлса, менинг исминни қўй, дебди.

— Тўғри, унинг исмини қўй, қиз туғилса ҳам барибир унинг исмини қўявер,— деди Бесарион амаки.

— Менинг ўғлимдан ҳеч қандай хат-хабар йўқ,— деб хўрсишиб қўйди Лука ота.

— Ундан ҳам хат келади,— деди Герасим амаки ишонч билан.

— Қачон келаркин, Герасим?

— Келади дедимми, келади, ахир менинг ўғлимдан келди-ку! Сеникидан ҳам келади! Тўғримини, Сосойа?

— Келади, албатта келади!— дедим мен ҳам ишонч билан унинг гапини тасдиқлаб.

— Бу ишлар сизлар ўйлаганча унчалик осон эмас,— деди Бесарион амаки,— бизлар мана бу Айиқжарда ўтириб у ерда нималар бўлаётганидан беҳабармиз. Ер деганингниг чеки йўқ. Унда қанча-қанча Бесарионлар билан Ксениалар ер тимирскилаб, экин экиб юрибди? Лука билан Герасимнинг ўғлига ўхшаган қанча-қанча йиғитлар қўлига қурол олиб жанг қилиб юрибдими? Бу ер деганинда қанчадан-қанча Сосойа ва Хатиалар қозониш учун булар қанча бўлса шунча куну тун жанг қилмоғи лозим. Бунга унинг оёғида дармони, томирида қони етмайди, эшитяпсизларми?!— Бесарион амаки қавариб, томирлари ўйнаб кетган каттакон қўлини тиззаларига тираб, пастдаги кўм-кўк водийга тикилганча аста ўрнидан турди.— Азизларим, еримиз катта, жуда ҳам катта! Унинг кучи етмайди, чўзилиб қолади! Ҳов ана, кўрйапсизларми?— У қаёқларнидир, узоқ-узоқларни қўли билан кўрсатди. Чексиз, серҳосил водий қуёшнинг заррин нурлари остида ястаниб ётарди. Ҳаво қизиб, сароб живирлар, ўчоқлардан кўтарилган тутун томлар тепасига

кўтарилган ҳаво ранг осмон қўйнида эриб йўқ бўлиб кетарди. Супса дарёси артерия қон томири каби водийни кесиб ўтиб ўз сувида Ер юзидаги бутун тўкилган тер ва кўз ёшларини оқизиб бораётгандек эди. Бу тер ва кўз ёшлари охири бирлашиб чанқоқ тупроқларни қондириб, сўнг денгизга қуйилаётгандек эди. Мен ўзимиз турган, ер куррасининг ана шу кичкинагина парчаси бўлган тепаликдан узоқларга тикилар эканман, ҳақиқатан ҳам бу ер дегани чексиз бир нарса эканини, у менинг нигоҳим етган жойда тугамай, узоқ-узоқларга, жуда узоқларга чўзилиб кетганини тушундим. Мен бу улкан ер юзини ёритиб турувчи олтин қуёшга тикилар эканман, бу юртни, бу дарёни, бу денгизни ва буларни ардоқлаб, қўриқлаб турган инсонларни йўқотишга ҳеч кимнинг кучи ҳам, ҳаёти ҳам етмаслигини англадим.

Ҳамма жим турарди, лекин улар шу тобда: Маргалита ҳам, Ксения ҳам, Кето ҳам, аммам ҳам, Герасим амаки ҳам, Лука ота ҳам, Бесарион амакининг ҳам мен ўйлаган фикрларни ўйлаётганини билардим. Хатиа ёнимда ҳар вақтдагидай гул-гул очилиб турарди, у ҳам мен ўйлаган, кўрган нарсаларимни кўрар ва ўйлар эди.

Қуёш зангори осмон кўм-кўк тепаликлар билан қўшилиб кетган томонга аста оғиб борарди. Пода кўм-кўк далаларни тўлдириб маъраб, шовқин солиб қишлоққа қайтарди.

Ўша кунни кечқурун аммам иккаламиз энди ётамиз деб турганимизда осойишта қишлоқ кўчаларини дод-дод тутиб кетди. Биз ҳовлига югурдик. Додлаган овоз қишлоқ четидан эшитилаётганди. Одамлар уйдан чиқа ўша томонга югуришди. Биз ҳам бирга югуриб кетдик.

— Герасим, кимникида йиғлашяпти?— деб сўради аммам йўлда кетаётиб.

— Оҳ, Кето, бечора Лука Поцхишвили оиласининг шўри қуриб қолди.

Ҳарбий дарс

Вақт ҳам ўтиб борарди. Июндан сўнг июль, июлдан сўнг август етиб келди. Сентябрьда одатдагидек икки, уч, тўрт ва беш баҳолар олиш бошланди. Аммам илгаригидек грузин тилини ўқитар, Хатиа аввалгидек менинг ёнимда ўтирар эди. География ўқитувчиси ҳам ҳар сафаргидек: «Дарсимда яхши ўтирсанглар, танаффусда сизлар билан кўзбойлогич ўйпаймиз», деб ялчнарди. Рус тили ўқитувчиси ҳали ҳам менинг фамилиямни тўғри айтолмасди. Сиртдан қараганда ҳеч нарса ўзгармагандек эди. Лекин ҳамма ўқитувчилар озиб-тўзиб кетди; ундан ташқари янги предмет — ҳарбий дарс ва янги ўқитувчи қўшилди. Бу ўқитувчимиз Ҳасан кўли яқинидаги жангда қатнашган Леван Гуриэлидзе эди. «Янги ўқитувчини» аввал бошданоқ гангитиб, босиб олиш учун жуда ёмон кутиб олдик.

У биринчи дарсга бутун қурол-аслаҳаларини тақиб кирди: бошида юлдузча қадалган фуражка, оёгига чарм қўнж кийиб кўк шимлари почасини унинг ичига қистириб олган, қўлтиғида плакат, елкасига противогаз билан кичик калибрли милтиқ осиб олган (уни «Гекко» деб аташарди) эди. У стол олдига келиб бизлар билан ҳарбийчасига саломлашди-да, қотиб тураверди. Бизлар ўтирдик. Уқитувчи эса тип-тикка қотиб тураверди, биз яна ўрнимиздан турдик.

— Вольно!—деди-да, бошидан фуражкасини олиб столга қўйди, противогаз билан милтиқни досканинг бурчагига осиб қўйди. Кейин плакатни ёзиб, чўнтагидан тўртта узун-узун миҳ олди-да, учтасини тишида тишлаб туриб, биттасини плакатнинг бурчагидан худди атайлаб қўйиб қўйгандек печка тағида ётган ғишт парчаси билан деворга қоқа бошлади. Тўрттала миҳни деворга қоқиб

бўлиб ўқитувчи биз томонга ўгирилди-да, синфдагиларни голибона кўздан кечириб чиқди.

— У нима қилди?—деб сўради Хатиа шивирлаб.

— Деворга плакат қоқди.

— Унда нималар чизилган?

— Ҳеч нарса, қизил ҳарфлар билан: «Фашизмга ўлим!»—деб ёзилган.

— Бу гапларни плакатсиз айтолмас эканми?

Мен елкални қисиб қўйдим.

— Ана энди танишиб олайлик,—деди ўқитувчи.— Мен—Леван Гуриэлидземан.

— Фамилиянгиз жуда ажойиб экан!—деди Отиа Каландадзе илжайиб.

— Гапирилмасин! Ҳарбий дарс интизомни ёқтиради!

— Ботаника дарси ҳам интизомни ёқтиради,—деди

Тамаз Керкадзе ачингансимон.

— Қим айтди буни?

— Ботаника ўқитувчимиз,—Тамаз ҳурмат билан ўрнидан турди.

— Ўтир!—Тамаз ўтирди.—Мен нимани яхши кўраман? Мен интизомни, тинчликни ёқтираман—шундай тинчлик бўлсинки, ҳатто пашша учса эшитилиб турсин. Мен яна нимани яхши кўраман?

— Қайнатилган каштан ёнғоғиними?—деб сўради Хатиа соддадиллик билан.

— Қим айтди буни?

Ҳеч ким җавоб бермади.

— Сизлар бир нарсани эздан чиқарманглар, мени онам ўқитувчи қилиб туққан эмас. Сизлардек пайтимда қанақа бўлганимни биласизларми? Худди сизларга ўхшаган енгилтак, овсар эдим...

— Сиз ҳали ҳам жуда ёш кўринасиз,—деди Нодар Каландадзе кулиб. Унинг лақами Нодар калла эди. Ўқитувчи унинг гапига эътибор бермади.

— Кейин китоб ўқийдиган бўлдим. Китоб, ўзларинг биласизлар, инсоннинг дўсти. Ўқийвердим, ўқийвердим, охири одам бўлдим. Мен ўқитувчи эмас, танкистман!

— Нима бўпти!—ажабланди Тамаз Керкадзе.

Ўқитувчининг қовоғи солинди.

— Бу ҳам бошқа ўқитувчиларимизга ўхшаган деб хаёл қилманглар. Ҳали ҳаммаларингнинг адабларингни бериб қўяман!—деб столни уриб қўйди.

— Бу биз учун янгилик эмас,—деди Отиа.

— Ҳимоя жангида взводнинг вазифаларига ўтаман.

— Қани бошланг бўлмаса!—деди кимдир ўқитувчининг жаҳлини чиқариш учун.

Ўқитувчининг ранги оқариб кетди, лекин ўзини тутиб, давом этди:

— Взвод йигирма кишидан ташкил топади. Шундай қилиб, взвод нима дегани экан?

— Унга ўнни қўшса взвод ҳосил бўлади!—деди Уциа Гогоберидзе. Унинг айтгани ҳам тўғри эди: грузинча «взвод» ва «йигирма»ни «оцеули» деб аталар эди.

— Қим гапирди буни?

Синф жим бўлиб қолди. Ўқитувчи доска олдига бориб, қўлига бўр олди. У досканинг юқори бурчагига йигирмата доирача чизиб, тушунтира бошлади:

— Бу—немисларнинг взводи.

— Оҳ, шўримиз қурсин, бизларнинг ҳам бошимизга қора кунлар келди!—деди Тамаз Керкадзе ташвиш билан, оҳ-воҳ қилиб бошига урар экан.

— Бу бизнинг взвод.—Ўқитувчи яна йигирмата доирача чизди.—У томондагилар душман, бу томонда биз, ўртада дарё.

— Сен у соҳилдасан,

Мен бу соҳилда.

Ўртамизда шовиллар дарё,—

деган мисраларни ўқиб юборди Отиа Каландадзе.

— Бу қанақа шоир бўлди?

— Важа Пшавела,—деб ўрнидан турди Отна.

— Утир!—деди ўқитувчи бўр билан доскани тақирлатиб.—Айтайлик, мен немисман, мен ҳозир нима қиляпман, ким айтади?

— Доскани бўр билан тақиллатяпсиз,—деди Яго Антидзе.

— Утир!

— Нуқта қўйяпсиз!—деди Нодар калла.

— Муаллим, ўқ отяпсиз!—деб юбордим мен тўсатдан.

— Баракалла!—деб мақтади мени ўқитувчи.—Ҳа, мен отяпман. Бизнинг взводимиз окопларга яшириниб душманни ҳатто бош кўтаришга ҳам қўймапти. Душман қўшимча куч сўрапти.—У қўлини кўтариб, бармоқларини қайириб айлантириб, қандайдир галати бир овоз чиқарди.—Энди нима қиляпман?—деб сўради мендан.

— Энди қўлингизни айлантириб, гўнғиллаяпсиз,—дедим мен бу сафар ҳам бўш келмай.

— Утир!—деб ўшқирди у. Синфда кулги кўтарилди. Уқитувчининг ранги докадек оқариб кетди.

Кулги босилгач, шартта доскадаги доирачаларни ўчириб ташлади-ю, стулга келиб ўтирди. У анчагача бошини қуйи солиб ўтирди, синф худди асаларининг уясига ўхшаб кетди. Охири ўқитувчи бошини кўтарди-да, ҳаммамизга ҳорғин ишончсиз бир қиёфада тикилди.

Бу одам ёшлигида мактаб синфидан чиқиб кетганича синфга мана ҳозир биринчи марта кириб турганини тушуниб етдик. У синфимизга кирар экан, ўзини ваҳший ҳайвонлар қафасига кириб бораётган, уларни қўлга ўргатиш ишини янгигина бошлаган одамдек ҳис этганини ҳам сездик. Мана ҳозир у бизларни қўрқитиб олишдан умидини узган, ҳолдан тойган бир ҳолда болаларнинг дақиқа сайин янги машмаша бошлашини кутиб турарди.

— Ҳой қизча, ўтир, унақа ҳар қаёққа аланглайвер-

май, менинг кўзларимга тикилиб ўтир!—деди ўқитувчи кутмаганда. Бу гап тик турган Хатиага қарата айтилган эди. Хатиа ўрнига ўтирди, лекин унинг шаҳло кўзлари ўқитувчининг кўзларини топа олмади. Биз ҳис этаётган ўнғайсизлик ўқитувчига ҳам таъсир этди. У бирор-бир хунук иш қилиб қўйганини сезди-ю, лекин гап нимадалигини тушунолмади.

— Болалар, ўзи нима гап?— деб сўради у эшитилар-эшитилмас. Биз индамадик.

— Менинг кўзим кўрмайди,—деди охири Хатианинг ўзи.

— Нима, сизлар мени калака қилиясизларми?

— Йўқ, муаллим, мен ҳақиқатан ҳам кўрмайман!— деди Хатиа қайтадан. Ўқитувчи парталар орасидан бизнинг олдимизга келиб тўхтади. У Хатианинг кўк кўзларига анчагача тикилиб турди. Унинг кўзлари пириллаб, очилиб-юмилиб турарди. Ўқитувчи аста ўз жойига бориб, анчагача индамай ўтирди. Синфда ҳозир янги ўқитувчи яхши кўраман деб айтган тинчлик ҳукм сураб эди.

— Қизча, отинг нима?—деб сўраб қолди кутилмаганда Леван.

— Хатиа!—деди у ўрнидан туриб.

— Ўтир, қизча, ўтир!

Лекин Хатиа типпа-тик тураверди.

— Хатиа, сени мактабга ким олиб келиб қўяди.

— Сосо, муаллим. Ўзим ҳам кела оламан.

— Мен сени дарсимдан озод қиламан. Шу бугундан бошлаб менинг дарсимга кирмаслигинг мумкин.

— Мен дарсингизни эшитишни истайман.

— Майли, яхши қиз, эшитсанг эшитавер.

Мен нимадандир бўғила бошладим.

— Хатиа, ота-онанг борми?—деб сўради ўқитувчи.

— Фақат дадам бор.

— Сен сира ҳам кўрмайсанми?

— Сира ҳам.

— Ҳеч нарсани-я?

— Муаллим, мен фақат қуёшни кўраман. Ботумидаги врач, агар қуёшни кўрса мен кўзини тузатаман,—дебди.

— Албатта тузатади. Ҳасан кўлида мен ҳам кўр бўлиб қолган эдим. Ҳеч нарсани кўрмасдим.

— Қуёшни кўрардингизми, муаллим?

— Қуёшни кўрардим, мана кўзимни тузатишди..

— Қуёшни мен ҳам кўраман.

Ўқитувчи яна жим бўлиб қолди. У Хатининг шаҳло кўзларидан кўзини олмасди. Унинг кўзларида осойишта табассум барқ уриб турарди. Ана шундай кўзларнинг ёруғ дунёни, парталарда ўтирган болаларни, юзига кўз ёшлари оқиб тушаётган кичик жуссали ориқ ўқитувчини кўрмаётганига кишининг ишонгиси келмасди.

Қўнғироқ чалинди. Ўқитувчи ўрнидан туриб, индамасдан синфдан чиқиб кетди. Бизлар жойимизда қимир этмай ўтиравардик. Дарсга киришга қўнғироқ чалиниб, синфга грузин тили ўқитувчиси, менинг аммамлар кириб келиб йўқлама бошлаганларидан кейингина ҳаммамиз бир оз ўзимизга келдик.

— Ҳа, нимага ҳаммаларинг жуда мулойим бўлиб қолдинглар?—деб ҳайрон бўлди аммам.

— Бугун биринчи ҳарбий дарс бўлди. Янги муаллим кирди,—деди Хатиа.

— У сизларга маъқул бўлдими?

— Қани энди ҳамма муаллимлар ҳам унга ўхшаган бўлса...— дедим аммамга.

Қайтиш

Кечаси шийпонда нимадир тарақлаб уйғониб кетдим. Аммам уйғоқ эди, у каравотида ўтирган ерида чўчинқираб эшикка тикиларди. Тамбалоғлиқ эшикни кимдир бор

кучи билан ичкарига итарганидан гичирларди-ю, очилмасди. Кейин секин-секин деразани тикиллатди.

— Сосоё, бу ёққа кел,— деб шивирлади аммам. Мен ўрнимдан турдим-да, оёқ учида секин-секин юриб аммамнинг олдига бордим ва унинг бўйнидан кучоқлаб олдим.

— Ким?— деди аммам титроқ товуш билан; кейин яна ҳам кучлироқ қалтирай бошлади.

— Кето, эшикни оч!

— Сиз кимсиз?— деб сўради аммам эшитилар-эшитилмас!

— Мен, Датикоман!

Аммам бошини орқага ташлаб, кўзларини юмди ва кафтлари билан қулоқларини бекитиб олди.

Шийпондан:

— Кетэван, оч эшикни, бу мен, Датикоман!— деган овоз эшитилди. Аммам қимир этмай ўтираверди.

— Кето!— эшик тарақлаб кетди.

Аммам кўзларини очиб, қўлни пастга туширди-да, тинмай тарақлаётган эшикка тикилиб қолди.

— Кето, бу мен, Датикоман!

— Қайси Датико?— деб сўради аммам.

— Датикоман, нима мени танимаяпсанми? Сенга бир гапим бор эди.

— Датико фронтга кетган! Бу ерда бўлиши мумкин эмас!

— Оч, бўлмаса ҳозир эшикни синдириб кираман!— Эшик қаттиқроқ тарақлай бошлади.

— Сосоё, чироқни ёқ!— деди аммам шивирлаб.

Мен чироқни ёқиб, аммамнинг юзига қарадим. У кўйлагини кийиб камин олдига борди-да, деворга суяниб олди.

— Сосоё, эшикни оч!

Мен тамбани олдим-да, аммамнинг ёнига бориб тур-

дим. Эшик аста очилди. Хонага сочлари тўзиган, гимнастёркасининг ёқалари очиқ, иккала елкасидан ошириб тасма таққан, камарига тўппонча осиб олган, қўлида милтиқ, оёғига чармдан тикилган чорик кийган киши кириб келди. Ҳа, у ҳақиқатан ҳам бригадиримиз Датико экан.

— Салом алайкум,— деди у ғалати қилиб илжайиб. Аммам ҳам, мен ҳам индамадик. Датико биз томонга бир-икки қадам ташлади.

— Уша ерда туриб гапиравер!— деди аммам унга. Датико тўхтади.

— Кето, азизим, сенга нима бўлди? Сени кўрмаганимга ҳам қанча вақтлар бўлиб кетди!— Датико биз томонга яна бир қадам ташлади.

— Яқинлашма!— деб қичқирди аммам. Датико орқага тисланди.

— Нега бунчалик қўрқиб кетдинглар, мен тез қайтиб келаман деган эдим-ку, ахир...

Бизлар индамадик. Датико яна камин томонга юрмоқчи бўлди.

— Сенга айтяпман, яқинлашма, бўлмаса қўшнилари чақираман!

Датико тўхтаб қолди.

— Бақир, ҳаммани бошингга йиғ, мен ҳеч нимадан қўрқмайман! Сени деб ҳамма нарсани ташлаб келдим, эшитяпсанми, уяладиган жойим ҳам йўқ!

— Қўрққанингдан қайтиб келгансан!

— Сени деб келдим, мени сен мажбур этдинг бунга.

— Қўрқоқлигингдан қайтиб келгансан!

— Мен ҳеч кимдан қўрқмайман.

— Сенга қурол-аслаҳанинг нима кераги бор, нега ўрмонда бекиниб юрибсан!

— Яқин орада дориламон юраман.

— Нимани кутяпсан ўзи?

— Кето, сен ахир ақлли аёлсан, урушда ютказганимизни тушунасан-ку...

— Ҳа, сен ҳали шуни кутаётган экансан-да?

— Менга ҳаммаси ҳам барибир, менга ер бўлса бўлгани. Мен бевақт ўлишни истамайман, менинг ўз ерим бор, ўз ажалим билан ўлишни, сен билан бирга ўлишни истайман! Энди бизни ҳеч ким ажратолмайди, эшитясанми?

Аммам унинг гапларини эшитаркан, чеҳрасида қўрқув ва нафрат ҳисси акс этиб турарди.

Датико стулга ўтириб, милтигини тиззалари орасига олди-да, чўнтагидан тамаки халтасини чиқариб сигара ўраб чекди.

— Мени ҳеч ким қўрқоқликда айблаёлмайди. Лекин бекордан-бекорга нобуд бўлишни ҳеч ким ҳам хоҳламайди. Хўп, яхши, мени ўлдиришади дейлик, бундан қандай наф? Шу билан хато тўғриланармиди? Менинг ким ва қандай одам бўлганим бировнинг эсига ҳам келмайди.

— Ҳозир кимсан?

Датико бундай саволни кутмаган эди.

— Ҳозир... ҳозир... ҳозир мен... сиёсий қароқчи-ман...— деди у тутила-тутила.

— Сен қочоқсан, бир дайлисан,— дедим мен аммаминг пинжигга суқилиб.

У бўздек оқариб ўрнидан туриб кетди, кейин яна ўтирди.

— Бошқа одам шундай деганда шартта отиб ташлардим!— деб қўйди у гўё ўзига-ўзи гапиргандек.

Кейин мен томонга ўгирилиб:

— Ота-онангни нима қилганларини унутдингми? Сени қаровсиз ташлаб кетмаган эдим-ку!— деди.

— Бу сенинг ишинг эмас!— дедим мен.

— Эй жинқарча, сен нимани ҳам билардинг, отанг бекорга халқ душмани бўлибдими?

— Сен ўзинг халқ душманисан, аблаҳ! Отамни билган одамларнинг ҳаммаси, у ҳақиқий инсон эди дейишди...

Датико, кел қўй, сен билан айтишиб ўтираманми дегандек қўл силтаб, аммамга мурожаат қилди:

— Кето, дийдорингга аранг етишдим, ҳеч бўлмаса бир жилмайиб қўйсанг-чи.

Аммамнинг юзидаги бир туки ҳам қимир этмади.

— Кето, ахир мени яхши кўрасан-ку! Сен менинг қайтиб келганимни билиб қолишларидан кўрқяпсан, мени таъқиб этиб юришибди деб ўйлаяпсан, шундайми? Шундай экан, менинг яширинишимга сизлар ёрдам беришларинг керак, менга сизлар ғамхўрлик қилмасаларинг, ким қилади! Аввал яшириниб юраман, кейин у ёғини яна кўрамыз...

Мен ваҳший ҳайвонга айланган ва аввалги хислатидан фақат гапириш қобилиятигина қолган бу одамнинг сўзларини камин олдида қимир этмай эшитиб турардим. Мен тамбасини олгач қия очиқ қолган эшик тўсатдан ғирчиллаб кетди. Датико қўлида қурол билан сакраб ўрнидан турди, кўзлари худди қопқонга илинган бўрининг кўзига ўхшаб кетди. У ваҳшийларча дам эшикка, дам бизга тикилар эди. Шийпонда ҳеч ким йўқлигига ишонгач, сал ўзига келиб жойига ўтирди.

— Қорним оч, егани бирон нима беринглар,— деди у тўсатдан ва гўё ҳеч гап бўлмагандек илжайиб қўйди.

— Бизнинг ҳам овқат егимиз келяпти,— дедим мен совуққина қилиб.

— Менга бир бурда понни ҳам кўзларинг қиймаяптими?

— Итимиз очидан ўлай деб ётибди, егулик бирор нарсамиз бўлганида яхшиси ўшанга берган бўлардик.

— Аммангга раҳмат де, ярамас итвачча, агар у бўлмаганда бошинг анави ўтда куйиб кул бўларди.

— Бунақа довроак ва полвон экансан-у, нима қилиб урушдан қочиб, ўрмонда бекиниб юрибсан?

— Сенга ўхшаган илоннинг боласини баҳридан ўтиб кўяқолган маъқул, борди-ю, ўсиб катта бўлсанг, ана ўшанда кўрамиз армияга қанақасига боришингни...

— Ўшанда ҳам сенга ўхшаб, кечалари дайдиб, бир бурда нон сўраб гадойлик қилмайман асло!..

— Сосоё, жигимга тега кўрма!..

— Йўқол бу ердан, нимага келдинг?

— Мен сенинг олдингга келганим йўқ!

— Аммам сени севмайди, бор жўна!

— Амманг-ку севади-я, сен ёмон кўрасан. Илгарилари ҳам ёқтирмасдинг мени.

— Қўрқоқ ва аблаҳлигингни билардим-да.

Датиконинг ранги докадек оқариб, қошлари чимирилди. У ўрнидан туриб, аста-аста биз томон бостириб келаверди. Биз деярли деворга қапишиб қолдик.

— Яқинлашма, бўлмаса додлайман!— деди аммам.

— Додлаёлмайсан,— деди Датико. Шундай деб у яна ҳам яқинроқ келди. Аммам додламади. Датико икки қўли билан аммамнинг елкасидан ушлаб олди-да, нафаси тиқилиб гапирга бошлади:

— Хўш, додламайсанми? Қўрқяпсанми? Қўрқма, додлайвер, одамларни тўпла, майли мени ушлаб олиша қолсин! Энди мени хоҳламай қолдингми? Аввалига йўлдан уриб, энди ҳайдаяпсанми? Айт... Гапир, бўлмаса ҳозир ўзимни-ўзим ўлдираман, гуноҳимга қоласан... Гапир!

У бор кучи билан аммамнинг елкасидан силтай бошлади. Ранги қув ўчиб кетган аммам бўлса қутуриб кетган даҳшатли Датикодан кўзини узмасди. У бўлса қўрқувни ҳам, овозини эшитиб қолншлари мумкинлигини ҳам унутиб, қафасга тушган ваҳший ҳайвондек ўкирар-

ди. Шундан кейин у тўсатдан аммамнинг икки чаккаси-дан ушлаб олиб ўзига тортди-да, юзидан, ишонасидан, бўйнидан, елкаларидан, сочларидан ўпа бошлади. Аммам бўлса ҳамон қимир этмай, индамай турар, оппоқ юзларидан кўз ёшлари юмаларди. Шунда менинг ғазабим қайнаб кетди-ю, Датиконинг ортидан ташланиб, гарчча елкасини тишлаб олдим. Бор кучим билан қаттиқ тишлаганимдан жағим тушиб, лабларим нима учундир ҳўл бўлиб қолди. Датико қаттиқ инграб аммамни қўйиб юборди-да, қайрилиб туриб мени қулочкашлаб шундай солдики, мен камининг тагига чалпак бўлиб тушдим. Бошим деворга тегиб, кўз олдим қоронгилашди. Узимга келгач, қарасам, аммам чўкка тушиб олганча қулоқларимни ишқаётган экан. Датико мен тишлаб олган елкасини артар экан, менга ўқрайиб-ўқрайиб қўярди. Мен полда кўзларимни салгина очиб ётардим, қимирлашга ҳам мажолим келмасди.

— Уни ўлдириб қўйдинг-ку!— деди аммам Датикога ўгирилиб.

— Қўрқма, ўлмайди.

— Менинг Сосойамни нима қилиб қўйдинг!— деб бақирди у ўрнидан турар экан.

Девор билан камни ўртасидаги бурчакда болта ётганди. Аммам ўша ерга бориб, энгашди, Датико бир сесканиб, у томон юрди. Аммам ердан болтани олиб, қоматини ростлади.

— Кето, болтани жойига қўй!— деди Датико тўхтаб.

Аммам болтани икки қўллаб ушлаганча юқори кўтарди.

— Кето, нима қиляпсан, жинни бўлдингми!— деб бақириб юборди Датико ва бир қадам орқага чекинди. Аммам ҳам болтани баланд ушлаганча унинг устига бостириб бораверди.

— Кетэван!

— Ҳозироқ йўқол!— деб қичқирди аммам қандайдир бегона товуш билан. Аммам бостириб бораверди, Дати-ко эса икки кўзини болтадан узмай тисариларди. У ана шу алфозда тисарилиб бориб стол устидаги милтигини пайпаслаб топди-да, орқаси билан юрганича чиқиб кетди. Кейин унинг шийпондан тез-тез юриб пастга тушиб кетган оёқ товушлари эшитилди. Очиқ қолган эшикдан хонага октябрнинг катта-катта юлдузлари мўралаб турарди. Аммам ниҳоят болтани тушириб, эшикни ёпди-да, лўкидон ўрнига болтанинг сопини қистириб қўйди. Кейин гандираклаб келиб каравотга ўзини ташлади.

Мен ҳам полдан туриб бориб каравотимга чўзилдим. Иккаламиз бир соатлар чамаси гаплашмай ётдик.

Охири унинг:

— Сосойа,— деган овозини эшитдим.

— Ҳа, амма?

— Ухляяпсанми?

— Йўқ, амма.

— Сосойа, бу ёққа кел.

Урнимдан туриб унинг олдига бордим-да, энгашиб юзидан ўпдим. Юзи қўлим тегиб турган каравот суянчиғи каби муздек эди. Мен юзимни унинг юзига қўйдим. Унинг лаблари титрарди.

Бежан

Бежан Эсадзенинг чакка сочи аллақачонлар кумуш рангга кирган. Аммо ёшлигида бошига тушган фалокат ҳали ҳам уни таъқиб этиб юрарди. Ёшлигида Кесариев боғидаги азим туп нокка чиқиб ўғирлик қилаётганида оёғини қўйиб турган шох синиб кетиб икки саржин баянликдан боши билан тушган эди. Одамлар югуришиб келиб, чаккаларини ишқаб, бошидан бир неча кўза сув қўйиб аранг ўзига келтиришган эди. У кўзини оч-

гач ҳиқичоқ тутган, кейин илжайган, шу-шу ҳеч ким Бежаннинг қовоғини солиб юрганини кўрмаган. Ҳозир Бежан яланг оёқ бўлиб олиб, сғзи қулогига етгудек илжайганича ўзининг сеvimли ашуласини айтиб қишлоқни кезиб юради:

Ҷора кўзли Минадора
Сенга кўз теккан...

Қўни-қўшнилари чақириб бир товоқ ловиями, бир стакан виноми берса бўлди, ҳамманинг ишига қарашаверади. У гаров ўйнаб омов тортиб жўяк олиши, боши билан ёнғоқ чақиши, каштан бужури устида оёқ яланг юриши, лиқ тўла бир қоп жўхорини идорадан тепаликдаги черковгача дам олмай кўтариб бориши мумкин эди. Бежан ҳўкиздеқ бақувват, соғлом ва жуда ювош одам. Унинг муштини одамлар душманга ҳам раво кўришмайди. Бежаннинг қўли гурзининг ўзгинаси, лекин унинг жаҳлини чиқариш амримаҳол. Унинг жазовага тушиши учун фақат биргина нарса таъсир этиши мумкин. Унга: «Сенинг Минадоранг эрга тегибди» десангиз бўлди — кўзларига қон қўйилиб, устидаги энгил-бошини дабдала қилиб, қўлига тушган нарсани пачақ-пачақ қилиб ташларди. Ёш дарахт бўлса ҳам токи илдизи билан суғуриб ташламагунча кўнгли жойига тушмасди. Бошқа пайтларда қўй оғзидан чўп олмайдиган, пашшага ҳам озор бермайдиган ювош бўлиб юради.

Бежан болаларни жуда ҳам яхши кўради. Кўпинча бирор-бир қўшниккига кириб:

— Мако, қани, ўгилчангни бер-чи...— дейди.

— Уни қаерга олиб бормоқчисан?

— Ҳеч қасёққа олиб бормайман, шу ерда — ҳовлида ўйнатаман. Таризел, от-от ўйнаймизми?

— Бўпти, Бежан, ўйнаймиз!

— Мана сенга пўхта, мана узангни, мана қамчини, қа-

ни, елкамга миниб олчи! Ха-чу, Таризэл, ха-чу... Ҳой бо-ла, эҳтиёт бўл, яна бошимга қамчи билан тушириб қолмагин!— Шундай деб Бежан чўк тушиб болани елка-сига миндирарди-да, кейин пойга бошланиб кетарди.

— Ха-чу, Таризэл!..

— Ха-чу, Жежан!..

Бежан билан ўйнаётганда ҳеч ким боласидан хаво-тир олмас, ширин-шакар болаларни елкасига миндир-ганича ҳовлида елиб-югуришига ҳеч ким халақит бермас, лекин... Бежан ўзининг бошқа одамларга ўх-шамаслигини сезгани учун доимо уялинқираб, илтимос қилгандай илжайиб:

— Машико, болангин ўйнатсам майлими?— деб сў-рарди.

Бежан мени жуда ҳам яхши кўради: унинг ўз сирла-рини ишониб айтадиган одами қишлоқда биргина мен-ман, шу билан бирга мени энг ақлли одам деб билладиган якка-ю ягона кимса ҳам ўша. Шунинг учун мен ҳам уни жуда яхши кўраман.

Якшанба куни эрталаб Бежан ҳовлимизга кириб келди.

— Сосойа!— деб чақирди у.

Аммам иккаламиз деразадан ташқарига қарадик.

— Бежан, бу ёққа кир!— деди аммам уни ичкарига таклиф этиб.

) — Ейдиган нарса-парсаларинг бўлса бу ёққа олиб чиқаверинглар!— деб буюрди Бежан олча тагига ўти-рар экан. Аммам стаканга вино қуйиб, бир бўлак нон ва пишлоқ кесиб Бежанга олиб чиқди. Унинг орқасидан мен ҳам чиқдим.

— Ассалому алайкум!— салом берди Бежан овқат-ларни аммамнинг қўлидан олар экан. У пондан тишлаб, винони хўплаб-хўплаб ичар экан, аммамга:

— Кето, ўтин ёриб берайман?— деди.

— Йўқ, Бежан.

— Яхши. Тегирмонга борадиган ишинг йўқми?

— Йўқ, Бежан,— деди аммам илжайиб.

— Жуда яхши. Сигиринг ёки эчкингни яйловда ўтлатиб келайми?

— Йўқ, Бежан.

— Жуда соз!— деди Бежан. У яна нон, пишлоқни еб, устидан винодан ҳўплади.— Ноннинг ҳам, пишлоқнинг ҳам тузи паст экан, Кето,— деди у.

— Бежан, ҳозир туз масаласи жуда оғир.

— Мен ҳам шунини айтяпман-да! Бутун қишлоқ мени жинни деб, анави овсар раис Кишвардини бўлса доно деб ўйлайди.

— Нега энди?— ҳайрон бўлиб сўради аммам.

— Нега бўларди, азизим Кето! Манави супургига ўхшаган жири йўқ, сариқ жўхориини эккандан кўра туз ёки қанд экса-ю, одамлар сал манфаат кўрар эди. Тўғрини, Сосоёя.

— Албатта тўғри, лекин нега энди ўзинг эка қолмайсан?— деб сўрадим мен.

— Ҳм, ўзинг эмиш! Бутун яхши ерларини колхоз олган, менга нима қолибди? Ўтган йили ўзимнинг сув чиқмайдиган еримга экиб кўрдим, унмади! Унганда ҳам мен бир ўзим ҳамманни тўйгизолмайман-да!

Аммам оғир хўрсиниб, уйга кириб кетди.

— Нега амманг бригадир Датикога тегмайди?— деб сўради Бежан унинг орқасидан тикилиб қолар экан.

— Қайси Датикога?— дедим мен ҳайрон бўлиб.

— Ўзимизнинг Датикога-да, кимга бўларди, аҳмоқ. Яқинда мен уни Сатаплийда кўрдим, худди қоровуллардай тиш-тирноғигача қуролланиб олибди. Мени, дейди, бу ерга ишга ўтказишди, бу ер ҳам фронт, мен ҳукумат топшириғини бажаряпман, бу муҳим сир, ҳеч қаерда

гапира кўрма, йўқса иккаламизни ҳам турмага тиқиб қўйишадн деди...

— Хўш, кейин нима бўлди?

— Кейин нима бўларди! Мен бу ердаги баъзи ишончли одамларга: раис ва милицияда ишлайдиган Бадрига айтдим, ахир улар иккаласи ҳам партия аъзолари-ку! Улар ҳеч кимга айтишмайди. Умуман бу гапларнинг менга алоқаси ҳам йўқ, ҳукумат ўз ишини яхши билади. Лекин, Сосойа, ҳозир сенинг олдинга бошқа иш билан келгандим. Чой пайкалида бир одамим бор, ўша ерда ётаверсинми ёки бу ерга олиб келайми уни, билмай қолдим.

— Қанақа одам, Бежан, нималар деяпсан ўзинг?

— Сосойа, аҳмоқ экансан-да, нима, грузинчани туншунмайсанми? Пай-кал-да одамим бо-ор деяпман-ку!— деди у чўзиб.

— Ким у?

— Мен қаёқдан билай!

— Қимлигини сўрамадингми?

— Сўрадим, айтмаяпти. Ерда ётибди. Кўзларини юмиб, қўлларини кўкрагига қўйиб, менга ўхшаб илжайиб ётибди,— деб кулиб қўйдн у.

— Пафас оляптими?

— Мен қаёқдан билай.

— Юраги уряптими?

— Мен қаёқдан билай ахир!

— У ўлганми?

— Жуда аҳмоқ экансан-да, ўлик ҳам куладими!— деб Бежаннинг жаҳли чиқиб кетди.

— Унинг қаери оғриётганака?

— Мен қаёқдан билай.

— Нимани биласан ўзи, аҳмоқ!— деб бақирдим охири тоқатим тоқ бўлиб.

— Бугун якшанба, об-ҳаво яхши бўлиб турса эртага душанба бўлади,— деб яна кулиб қўйди у.

— Э, сен аҳмоқни қара-я! Юр кўрсат, қаерда у!— деб Бежанни чой пайкалига қараб судраб кетдим.

Олов чақнаб турар кўзингдан, Минадора,
Улар тим қора.
Дўзахга ҳам борай изингдан, Минадора,
Фақат бир қара,—

деб ашула айтиб, олдимга тушиб жўнади.

Ўзимизнинг кўчадан чиқиб, пайкалга бурилдик. Бежан тўсатдан тўхтади-да, қиямаликни кўздан кечира бошлади. Кейин қўли билан пастликни кўрсатиб қаернидир ишора қилиб:

— Ҳув анови тунгни кўряпсанми, ўша тунгнинг тагида ётибди,— деди.

Мен тунг ёнигача югуриб бориб, тўхтадим. Нариди қирққулоқлар ўсиб, ҳамма ёқни ўраб ётарди, жуда ўсиб кетганидан ҳатто отни ҳам кўмиб юборар эди. Шунда мен тўсатдан тунг дарахти тагида чалқанча ётган қоқ суяк, ранги мурдаларникидек оқариб кетган одамни кўриб қолдим. Унинг фақат ёноқларигина хиёл қизариб турарди. Кўринишидан у рус эди. Қўллари кўксиди, илжайиб ётибди. У нафас оляптими, йўқми, билиб бўлмасди. Мен тиззалаб ўтириб кўкрагига қулоғимни тутдим. Ҳа, юраги уряпти. Секин бўлса ҳам ҳар қалай уриб турибди. Пешанасига қўлимни қўйдим, у алангаи оташ бўлиб ёняпти.

— Бежан, буни қачон кўрган эдинг?

— Бугун азонда.

— Шу пайтгача нима қилиб тентираклаб юрувдинг?

— Уни кўрган заҳотимоқ сенинг олдинга югурдим, сенинг жаҳлинг чиқаётгани тўғри, Сосойа, лекин йўлда бу мутлақо эсимдан чиқиб кетибди: кейинги пайтларда

мен нима учундир жуда паришонхотир бўлиб қолдим, қанднинг йўқлиги ҳаммага ҳам таъсир этяпти, ҳамманинг хотираси сийқалашиб қоляпти. Эрталаб Аквиринэ кампирни учратган эдим, у саломлашишни ҳам унутиб қўйди. Одамлардан сўрасанг, биласанми...

— Хўп, бўпти, яхшиси уни кўтаришга ёрдамлаш, кўряпсанми, арабг нафас оляпти у!

Бежан бу рус кишини ёш болани кўтаргандай қўлининг учига кўтариб олди. У одам ҳушдан кетган эди.

— Қаёққа олиб борай буни?

— Уйга.

— Ҳой, менга қара, ўлган одамни тезроқ чиқаришди уйдан, сен бўлсанг буни уйга олиб кирмоқчисан-а.

— Бизникига олиб бор,— дедим мен яна қайтариб.

Бежан кўтариб кетаётган нарсасининг оғирлигини синаб кўрмоқчи бўлгандек «ҳа-чу» деб бир-икки марта осмонга итқитиб кўрди уни.

— Сосойа, унинг оти нима экан?— деб сўраб қолди Бежан тўсатдан, менга ўгирилиб қараб.

— Мен қаёқдан билай!

— Ҳа-чу, ҳа-чу, Сосойа рус, ҳа-чу!— деб қўйди Бежан.

Тезда уйга етиб келдик.

— Уни тўғри уйга олиб кир!— Бежан зинадан чиқиб, уйга кирди-да, касални менинг ўрнимга ётқизди. Аммам турган жойида қимир этмай ҳайрон бўлиб, кўзларини катта-катта очганча бақа бўлиб тикилиб қолди бизга.

— Эй, бахтиқаро Бежан, кимни олиб келдинг бу ерга ўзи?— деди у охири.

— Кето, бу Сосойа рус!— деди Бежан хурсанд бўлиб.

— Амма, уни пайкалдан топиб олдик, у ўлай деяпти, унга бир амаллаб ёрдам қилинг,— дедим мен гапга аралашиб.

— Ким экан бу бечора?— Аммам унинг пешонасига қўлини қўйиб кўриб ачинганидан бошини қимирлатди.— Сосойа, югуриб бориб ошхонадан сиркани олиб чиқ.

Мен ошхонага югурдим. Қайтиб кирганимда аммам беморнинг кўйлагининг тугмаларини ечаётган эди. У бирдан чўчиб бизга қаради, беморнинг ўнг кўкрагида каттакон жароҳати бор эди.

Аммам касалга термометр қўйди, кейин сиркани сувга аралаштириб рўмолни ҳўллади-да, унинг пешонасига қўйди.

— Сирка-ку яхши-я, Кето, лекин унга бир қултум вино берганимда маъқул бўларди-да, иннайкин иложи бўлса жони узилмасидан бирон сгулик нарса бер, очидан ўлай деяпти, қара, қорни ич-ичига тортиб кетибди,— деди Бежан.

— Сосойа, жин ургур, мени қандай ташвишга қўйдинг! Бу одам қўлимда ўлиб қолса нима қиламан?— деди у термометрни олиб қарар экан, менга мурожаат қилиб.— Вой худо! Қирқу ўндан олти!— деб қичқириб юборди у.— Дарров врачга югур.

— Унга врачнинг кераги йўқ, Кето, Бежаннинг гапига кириб бунга овқат бер.

— Ҳой бола, тезроқ югур!— деди у менга қичқириб. Мен зинғиллаганча уйдан чиқдим.

Медпунктда врач йўқ экан. Уборшицанинг айтишича, уни районга касал кўргани чақиритибди, бугун келмас экан. Шундан кейин мен Хатининг олдига югурдим. Хатиа Аквиринэ бувини олиб келиш керак. деди. Иккаламиз Аквиринэ бувиникига кирдик ва мен бўлган воқеани яна бошдан-оёқ гапириб бердим. Аквиринэ шоша-пиша турли гиёҳлардан пиширган дори-дармонларини йиғиштириб, орқамиздан йўлга тушди.

— У рус экан-ку!— деди касалга кўзи тушиши билан, гўё ҳозир бу муҳим нарсайди.

— Ҳа,— деди аммам.

Аквиринэ буви чуқур-чуқур нафас олиб, яна илжайиб ётган беморнинг каравотига ўтирди.

— Нега ҳадеб илжаяди-я,— деди Бежан ҳайрон бўлиб,— вой жинни-е, ўзининг кулгиси чиқиб қолибди-ю, яна кулганига ўлайми? Ҳа, айтмоқчи, Аквиринэ буви, нега бугун мен билан саломлашмадингиз?— деди эсига тушиб қолиб.

— Бежан, худо хайрингни берсин, нарироқ тур, оёгининг тагида ўралашаверма. Сен билан ахир бир соатча гаплашган одам ким, мен эмасми?

Бежан елкасини қисиб қўйиб, четроққа ўтди.

Аквиринэ буви беморнинг қовоғини кўтариб кўзига қаради.

— Сосойа, бир стакан «одесса»дан олиб кел,— деб буюрди у.

Мен тезда обхонадан вино олиб келиб бердим. Аквиринэ буви пахтани винога ботириб, беморнинг лабини ҳўллади-да, нафасини ичига ютганча турди. Бир оздан сўнг беморнинг лаби қимирлади. Аквиринэ пахтани яна винога ботириб, энди уни беморнинг лабига томизди. У лабига томган вино томчисини ютишга ҳаракат қилди, лекин чанқоқ ва иссиғи баландлигидан қақраб кетган оғзини куйдирганидан инграб юборди.

— Қани, винони бу ёққа беринг, Аквиринэ буви, хоҳламаса ўзим ичаман,— деди Бежан.

— Ҳой овсар ўлгур, жинни бўлсанг ҳам, наҳотки бу одамнинг касаллигини тушунмасанг!— деди Аквиринэ жаҳли чиқиб, беморнинг лабига яна вино томизар экан.

У винодан бир неча томчи ютди. Аквиринэ энди унинг оғзига стаканни тутди. У стакандаги ҳамма вино-

ни ичди ва йўтала бошлади. Аквиринэ буви унинг бошини кўтариб бағрига босди. Аста-секин йўтали босиб, ярадорнинг ранги ўзига кела бошлади. Аквиринэ унинг бошини ёстиққа қўйган эди, ингради.

— Аёллар ташқарига чиқиб туринглар,— деди Аквиринэ.

— Жони узиляптими?— деб сўради аммам чўчиб.

— Йўқ. Унинг баданини суртма мой билан силайман.

Аммам шийпонга чиқди. Хатиа ичкарида, хонанинг бир бурчагида жим тураверди. Аквиринэ буви кичик бир шишачадан кафтига қопқора суюқлик қуйиб, беморнинг кўрагини қора қадоқ қўллари билан маҳкам-маҳкам ишқалай бошлади.

— Бу ярамаснинг қитиғи ҳам келмайдими?— деди Бежан қизиқсиниб. Ўз саволидан ўзи қойил қолиб болалардек шарақлаб кулиб юборди.

— Уни ерга қаратиб ётқизинг!— деб буюрди Аквиринэ буви. Биз ярадорни ерга қаратиб ётқиздик. Аквиринэ буви беморнинг кураги ва белларини силади. Кейин ярадорни яна чалқанчасига ётқиздик, шу пайт Хатиага кўзим тушиб қолди. У ҳали ҳам бурчакда қимир этмай турарди.

— Ҳозироқ ташқарига чиқ! Кўрмаяпсанми, бу ерда яп-яланғоч эркак ётибди,— деб қичқириб юбордим бирдан жаҳлим чиқиб.

— Сосойа, нима қилади, чиқмай қўя қолай,— деди Хатиа. Мен жуда уялиб кетдим, назаримда ҳижолатдан шолғомдек қизариб кетаётгандек бўлдим, ғазабим кўзиб кетганидан бўғилиб қолаёздим.

— Чиқиб кет бу ердан ҳозироқ!— деб бақирдим мен ўзимни йўқотиб. Бежан билан Аквиринэ буви менга ҳайрон бўлиб қараб туришарди.

— Нима, сен бу қизнинг ожизлигини билмайсан-

ми?— деди менга Бежан, кейин Хатиага:— Азизим, қўя-вер, чиқма, унга эътибор ҳам қилма.

Хатиа бир оғиз ҳам гапирмай, орқасига ўгирилди-ю, бошини қуйи экканча хонадан чиқиб кетди.

Аквиринэ ярадорни суртма мой билан силаб бўлгач, ёстиқни тўғрилаб уни яхшилаб ётқизди-да, яна вино берди. Хатиа билан аммам хонага киришди.

— Унга дурустроқ энгил-бош кийдириш керак, кийимлари тилка-пора бўлиб яғири чиқиб кетибди,— деди Аквиринэ.

— Унинг чўнтакларни худди магазинимиз пештахталарига ўхшаб қушна-қуруқ-ку,— деди Бежан. Мен гапни мадалигига тушунолмайд ҳайрон бўлиб тикилдим унга. Бежан ярадорнинг даб-дала бўлиб кетган шим ва қўйлақларини ҳомуш бир ҳолда кўтариб турарди. Чўнтакларининг астар-авраси ағдарилиб ётарди.

— Энди нима қиламиз: ҳеч қандай ҳужжат-пужжати ҳам йўқ, ўзи ким, қанақа одам экан?— деди аммам ҳайрон бўлиб.

— Бу — Сосонин рус,— деди Бежан.

— Балки у украиндир,— дедим мен иккиланиб.

— Русми, украинми, мен барибир бунинг исми-фамилиясини эслаб қололмасдим. Сосонин рус, тамом,— деди Бежан қатъий қилиб.

— Аквиринэ буви, сиз нима дейсиз, у ўлмайдими?— деб сўради аммам касалга иккиланиб тикилар экан.

— Кето қизим, у омон қолди, бунинг учун манави овсарга қуллуқ қилсин. Бежан, рус биродарининг ўлимдан сен қутқариб қолдинг.

Еш бола янги ўйинчоқни кўриб суюнган каби Бежан ҳам бу гапдан жуда хурсанд бўлиб кетди. У ярадорнинг ёнига бориб ўтирди-да, елкасидан ушлаб, аста силкитди:

— Ҳой Сосонин рус,— деб уни чақирди. Ярадорнинг юзлари буришди.— Ҳой Сосонин рус, эшитяпсанми? Са-

лом йигитча, қани бўлди, тур энди!— деб яна силкитиб қўйди.

— Бежан тинч қўй уни!— деб югура унинг олдига бордим.

— Мен уни қутқардим-ку, ахир тўғрими, Аквиринэ буви?— деб сўради у. Аквиринэ: ҳа, дегандек бош ирғади.— Энди тўхтаб туринглар, ўзимга қўйиб беринглар бу ёғини. Ҳой Сосоин рус, тур!— Шунда тўсатдан, гўё Бежанининг илтимосига кўнгандек, ярадор кўзини очди.

— А-на... айтмадимми! Қизик, мени таниганмикин?— деди Бежан хурсанд бўлиб. Ярадор Бежанга анчагача тикилиб турди-да, кейин бизларга қаради. Унинг катта-катта қўй кўзлари бежо ёнарди.

— Эҳ, аблаҳлар!..— деб сўкиниб, заҳарҳанда тиржайди.

— Нима, нима?— деб ҳайрон бўлди Бежан.

— У бизларни немис деб ўйлади шекилли,— деб Бежани тинчлантирдим.

— Мен Бежанман, аҳмоқ, жинни,— деб тушунтирди Бежан ва илжайганча ярадорнинг юзини силади. Ярадор яна кўзларини юмиб олди.

— Кечаси у алаҳлаб безовта бўлади, дардингни олай Кето. Ана шунда манави дорини бергин,— деб аммамнинг қўлига дори шишчасини тутқазди. Кейин буғдой бўтқа қилиб бер. Озгина-озгинадан есин. Агар иссиғи босилмаса Сосоё манави суртма мой билан баданини силасин. Қани кетдик энди, Бежан, у ҳеч қаёққа қочиб кетмайди, эртага дийдорига тўярсан,— деб Аквиринэ буви эшик томон юрди.

— Здрасти, русский!— деди Бежан бир оз ўйлаб тургач русчалаб ва ўзича бир нарсани хиргойи қилиб Аквиринэ бувининг кетидан чиқди.

Мен, аммам ва Хатна ярадорнинг тепасида қолдик. У ярим кечаси тўсатдан ўрнидан туриб, худди ойпараст-

лардай анчагача бизга тикилиб ўтирди. Кейин эшикка қараб, оҳиста овоз билан:

— Ҳой ҳамшира!— деб чақирди.

Бизлар нафасимизни ҳам чиқармай, у яна нима дер экан деб жим қулоқ солиб турдик.

— Ҳамшира,— деди у яна, кейин ҳолсизланиб ўзини ёстиққа ташлади.

— Нима дейсиз?— деб сўради аммам русчалаб ва унга озгина вино берди. Кейин аммам яна унинг бош томонига ўтирди.

Кейин мен Аквиринэ буви бериб кетган суртма мой билан унинг баданини силадим. Аммам сўрига ёнбошлаб мудрай бошлади. Хатиа иккаламиз эсак ухламай ўтирдик.

— Сосоёя, у нима бўларкин?— деб сўради Хатиа.

— Аквиринэ буви айтди-ку, у тузалиб кетади деб.

— Тузалмаса-чи?

— Тузалади. У урушда бўлган. Қўкрагидаги жароҳатини кўрдингми? У шунча азобларга чидаган, иситмадан эса одам ўлмайди.

— Жароҳати каттами?

Мен индамасдан унинг устидаги адёлни очиб, кўйлагининг тугмаларини ечдим-да, Хатиани ярадорнинг тепасига олиб келиб, қўлини унинг жароҳати устига қўйдим.

— Агар бу жароҳати чап томонда бўлганда у даров ўлиб қоларди, тўғрими Сосоёя?

— Албатта!..

Хатиа икки қўли билан ярадорнинг юзини, кейин елкаларини, кўкрагини пайпаслаб кўрди.

— У чиройлими?

— Билмадим, балки... Соқоли шундай ўсиб кетганки, ҳеч нарсани билиб бўлмайди...

— У жуда озиб кетган-ку!

— Димка, менга қара!..— деди ярадор тўсатдан.—
Ҳой, Димка, эшитяпсанми?...— Хатна иккаламиз бутун
вужудимиз билан қулоқ сола бошладик.

— Сенга гапиряпман, эшитяпсанми?

— Эшитяпман!— дедим мен иккиланиброқ қандай-
дир Димка номидан.

— Менга қара, ҳозир ҳамма ухлаб ётибди... Икка-
ламиз юра оламиз. Ёки шу тўшакда ўлиб кетмоқчими-
сан? Улар ҳадеб илгарилаб боришаверадимми?— ярадор
менга қаттиқ тикилиб қолди.

— Нималар деяпсан?

— Қани, ўрнингдан турмайсанми бўлмаса... Анави
аҳмоқ врач қўрқса қўрқаверсин... Нега индамайсан,
қўрқяпсанми? Ҳозир ҳамма ухлаб ётибди, ҳеч ким пой-
лаётгани ҳам йўқ, қара...— У бошини ёстиқдан кўтарди.

— Ҳамшира! Ҳой ҳамшира!— деб чақирди у оҳиста-
гина. Мен жим туравердим.— Ана кўрдингми?! Ҳамма
ухлаяпти. Лаш-лушингни йиғиштир, кетдик... Қани бўл,
тезроқ, қимирла...— У тез қаддини кўтарди-да, маҳкам
қўлимдан ушлаб олди.

— Шошма,— дедим мен унинг елкасидан қучоқ-
лаб.— Шошилма, тонг отсин!

— Мен кетдим!— деб мени итариб юборди-да, тўсат-
дан ўрнидан туриб кетди.

— Қаёққа кетяпсан, тўхта!

Мен белидан қучоқлаб олиб, уни тўхтатмоқчи бўл-
дим, лекин у жуда кучли экан.

— Хатна, ёрдамлашвор,— дедим. Хатна ҳам ярадор-
нинг орқасига ўтиб, уни тўшак томонга бор кучи билан
торта бошлади.

— Қўйворинглар!— деб қичқириб бир интилган эди,
учаламиз ҳам полга йиқилиб тушдик.

Кўрқиб кетган аммам сўридан туша ёнимизга югу-
риб келди.

— Қўйворинглар!— деб бақирарди ярадор юлқиниб. У етти ота-бобомизгача сўкиб, худди қирғоққа чиқариб ташланган балиқдек типирчиларди. Лекин биз уни қўйиб юбормадик, очлик ва иситмадан азобланган бу одам билан анча олишдик, аста-секин ҳолдан кетиб, шалпайиб қолди-да, кейин тўсатдан йиғлаб юборди.

— Ҳамшира, мени қўйиб юборинг, яхшилигингизни сира унутмайман, илтимос, қўйиб юборинг...— деб яли-нарди у йиғи аралаш.

Охири у тинчиди, ўрнига ётқизиб қўйдик.

У бутуилай ҳолдан тойиб, ётқизган заҳотимиз ухлаб қолди.

Мен камин олдида полда, аммам билан Хатиа эса сўрида ётишди.

— Амма!

— Нима дейсан, ўғлим?

— Ухлаяпсизми?

— Ҳа, ухлаяпман.

— Ташвишланманг, мен эртагаёқ қишлоқ советига бориб айтаман, уни госпиталга олиб кетишади.

— Ухла энди, гапираверма, Хатиани уйғотиб юборасан.

— Мен ҳам ухлаётганим йўқ,— деди Хатиа.

— Хатиа, уни эртагаёқ олиб бориб қўямиз, а?— деб сўрадим мен.

— Қизиқ, бу бечора қаердан қаёққа қочиб кетаётган экан?— саволимга савол билан жавоб берди Хатиа.

— Болалар, ухланглар, эрталаб мактабга борасизлар-ку, ахир.

— Амма, уни энди нима қиламиз?

— Нима қиламиз эмиш. Олиб келгандан кейин тузатиш керак, қишлоқ советининг нима алоқаси бор бунга.

— Унга қанақа овқат берамиз?

— Ҳзимиз шима есак, унга ҳам шунни берамиз.

— Унга сут бериш керак, озиб кетганини қаранг!— деди Хатна.

— Нон билан пишлоқ ҳам зарар қилмайди,— дедим мен.

— Бу ерга қаёқдан келиб қолдийкин у?— деди Хатна хаёл суриб.

— Уруш...

— Амма!

— Нима дейсан?

— Демак, у бизникида қоларкан-да, а?

— Аввал тузатайлик, Сосоёна. Энди ухланглар, болалар...

Кўзим уйқуга кетади, яна ўша доимо болалигимда, ёшлигимда кўрадиган тушимни кўраман: қишлоқ черкови, тўсиқ олдида Биби Марям каби хушсурат аммам оқ никоҳ кўйлагиди турибди, бутун қишлоқ эркаклари унга тиз чўкиб таъзим қилишяпти. Лекин энди улар ичиди мана бу ярадоримиз ҳам бор эди. Ҳаммалари жим туришарди. Аммам ҳам жим. Фақат рус ярадор унга қўлини узатиб:

— Ҳамшира, мени қўйиб юборинг, яхшилигингизни унутмайман,— дер эди.

Мен бўлсам аммамга нуқул қўйиб юборманг деб таъинлар эмишман. У ярадорнинг олдида борганмиш-да, қўлидан ушлаб ўрнидан тургизганмиш, кейин менинг ҳам қўлимдан ушлаб биргалашиб уйга жўнаган эмишмиз.

Ярадор бир ҳафта давомида ўлим билан олишди. У кечаси билан алаҳсираб, тўшакда тўлганиб чиқар, кундузи эса ўтдек чақновчи кўзларини шифтга қадаганча қамир этмай ётарди. Бежан ҳар кунни эрталаб уни кўр-

гани келар эди. У беморнинг бош томонига ўтириб олиб эски танишлардек суҳбатлашарди. Унинг суҳбати тахминан қуйидагича бўлар эди:

— Ҳа, ўридан туриш кўнглингда борми ўзи? Қара, бечора аёл жуда қийналиб кетди-ку. Нима, грузинчани сира тушунмайсанми? Мен ҳам русчани яхши билмайман, қани, иккаламиз бир гаплашиб кўрайлик-чи, тилни ким яхши билар экан, а? Еки ким кўпроқ чайнаб гапирар экан? Еки ашула айтгинг келяптими? А? Нима дейсан? Русча айтаммизми? Йўқ, мен русча айтолмайман, нима ҳам қилардим, тил билмайман-да. Хоҳласанг грузинча ашула айтиб бераман... Лекин менга қўшиласан. Қўшилолмайсанми? Майли, бўлмаса мен бир ўзим... Шундан сўнг Бежан ашула бошлади:

Кўйлагингни ким тиккан, қизча,
Кўйлагингни тиккан у гўзал
Юрагимни ёндирди ёмон.
Гар истаса — ҳамма, ҳаммани
Девонавор қилади севги!
Тариэлни кўр қилиб мудом
Адаштирган эди йўлидан.
Мени эса ўлдирди тамом.

— Эҳ, сени қараю, рус, ахир биз яқинда Лука Поцхишвилининг ўғлига аза тутдик-ку, ҳозир ашула айтиб бўларканми? Ахир мен жинниман-да, шунинг учун ашула айтяпман. Нега энди мен ашула айтаяпман? Сен нега йиғлаяпсан? Чунки кулги билан кўз ёши бир-бирига ана шунақа оға-ини-да. Унақада радиомиз ҳам ашула айтмаслиги керак эди, лекин у айтаверади-ку? Қўшиқ инсонга мадад беради, билдингми... Ишлар ана шунақа, азизим!

Бежан шу сўзлар билан ўз суҳбатини тугатар эди. Кейин қўни-қўшнилари киришар, врач келиб жароҳатини кўрар, унга дори берар, укол қилар эди. Қуллар ана

шундай ўтаверди, ана шу алфозда бир ҳафта ўтгач касал ўтирадиган бўлди ва биринчи марта уйни синчиклаб кўздан кечирди. У ҳар қайсимизга бирма-бир тикилиб: «Мен қаердаман?» деб сўрар эди. Биз бир амаллаб тушунтирганимиздан кейин у ўрнидан турмоқчи бўлди, лекин туролмай ҳолсизланиб яна ўзини ёстиққа ташлади. У яна менга, Хатиага, аммамга узоқ тикилди, Кейин кўзини юмиб олди. Пешонаси тиришиб, афти бужмайди. Унинг уйғоқ ётганини билиб турардим. У бирор муҳим нарсани эсламоқчи бўларди-ю, лекин эслолмаётганга ўхшарди. Бизлар секингина хонадан чиқиб кетдик.

Хатиа иккаламиз ҳовлига тушиб ташқарига чиқдик-да, икки чети яшил девор билан тўсилган торгина кўчадан кетавердик. Мен Хатиани етаклаб олгандим, лекин қаёққа бораётганимизни ўзимиз ҳам билмасдик.

— Унга сут, эчки сути бериш керак, шунда тузалиб кетади,— деди Хатиа ишонч билан.

— Эчки сутини қаёқдан оламиз!

— Мина холаникига борамиз, уларнинг эчкиси бор,— деб Хатиа қўлимдан тортди ва биз Мина холаникига қараб кетдик.

— Мина хола икки букилиб олиб чўлтоқ супурги билан ҳовлисини супураётган эди; унинг кетидан кўйлакчан икки боласи—қизи билан ўғли эргашиб ёнгшиб юришар эди.

— Ойи-и, қиём беринг...

— Ҳе, жонимга ҳам тегиб кетдиларинг, қораларинг ўчкурлар. Қиём, қиём, ажалларинг келсин-э,— деб қаргаб берди у тоқати тоқ бўлиб.

— Қиём егимиз келяпти-и!...— улар онанинг жаҳли чиқаётганига ҳам парво қилишмас эди.

Хатиа иккаламиз ҳовлига кирдик. Мен эшик олдидаги майсага ўтирдим. Хатиа Мина холанинг олдида борди.

Мина хола бошнини кўтармай сунураверди. Болалар Хатиага кўзлари тушиб, ҳиқиллашни бас қилишиб, унга қараб югуришди.

— Ойи, Хатиа опам келдила!

Мина белини ушлаб, қаддини ростлади-да, офтобданми, бели огриганиданми пешонаси тиришиб Хатиага қаради ва шу заҳоти чеҳраси ёришиб:

— Салом, Хатиа қизим!— деди.

— Салом, Мина хола.

— Хатиа, нечук?

— Мина хола, озгина сут керак эди, бор бўлса йўқ демассиэ.

— Сут?— ҳайрон бўлди Мина.

— Ҳа, касалга эчки сути керак эди.

— Вой қизим-э, бу суллоҳлардан бирон парса қолармиди? Бечора эчкини шилиб соғвурганимиздан елинида сут ҳам йиғилиб улгурмаяпти.— Мина болаларига қаради:— нафсиларинг қурғур, мана энди нима қиламан? Касал одамга сут бериш керак эди.

— Мина хола, зарари йўқ, биз битта-яримтаникига борақоламиз,— деди Хатиа уни юпатиб.

— Қизим, тўхтаб тур!— Мина хола молхонага кириб, эчкининг шохидан ушлаб судраб чиқди. Эчки бўлса ўткир туёқларини юшоқ ерга тираб, бошини серкиллайтиб тихирлик қиларди.

— Мана, Хатиа, кўриб қўй, эчкимиз мана шу. Бу эчкиямас, суви сиқиб олинган лимондай бўлиб қолди. Болаларим сут ичсин деб улогини сўйиб юборганимизга ўн кун бўлди. Мана елинини ушлаб кўргин, булар елин эмас, эски латта!— Мина хола шу гапларни айтиб эчкини Хатианинг олдига судраб келди, кейин Хатианинг қўлини олиб бориб эчкининг елинини ушлатди.

— Вой қўйинг, Мина хола, биз болаларингиз борини ўйлаб кўрмай келавериэмиз-да...— Хатиа менинг олдим-

га келди.— Сосойа, юр!— Мен унинг қўлидан ушладим, кейин ташқарига чиқдик.

Қаёққа борсак экан? Озиқ-овқат шундай танқис бўлиб турган бир пайтда ҳеч кимдан егулик нарса ортмасди ҳам. Шундай бўлса-да биз Васаси Соселианикига киришга қарор қилдик. Лекин у ерда сут ҳақида оғиз ҳам очмадик. У бизнинг кўз олдимизда тоғорачадаги сутга нон тўграб кичкина невараси олдига қўйди. Бола сутни иштаҳа билан ичиб, идишини ялаб бўлгач Васаси:

— Мана кўрдиларингми, барака топгурлар, бола бечоранинг бор-йўқ овқати ана шу эчки сути. Уни ҳар кунни ана шу сут билан боқаман, нонуштаси ҳам, пешинлиги ҳам, кечки овқати ҳам ана шу сут. Бу аҳволда у яқинда улоқчага айланиб қолиши ҳам ҳеч гап эмас,— деди бизга.

Бошқа ҳеч қаёққа боргимиз келмади.

Эртасига пешинда Хатиа келди-да, мени кўчага чақириб олиб секин шивирлади:

— Мен эчки сути қаерда борлигини биламан.

— Қаерда, Хатиа?

— Идиш олиб мен билан юр.

Мен ошхонадан кўзача олиб чиқиб, у билан бирга кетдим. Биз чой пайкалларидан, ёнғоқзордан ўтиб, жарликка етдик, бу ерда бир туп каттакоп пок бор эди.

— Эшитяпсанми?— деб сўради Хатиа. Мен қулоқ солдим. Иастдан шаршаранинг овози эшитилиб турарди.

— Бу шовиллаётган Гадасанчкера!

— Яна ниманинг овози келяпти?

Мен қулоқ солдим. Қаердадир кўнғироқча жирингларди.

— Эшитяпман...

— Пешинда ҳамма эчкилар Гадасанчкерага сув ичгани тушади.

— Сен жинни бўп қопсан!

— Озгина соғиб оламиз, ҳеч ким билмайди. Шу билан ишимиз битади-қўяди.

— Биров кўриб қолса-чи...

— Унинг тезроқ тузалишини истамайсанми?

Хатиа иккаламиз Гадасанчкерага бир ҳафта қатнадик. Эчкилар бизни кўриши билан ҳар томонга тўзиб, пастга қараб ўқдай учиб қоча бошлар эди. Чакалакзорлар шатир-шутир қилиб, тиканакларда эчкиларнинг жунни илиниб қолар эди. Эчкилар маъраб типирчилар, қўлдан чиқиб кетар, қимматбаҳо суюқлик эса ўтга тўкилар эди. Бу орада олтита кўзачадан айрилдик, уйга энгилларимиз йиртилиб, юлиниб қайтсак-да, ҳар ҳолда сут олиб келардик.

Ҳеч нарсадан хабари йўқ бечора аммам марҳаматли қўшниларни олқиб, кутмаганда уйнмизда пайдо бўлиб қолган, исми-фамилияси номаълум, соқол-мўйлови ўсиб кетган бу одамга ҳаётбахш сутни ичирарди.

Шу ҳафта ичи Хатиа иккаламиз шундай эпчил бўлиб кетдикки, эчкиларни ҳатто юриб кетаётганда ҳам соғаверадиган бўлиб қолдик. Агар бир куни кечқурун Эдемика Горделадзе қишлоқни бошига кўтариб дод солмаганида бу ишларимиз қанча давом этиши мумкинлигини айтиш ҳам қийин эди.

— Одамлар-ей! Тезроқ, тезроқ бу ёққа чиқинглар!— деб қичқира бошлади.

— Эдемика, нима бўлди?— қўрқиб кетган қўни-қўшнилари уйларидан югуриб чиқишди.

— Бу ёққа, бу ёққа чиқинглар! Биров уялмай-нетмай эчкимизни соғиб олипти...

— Соғиб олаётган одамнинг ўлигига буюрсин! Кеча менинг эчким ҳам худди шунақа бўлиб келди!— деди Мина хола ҳам нолиб.

— Машиконинг эчкисининг елинини шундай ҳам

шалвиратиб ташлабдики, энди у елинда сут ҳам турмайди.

— Агар ўша муттаҳамни тутиб олсам абжағини чиқариб ташлайман!

— Эдемика, менинг эчкимни ҳам қимдир кунора соғиб оляпти!— деди Федоси.

— Мен биламан бу ишларни ким қилаётганини, лекин ҳозирча индамай юрибман.— Эдемика қўлини юқори кўтариб кўкка қараб дағдага қилиб қўйди.

— Билсанг айтгин-да, ахир,— деб жабрланганлар илтимос қилишди.

— Эчки сути кимга керак бўлса, ана ўшанинг иши бу,— деди Эдемика.

— Сен ҳам қизиқ экансан-ку, сут кимга керагама-сакан!

— Менга яна бир кун муҳлат беринглар, мен бу сирнинг тагига етаман,— деб ваъда берди Горделадзе.

— Майли, Эдемика, бизга ёрдам бер,— дейишди қўшниларга жон кириб.

Бутун қишлоқ шов-шув бўлиб, одамлар эчкисини яйловга чиқармайдиган бўлиб қолди. Чиқарадиган бўлсалар унинг кетидан мол эгаларининг ўзлари чиқадиган бўлишди. Хатиа иккаламизнинг тарвузимиз қўлтиғимиздан тушгандай бўшашиб юрар эдик.

Хатиа иккаламиз охири марта сут олиб келган оқшомда аммам бизни чақириб:

— Болаларим, қани, яқинроқ келинглари-чи. Хатиа, бу ёққа кел,— деди.

— Кето хола, тинчликми ўзи?

— Қани, Хатиа, қўлингни кўрсат-чи.

Хатиа унга шилиниб, тимдаланиб кетган қўлларини кўрсатди. Аммам унинг қўлини ҳидлаб кўриб, оғир хўрсиниб қўйди. У менинг қўлларимни ҳам худди шундай қилиб кўрди.

- Амма, нима бўлди?
— Қўлларингиздан эчкининг ҳиди келяпти.
У бошқа ҳеч нарса демади.

Масалада нима сўралади

Колхоз мажлиси одатдагидек кечқурунга белгиланган эди, қўнғироқ ҳам ҳар қачонгидек пешиндан бошлаб жаранглади. Чарчаган одамларга мажлис ҳам ёқмасди, шунинг учун ҳар бир одамдан бирма-бир илтимос қилди эди.

— Ҳой, Архипо, мажлисга бор!

— Эдемика, нима қилди, бодинг қўзиб қолдимми?!

— Диомидэ, мажлисга бормайсанми? Шошмай тур хали сени, ижроня комитетига судраб чиқмасам Зосиме отимни бошқа қўяман!

— Зосиме бўқоқ ўлгур, кўп қақиллайверма, дам олишга қўясанми, йўқми? Ҳозир милтиқ олиб чиқиб турган жойингдан чумчуқдай уриб тушираман,— деб жавоб берарди Диомидэ эман дарахти тўнкасига чиқиб олган Зосимега қараб.

— Ксения, тезроқ чиқа қол, эрингни ҳам бирга ола чиқ!

Биз болаларни ҳеч ким чиқинглар деб илтимос ҳам қилмас, ялинмасди ҳам, лекин бизлар мажлис бўладиган мактаб биносига югурардик. Бу бизлар учун ажойиб томоша эди. Қундузлари биз зерикиб, азоб тортадиган парталарга катталарнинг пешоналари тиришиб, сўкиниб, аранг сиғиб ўтиришларини томоша қилишни бир кўз олдингизга келтиринг-а! Қуёшда юз-кўзлари қорайиб кетган, сочларига оқ оралаган бу одамлар торгина синфлардаги паст-паст парталарда ўтиришаркан, янада йирик бўлиб кўринишарди. Биз болалар эса

полга ўтириб олиб, ўқитувчи йўқлама қилмайдиган, ўқувчилар қўл кўтармай, ўрнидан турмасдан жавоб берадиган, бемалол чекиб ўтирадиган, бир-бирининг сўзини бўладиган, ўқитувчига «сен»лаб мурожаат қиладиган, бу қилмишлари учун ҳеч ким уларни синфдан чиқариб ҳам юбормайдиган бу қизиқ дарсда айтиладиган ҳар бир сўзни зўр эътибор билан тинглар эдик. Тикилиб, тинглаб ўтирар эканман, мен ҳам катта бўлиб, менга ҳам: «Сосойа, мажлисга бор» дейдиган, мен ҳам Зосиме билан баҳслашиб, уни бўқоқ дейдиган, унга дағдаға қиладиган ва овоз бериш пайти: «Сосойа, бета-раф қолди» дейишадиган пайтларнинг келишини орзу қилардим.

Мана ҳозир ҳам Хатна иккаламиз полда, амманнинг оёғи тагида ўтирар эканмиз,— Бежан ҳам шу ерга ўтириб олган эди — мажлиснинг бошланишини сабрсизлик билан кутар эдик. Синф ғовур-ғувур; ойналар ланг очиқ бўлишига қарамай барибир жуда иссиқ эди. Тамаки, тер ва ернинг ҳиди қўшилиб нафас олиб бўлмасди. Тутундан ҳеч нарса кўринмасди. Чоллар йўталар, ёшлар ҳар замонда бир тўнғиллаб кетма-кет чекишар, аёлларнинг бўлса жағи тинмасди. Одам борган сари кўпаяётганди.

— Зал тўлиб кетди, ҳамма келиб бўлди шекилли. Қани бошлаймиз,— деди Зосиме ва қалам билан тили гушиб кетган қўнғироқни тақиллатди.

— Мажлис раислигига кимни сайлаймиз?— деб сўради у жиддий.

— Сен ўзинг бўла қол, ахир онанг сени мажлис раислиги учун туққан-ку, бошқа нимага ҳам ярадинг,— деди Диомидэга жон кириб.

— Қани, бу ёққа чиқиб бир раислик қилиб кўр-чи, ўшанда биласан!— деб таклиф этди уни Зосиме.

— Йўқ, арзимаган раисликни деб сендек олтин

қўшни билан талашиб ўтирмайман,— деб кулиб қўйди Диомидэ ҳам.

— Сен менга қўшни бўлиб келган ўша кундан ҳам хафа бўлдим-ку.

— Зосиме, кун тартибини эълон қила қол, бу ёғи тонготаргача чўзилиб кетмасин!— деди Герасим амаки тортишувни бўлиб.

Зосиме йўталиб олиб, кўзойнагини тақди-да, катта-кон папкасини очиб бир варақ қоғоз олди, энди бурни тагига обориб ўқий деганда бир нарса эсига тушиб қолди:

— Яхши, ие, мажлис котибини сайламайсизми?!

— Котибликни ҳам ўзинг қилавер!— деди кулиб Диомидэ.

— Битта одам шунча ишни эплломайди,— деб қўйди Бежан.

Зосиме ойнак тагидан Бежанга қараб қўйди, лекин унинг жиддий, ташвишли қиёфасини кўргач индамади.

— Балки чек ташлармиз?

— Чек ташлайсанми, тош ташлайсанми, тезроқ бошласанг бўлгани!— деди Хатининг отаси, тоқати тоқ бўлиб.

Зосиме яна йўталиб олиб, сўз бошлади:

— Кун тартибида битта масала: дангаса, фирибгарлар, бир сўз билан айтганда умум иши, демакки Ватан хоинлари ҳақида. Доклад учун сўз колхозимиз ранси ўртоқ Кишварди Спиридонович Вашакидзегга.

Кишварди фамилияси айтилган пайт синфда пўкак ўқ отилгандай бир-икки чапак овози пақиллаб қолди. Кишварди ўрнидан турди, ярим графин сувни ичиб олди-да, камарини тортиброқ боғлаб, йўгон овозда гап бошлади:

— Ўртоқлар, бу йил жуда оғир келди... Гитлер бо-

сиб келмоқда. У Қисловодскка яқинлашиб қолди! Халққа қийин, оғир, ҳукуматга ҳам оғир, армияга ҳам оғир. Бизга-чи? Бизга ҳам жуда оғир, ҳозир бизда очлик, муҳтожлик, кийишга энгил-бошимиз, оёғимизда пойафзалимиз йўқ. Кристафорэ Базилиа ҳозир қўлига қурул олиб, жангда юрган ва Гитлерга ўқ узаётган ўғлингнинг қорни тўқ, энгил-боши бут деб ўйлаяпсанми?

— Э Кишварди, мени қийнаётган нарса ҳам худди шу-да.

— Қадрдон Герасим, сенинг ўғлинг госпиталда ётибди. Хўш, сенингча, ўғлинг ва уни парваришлаётганлар овқат ейиши керакми, йўқми? У ерда сенинг ўғлингдақалардан озмунчаси ётибдими?! Раждэн, сенинг ўғлинг танк ҳайдайди, худди ана шу танк «гулоби» нок ёки «чанчури» олхўрисида битади деб ўйлайсанми?

— Кишварди, бундай очикроқ гапир, бу билан нима демоқчисан,— деган овозлар эшитилди.

— Мамлакатга нон, лобио, сигир-бузоқ керак, бизлар бу ерда нима қилиб ўтирибмиз, ҳукумат бизни нима учун бу ерда қолдирган, нима, ё бизлар отишни билмаймизми? Қани, ким хоҳласа бу ёққа чиқсин: узукнинг кўзи ёки бошидаги соч толасини пойлаш ўйнаймиз! Биз бу ерда керакмиз, шунинг учун ҳам бизни бу ерда қолдиришган... Уруш жуда мечкай, унинг қорни тинчликниқига қараганда ўн баравар катта, буни тушунасизларми?

— Кишварди, мана пичоқ, кел, мени бўғизлаб қўя қол! Нима, ишламаяпмизми биз?— деб Герасим ўрнидан сапчиб туриб, Кишвардига ўзининг каттакон қаламтарошини узатди.

— Мен ҳамма ҳақида гапираётганим йўқ. Мен эркаклардан шикоят қилаётганим йўқ. Хотинлардан ҳам. Лекин баъзилар, ҳа, баъзилар... бизни уялтириб қўйишпти!

— Кишварди, отини айт, ҳаммасини помма-ном айт!— Халойиқ ҳаяжонлана бошлади. Кишварди кўрак чўнтагидан икки буклоқлик қоғоз олиб, тахини ёзди. Синф сув қуйгандек тинчиб қолди. Кишварди қоғозга тикилиб туриб, охири:

— Амбако қани, Кириле қани, Кикитна-чи, Федоси Барамидзе билан келини Маквале қани, булар ҳаммаси қаёқда?— деб сўради.

— Кимки ишлагиси келмаса Датикога ўхшаб ўрмонга қорасини ўчирсин, у ерларда ғор-порларда яшай-версин. Азизлар, уруш ҳали тамом бўлгани йўқ, у энди бошланяпти, шундай экан, биз ўз ғамимизни ўзимиз ейишимиз керак! Букайа Поцхинвили, сен ҳам бир нима де!— деб Кишварди ўрнига ўтирди.

Бирдаги эсдан чиқмайдиган тундан бери Луканинг гапирганини ҳеч зор эшитган эмасди. У тонг саҳарлаб Концхоулу тоғига чиқиб куни билан молдек ишлар, қуёш узоқ-узоқдаги тоғлар орқасига яширингач уйига қайтиб, айвонда тош қотиб ухлар эди. Чарчаганидан шундай қаттиқ ухлардики, ҳатто дунё остин-устун бўлиб кетса ҳам у уйғонмаган, жойидан жилмаган бўларди.

У ҳозир ўз номини эшитиши билан чўчиб, ҳайрон бўлиб ўрнидан турди, яна ўтирди, яна ўрнидан туриб стол олдига борди-да, сув ичиб, хириллаган овозда:

— Тамаки!— деди.

Ўнта одам унга тамаки узатди. Ўнта одам газетадан бир парчадан йиртиб, ўнта одам бараварига чақмоқ тошдан ўт чиқаришга тушиб кетди. Хонани куйган латта ҳиди тутиб кетди. Лука қўллари қалтираб сигара ўраб, бэр кучи билан ичига тортди. Синфга гўристонлардагидай сокинлик чўкди. Луканинг пешонасига худди шудринг қўнгандай тер қалқди.

— Мен... мен нима,— деб бошлади у,— мен учун

уруш аллақачонлароқ тугаган. Менинг аллақачонлароқ қўлларим кўксимга қўйилиши керак эди, лекин ўлим худосига ҳам, шайтонига ҳам қарамас экан: мана менга ажал кела қолмаяпти.— Лука жим бўлиб, сигарасини такрор-такрор тортиб, яна сўзида давом этди:— Ҳа, келмаяпти. Лекин ажал келгунча мен қўлимни қовуштириб ўтиролмайман. Бутун танамдаги қон, қанча кўз ёшларимнинг бари терга айланади... Мен ё Гитлернинг қонини ичамаи, ё шу куйи тик турганча ўламан. Сизларга айтадиган гапим шу. Эвгения, сен ҳам шундай бўлсанг керак, ахир?

— Лукайа, бўлди, кўп ҳам ярамга туз сепаверма, одамларнинг олдида кўз ёши тўкишга мажбур этма,— деди Эвгения ҳорғин бир овозда.

Худди елкамиздан тегирмон тоши босгандек жуда эзилиб кетдик. Кейин синфда шивир-шивир бошланди. Лукайа ўз ўрнига бориб ўтириб, қўллари билан кўзини бекитди.

— Зосиме, ёз!— деди Ксения тўсатдан ўрнидан туриб.

Зосиме ҳайрон бўлиб Кишвардига тикилди.

— Ёз деяпман сенга!— деб такрорлади Ксения. Колхоз раиси: ёза қол дегандек ишора қилди.

— Ёз,— деди Ксения сўзида давом этиб,— ёз: сабаб-сиз ишга чиқмаган одамнинг уйи у дунё-бу дунё ёруғ кунни кўрмасин, мадори қуриб узум зангини ҳам эголмай қолсин. Бошқа одамга отилган ўқ унинг кўксини тешиб ўтсин...

— У савдойи шум кампирлардай нималар деб қараяпти,— деб хитоб қилди Алфеси Соселиа.

— Бу гапларни сен учун, сенинг ахборотинг учун гапиряпмиз!— деб Ксения унинг сўзини бўлди.

— Ҳўкиздек ишляяпман-ку, яна сенга нима керак. Мол бўлиб маърашимни истайсанми?

— Ҳа, маърашинг керак!

— Ксениа, буни ҳам ёзиб қўяйми?— деб сўради ундан Зосиме.

— Бунинг эма-чурук гапларидан кўра бир ҳафтадан бери кимдир эчкиларимизни соғиб олаётганини ёз!— деди Эдемика Горделадзе тўсатдан ўрнидан ирғиб туриб.

Биз Хатиа иккаламиз қотиб қолдик.

— Ксенианинг шанғиллашининг менга кераги йўқ, бусиз ҳам ишляяпман, менга сут керак. Кимки далага ишга чиқмаётган бўлса, бу ерга ҳам келмаган, шунақайкан, нега энди у бизларни қарғайди!

— Уларнинг қаердалигини билмоқчимиз-да!— деди Кишварди.

— Мени бўлса эчкиларимни ким соғиб олаётганини кўпроқ қизиқтиради,— деб қичқирди Эдемика.

— Тўғри!— деб унинг фикрини қувватлашди Мака, Мина, Машико, Васасилар ҳам.

Шундан кейин ҳаммалари вазур-вужурга тушиб кетишди. Зосиме бўлса яна синиқ қўнғироқни қалам билан уриб тиқирлатди, лекин энди унга ҳеч ким эътибор бермасди.

— Жим, жим бўлинглар, тўхтанглар!— деб бақирарди Кишварди столни муштлаб.

Халқ аста-секин тинчланди.

— Эдемика Горделадзе, қанақа эчки тўғрисида гапиряпсан, тушунтириброқ айтсанг-чи?

— Мен ўз эчкимни гапиряпман.

— Меникини ҳам гапир!— деб бақирди Мина хола.

— Ҳар ким ўз эчкиси тўғрисида гапирсин!— деди кимдир эътироз билдириб.

— Тўғри, сўз Эдемиканинг эчкисига, қани чиқ, Эдемика!

— Мен шу ердан гапираман.

— Майли, бошла!

— Нимадан бошлашимни ҳам билмайман!..

— Думидан бошла, Эдемика, думидан!

Эдемика бошини қашиб олди, кейин қўлларига, тирноқларига, ундан кейин менга анча тикилиб турди, мен ерга қараб олган эдим, у, сенми ҳали, қараб тургин, бир кунингни кўрсатмасам, дегандек бош чайқаб қўйиб, сўз бошлади:

— Қўшнижонлар, эчки — сигир эмас.

— Шунақами?! Буни қаёқдан билдинг?— деди Бежан ҳайрон бўлиб. Ҳамма кулиб юборди.

— Кишварди, манави жиннига айт, овозини ўчириб турсин, бўлмаса гапирмай ўтириб оламан.

— Бежан, ҳозир чиқариб юбораман, жим ўтир. Эдемика, гапиравер,— деб Кишварди тартиб ўрнатди. Бежан оғзини қўллари билан бекитиб, жим бўлдим, дегандек ишора қилди. Эдемика сўзида давом этди:

— Менинг эчкимни биласизлар, унинг битта шохин синган, орқа оёғи оқсоқ. У бор-йўғи икки литргина сут беради.

— Оббо инсофи йўғ-э, абгор эчкини соғиб ичишга уялмайсанми?— деди кимдир дарғазаб бўлиб.

— Оёғини мен синдирганим йўқ, сутига келсак, ҳамма эчкининг сути ҳам бир... Ҳа, дарвоқе, у икки литргина сут беради; бир литр эрталаб, бир литр кечқурун. Энди нима бўляпти денг? Эрталаб соғиб оламан вассалом, кечқурун эса бир қултум сутсиз қайтиб келади. Бир литр сут эса, врачимизнинг айтишича, ҳозир бир литр қонга баравар экан...

— Эдемика, врачимиз бундан ташқари битта апельсин иккита катта тухумга, икки апельсин эса битта товуққа баробар дейди!— деб гап қистирди Бесарион амаки.

— Нима, ё нотўғрими?— деди Эдемика.

— Ҳа, ҳақиқатан ҳам тўғри. Мен бу гапни эшитишим билан эшигимнинг тагига хурмо экдим, энди менга на товуқ ва на товуқхона керак — апельсин билан овқатланиб, беташвиш яшаяпман.

— Бу сенинг ишинг, лекин мен бир литр сут бир литр, жуда бўлмаганда ярим литр қонга тенг, деяпман.

— Эдемика, яна бир оз қўш!— деб қичқирди кимдир.

— Йўқ, ўртоқлар, буни мен топганим йўқ!— Эдемика кўринишдан бу гапларни жиддий қабул қилаётган эди.

— Майли, сен шуни айт-чи, эчкининг ўша бир литр қонини ким ичяптийкин?— деб уни шоширди Зосиме.

— Эчкининг қонини эмас, меникини ичяпти!— Эдемика кўкрагига муштлади. Кейин у кўзачадаги сувни стакансизоқ кўтариб, ичиб тамомлади-да, кўзачани столга тарақлатиб қайтиб қўйди. Яна ўзининг кўкрагига урмоқчи бўлиб қўлини кўтарган эди, Зосиме чаққонлик билан қўлидан ушлаб қолди-да, мажлисдагиларга мурожаат этди:

— Яна кимлар жабрланган?

— Мен! Мен! Мен!— деб Мика, Мака, Машико, Васасилар ўринларидан ирғиб туришди.

— Эчкининг эгалари «ба-а» деб маърасинлар,— деб буюрди Бежан ва кулиб юборди, кейин бошқалар ҳам унга қўшилишди.

Жаҳли чиққан Эдемика Кишвардига ёпишиб кетди:

— Бу жинни бизни майна қиляпти!

Кишварди:

— Бежан, бас қил, бўлмаса ҳозир ҳайдаб чиқараман!— деб қўрқитди-да, Зосимега давом этавер дегандек ишора қилди.

— Хўп, шундай қилиб, эчкинг қанча қон беради, Мина?— деб мурожаат қилди Зосиме Минага.

— Тўрт литр.
— Сеники-чи, Машико?
— Уч.
— Сеники-чи, Мако?
— Меники бўғоз бўлгани учун бир литр.
— Васаси, сеники қанча беради?
— Икки литр.
— Тўрт қўшув уч, қўшув бир ва яна икки, -бунга
Эдемиканинг икки литрини қўшсак, ҳаммаси қанча бўлди?

— Ун икки литр,— деди колхоз бухгалтери.
— Энди ҳаммасини иккига бўл!
— Олти литр!
— Нега теппа-тенг бўляпсан?— деб Эдемиканинг жаҳли чиқди.

— Чунки ярмини эрталаб ўзларинг соғиб оляпсизлар, ярмини эса кечқурун биров соғиб кетяпти,— деб тушунтирди Зосиме.

— Тўғри,— деб унинг гапини қувватлашди.
— Шундай қилиб, масалада нима сўралади?
— Шундай қилиб, масалада эчкилар қон берадими ёки сут берадими — ана шу сўралади,— деди Бежан.
— Жим, аҳмоқ, масалада бегоналарнинг эчкисини ким соғиб олаётгани сўралади!

Залда қарсақбозлик бўлиб кетди.

— Мен бу ранглари саргайиб кетганлар орасида бир кунда бир литрдан сут ичадиганини кўрмаяпман,— деди Герасим амаки иккиланиб бош чайқаркан.

— Ҳой одамлар, ростдан ҳам эчкиларингни ким соғиб олаётганини билмаяпсизларми ёки жўрттага ўзларингни овсарликка соляпсизларми?— деб сўради шу пайтгача жим ўтирган Сашура Квачантирадзе. Ҳамма Сашурага қаради. Ҳаммадан кўра кўпроқ ҳайрон бўлганимдан мен унга бақрайганча тикилиб қолдим. У

парво ҳам қилмай сигара ўраркан, газета четини тили билан хотиржам ҳўллади. Хатиа қўлимни қисар, узун киприклари пир-пир учар эди.

— Сашура, гапиравер, одамни диққат қилмай гапирсанг-чи!— деб қичқирди кимдир.

— Ҳаммаларингнинг эчкиларингни Датико соғиб кетяпти!— деди у бошини кўтармай, чақмоқ тошдан ўт чиқариб сигарасини ёндираар экан. Датиконинг отини эшитиши билан ҳамма қотиб қолди. Менинг томирларим уришдан тўхтаб, пешанамдан муздек тер чиқиб кетди.

— Сашура, қайси Датико?— деб сўради хирилдоқ овоз билан Зосиме бўқоқ.

— Уша Датико-да... Бутун дунё олдида юзимизни ерга қаратгани, шарманда қилгани етмагандек, энди ўрмонда оч бўридек изғиб, эчкиларимизни соғиб ичиб қўйяпти. Меникига ёки сизларникига бош суққудай бўлса аҳволи чатоқ бўлишини билиб, эчкиларни соғиб ичиб тирикчилик қияпти-да. Бу иш бошқа кимнинг ҳам қўлидан келар эди?— деб Сашура сигарасини тортиб тутатди.

— Ҳой, сен яна бировга туҳмат қилиб гуноҳ орттирмагин, Сашура?— деди Васаси хавфсираб.

— Ташвиш тортма, тангри бу гуноҳимни бир амаллаб кечирар!— деди Сашура.

— Эчкимнинг сути оғзи-бурнидан лахта-лахта қон бўлиб тушсин. Шундай ишга қўли борган одам уйимизга кириб, ўчоқдаги нонимизни ҳам ўғирлаб кетишдан тоймайди!— деди Машико қўлини пахса қилганича бақириб.

— Азизим, ажабланмасанг ҳам бўлади! Яқинда Бежан уни Айиқжарда тиш-тирноғигача қуролланиб юрганнини кўрибди.

— Қани айтинг-чи, агар бундай қора ишларга от-

ланмаган бўлса, қурол-аслаҳани нима қилади у?— деб сўради Зосиме бўқоқ ва Кишвардига қаради.

— Бугун оғзимиздагини тортиб оляпти, эртага уйимизга ўт қўйиши, индинга, одам ўлдириши ҳам мумкин!— деди Мина ташвишланиб.

— Ҳеч бир ажабланадиган жойи йўқ бунинг!— деди Сашура хотиржам бир оҳангда.

— Бизда ким хўжайин ўзи?— деб қизиқсиниб сўради Герасим амаки.

Халқ безовталана бошлади.

— Кишварди, бир нарса дегин, сен ахир бизнинг хўжайинимизсан, жавобни ҳам сен бер,— деди Бесарион Кишвардига тикилиб.

— Бесарион, уни қидиряпмиз. Уни биз ҳам, райондагилар ҳам қидиришяпти!— деб ишонтирмоқчи бўлди Кишварди Бесарионни.

— Ёмон қидиряпсизлар, қадрдон, ёмон!— деб қичқириб ўрнидан туриб кетди Сашура.— Мана масалан, сен — Бадриа, нима қиляпсан, қандай иш билан бандсан? Маузерни тақиб олиб керилиб юришининг кимга кераги бор, яна унинг кўзини бақрайтиришини қараку,— деб у тўсатдан Бадриа Гагуага ёпиша кетди.

Бадриа эсанқираб қолди, кейин у ҳам ўрнидан туриб, Сашурага ёпишиб кетди.

— Сашура Квачантирадзе, мен сенинг насиҳатларингга муштоқ эмасман. Кишварди қидиряпмиз дедими, бўлди-да, қидиряпмиз! У ярамас беватан сира қўлимга тушмаяпти, нима қилай ахир?— деб арзи ҳол қилди Бадриа.

— Мабодо, ундан қўрқмайсанми ўзи, Бадриа?— деб қичқирди аллаким.

— Нима?..— деб шивирлар экан, Бадрианинг ранги оппоқ оқариб кетди.— Бу сўзни ким айтган бўлса ўрнидан турсин.— Синф сув қуйгандек тинчиб қолди.—

Ким айтган бўлса ўрнидан турсин!— деб ўдағайлаб қолди тўсатдан Бадриа.— Агар у ҳақиқий эркак бўлса ўрнидан турсин, абжағини чиқариб ташлайман!— Бадриа маузерига ёпишди.

Халқ яна шовқин-сурон кўтарди.

— Одамлар, тинчланинглар, эчкиларингни ким соғайтганини мендан сўрасаларинг-ку, айтиб бераман-а,— деди шунда тўсатдан Эдемика ва ўрнидан турди.

Айт, Эдемика!— деб қизиқсиниб сўрай бошлади ҳамма.

— Ҳа!.. Агар бир ҳурматли одамни ҳафа қилиб қўйишдан кўрқмаганимда айтардим, — деб Эдемика аммамга қараб қўйди.

— Эдемика, айтавер...— деди аммам аранг ранги оқариб.

— Кето... сени қанчалар яхши кўришимни ўзинг ҳам биласан,— деб гап бошлади Эдемика дудуқланиб,— лекин... агарда айтмасам... жиянингга ёмон бўлади...

Синф сув қуйгандек тинчиб қолди. Ҳамма менга тикилди. Шундан кейин тўсатдан ҳамма шовқин-сурон кўтарди.

— Эдемика, ёлғон гапиряпсан!

— Ким ишонарди сенга!

— Узи соғиб олиб, яна айбни бошқага тўнқайди-я!

— Эдемика, ўтир, бўлмаса ҳозир қорнингни ёриб ташлаймиз!

— Ким ҳам буни исботлай оларди!

— Одамлар, бирпас жим турунглари! Эдемика, биланларингни гапир!— деди аммам хотиржам бир қиёфада.

— Мен ҳеч нарсани билмайман, фақат бир куни эрталаб Сосойани учратиб қолдим. Ёнида Хатиа ҳам бор эди,— Эдемика боши билан Хатиага ишора қилди. Хатиа қимир этмади. У ҳамон узоқ-узоқларга тикилар

эди. Эдемика сўзида давом этди:— У, бизга сут керак эди, деди. Шунда мен, сут билан қон уруш пайти баб-баравар туради деган эдим. Ундан кейин нима бўлди денг? Кечқурун эчким сутсиз қайтиб келди. Бу бебошлик мана бир ҳафтадан бери давом этяпти! Хотинлар, гапим тўғрими ёки йўқми?— Хотинлардан садо чиқмади. Эдемика жим бўлиб қолди. Ҳамма ҳам бу кутилмаган янгиликдан ҳайрон бўлиб ўтиришар эди.

— Бу гапларнинг ҳаммаси ёлғон!— деди қатъий бир оҳангда Бежан, илжайиб ўрнидан турар экан.— Лоф!— деб тасдиқлади у яна.— Эдемика ўларлигин ёлғончи, Хатиа билан Сосойани ким ўғри дея олади. Ҳаммаларингнинг эчкиларингни мен соғиб олдим.

— Бу жиннининг гаплари ҳам ёзиб олинсинми?— деб сўради содир бўлаётган воқеалардан гангиб қолган Зосиме.

Раис «ҳа» дегандек бош ирғаб қўйди. Бежан сўзини давом эттирди.

— Навбат билан ҳаммасини соғиб олар эдим. Хўш, нима бўпти? Мен колхозда ишламайман, меҳнат куним йўқ. Ишлаган тишлайди деганларингиз мутлақо нотўғри. Сизларнинг эчкиларингиз ҳам ишламайди-ю, лекин ҳамма ёқда ўтлаб юраверади! Ўзининг қорнини ўйлайди! Мен уларни эмиб олавердим.— Шундай деб Бежан икки катта бармоғини оғзига солиб қандай эмганини қилиб берди.— Ҳурматли раисимиз урушнинг қорни катта дедилар. Жуда тўғри! Менинг ҳам қорним катта. Шунинг учун буни эчкиларнинг сути билан тўлдирмоқчи бўлдим. Тўғри, эчки сутининг ўзи унчалик кўнгилдагидек овқат эмас, лекин бошқа илож ҳам йўқ-да. Эдемика, эчкининг бўйнига кераксиз кўнғироқча ўрнига озгина нон билан тўрвачада озгина туз ҳам осиб қўй, жуда яхши бўлади. Маза-матрасиз аталага қўшиб ейишга керак бўлади. Энди мени нега бундай қилдинг,

қачон қилдинг, ким рухсат берди сенга, кунингни кўр-сатиб қўямиз, ундай қиламиз, бундай қиламиз деб дуқ қилиб ўтирманглар! Барибир тагин соғиб ичавераман, мен жинниман, мени ҳеч нарса қилолмайсизлар! Мен сайловда қатнашмайман, эшитяпсизларми, у ярамас эчкиларингни гапирмасаларинг ҳам бўлади! Қисқаси, жигимга тегаверманглар, агар фиғоним ошса борми, ундан кейин ўзларингдан кўринглар. Ана шунақа, қани энди, Эдемика, ўрнингдан туриб, ёлғон-яшиқ гапларинг учун жавоб бер!— деб Бежан қўлларини белига қўйиб, ғолибона тиржайганча Эдемикага тикилди. Шундан кейин аммамнинг:

— Бежан, сўзинг тамом бўлдими?— деган овози эшитилди.

— Ҳа, майли, дардингни олай Кето,— деди Бежан.

— Бежан, ундай бўлса жойингга ўтир.— Бежан хурсанд бўлиб бошини сарак-сарак қилганча Хатиа иккимизнинг ўртамизга ўтираркан, бизга кўзини қисиб қўйди.

Аммам ўрnidан туриб, бўғиқ овозда гапира бошлади:

— Қўшнижонлар, мени кечиринглар, бу ишларнинг ҳаммасига мен айбдорман. Болаларни сутга мен юбордим, улар ҳар куни қўшнилариимиз беришди деб олиб келишарди. Мен текшириб кўришни хаёлимга ҳам келтирмабман. Бизларга бир беморга бериш учун сут керак эди. Бежан очликдан ўлай деётган бир ярадор солдатни топиб олибди. Уни бизникига олиб келишди. Сутларинг уни куч-қувватга киритди, у ҳозир тузалиб қолди. Мени кечиринглар, қўшнижонлар, сизларга ҳам яхшилик билан қайтарай.

— Сосойа, мени шарманда қилдинг! Одамларнинг олдида уятга қўйдинг! Сен шуни истаганмидинг? Нега гўғри олдимга келиб, бор гапни айтмадинг, билганим-

да бу лаънати эчкини сенга совға қилган бўлардим! Сен ярамас мени ҳамманинг олдида шармисор қилдинг! Бежанга мени майна қилдирдинг!— деб Эдемика менга ёпиша кетди. Мен ўрнимдан турдим. Орага яна тинчлик чўкди.

— Сосойа Мамаладзе, бу ёққа чиқиб, бор гапни айтиб бер. Сенинг ёмон иш қилмаслигингни биламиз,— деди Кишварди илжайиб.

Мен стол олдига бордим.

— Кишварди амаки, Эдемика амаки... Хатна иккимиз, Эдемика амаки... онамнинг арвоҳи ҳаққи... биз сутни ҳатто ҳўплаб ҳам кўрганимиз йўқ...

Шу пайт томоғимга нимадир тикилди, кўзим тиниб залдагилар иккитадан, учтадан бўлиб кўришиб, ҳамма ёқ гир айланиб, чаплашиб кетди. Шундан кейин кимдир олдимга келиб, жойимга етаклаб олиб борди-да, ўрнимга ўтқазиб, қучоқлаб олди. Бошим кимнингдир елкасида, ўзим овозимни чиқармай юм-юм йиғлардим.

Шу пайт ташқаридан эшикка аллақандай оғир бир нарса гурсиллаб урилиб иккала тавақа ҳам ланг очилиб кетди. Хонага елкасига ўзининг каттакон қора сумкасини осиб олган почтальон Котиа отилиб кирди. У аранг оёғида турар, гандираклар, деворларга бориб урилар эди. Ниҳоят бир амаллаб стол олдига етиб олди-да, икки қўли билан унга суяниб, оёқларини кериб туриб, хира кўзларини хонадагиларга қадади.

— Менинг кўзларимга қаролмайсизларми, а?— деди у дудуқланиб.

— Салом, Котиа,— деди унга Герасим амаки.

— Ассалому алайкум, раис қани?— деб у ёнгинасида турган Кишвардига тикилди.

— Мен раисман, Котиа, мени танимаяпсанми?— деди Кишварди ширинсуханлик билан унинг елкасига қўлини қўйиб.

— Сен Қишвардимисан? Ҳа, тўғри, танидим, мени сен почталъон қилиб тайинлаган эдинг!

— Ҳа, мен тайинловдим!— деб Қишварди илжайиб қўйди.

— Тайинладингми, бўлмаса энди мажлисни оч!

— Қотиа, мажлис очиқ!

— Бўлмаса менга сўз бер!

— Анави кўзагадаги сув билан бошини бир пишиб қўй, маст кўзларини ҳаммага қадайвермасин! Эй бахтиқаро, қаердан отиб олдинг бунчалик?— деди Қсениа фигурани ошиб.

— Менга сўз бер деяпман!— деб Қотиа Қишвардига ўғирилди.

— Қанақа сўз, Қотиа, мажлис тамом бўлди-ку.

— Битта тост айтишга рухсат беринглар, эй адабсизлар,— деди у одамларга қараб.

— Қишварди, унга қадаҳ тут, у тост айтмоқчи!

— Менинг гапимни эшитдингларми, унга ҳам қулоқ солса бўлади, унинг ақли ҳозир меникидан ортиқ эмас,— деди Бежан.

— Майли, гапира қол,— деб рози бўлди Қишварди ва жим бўлинглар дегандек қўлини кўтарди. Қотиа Қишвардига икки букилиб миннатдорчилик билдираркан, мувозанатини аранг сақлаб қолди.

— Урушни ким бошлади?— деб сўради у дағдаға қилиб.— Сизлардан сўраяпман, урушни ким бошлади?— деб яна такрорлади.

— Қотиа, урушни Гитлер бошлади. Нима бало, сизлар бошладинг деб бизни айбламоқчимисан?— деди кимдир кўрқа-писа.

— Ёлғон, урушни Гитлер бошлагани йўқ!

— Геббельс!

— Йўқ!

— Хўш, бўлмаса Бежан бошлабдими?

— Урушни мен бошладим, мен, худо беҳабарлар!— деди у бошини чайқаб.

— Э-ҳа, демак Гитлер сенинг ўзинг экансан-да?!

— Одамлар, расво бўлдик, ўлдик деяверинглар, ҳукумат энди нима дейди! Гитлер Шуахевида почтальон бўлиб ишларкан, раис Кишварди бўлса унга меҳнат куни тўлар экан-да!— деб қичқирди Бежан хохолаб кулиб.

Залда кулги кўтарилди. Котиа одамлар тинчигунча кутиб турди, кейин яна гавба-тазаррусини бошлади:

— Ҳа, қўшнилар, урушни мен бошладим...

— Эй бахтиқаро, ўзингни бошқа бирор нарсада айбла, бу гапларинг учун эса отадилар,— деди Эдемика.

— Кесариа Соселиа, агар шу ерда бўлсанг ўрнингдан, тур...— деди-да, хонани қидира бошлади Котиа.

— Котиа, бу ердан, лекин менга яна бирор-бир даҳшатли гап айта кўрма, юрагим ёрилиб кетади-я!— деб ялинди Кесариа. Бирдан унинг ранги оқариб кетди.

— Ушанда сен биринчи бўлиб эрталаб кимни учратган эдинг, ким сенга биринчи бўлиб:— «Кесариа, уруш бошланди» деган эди, айт, ким эди у одам?...

— Котиа, нега энди сен айбдор бўлар экансан, барибир бир одам айтиши керак эди-да?

— Кесариа, ўтир... Лукайя Поцхишвили, сенга қайси кўзига тупроқ тўлгур «ўғлинг ўлди» деган эди, хондонингга шум хабарни ким етказганди. Гапир, эй худонинг шўрпешона бандаси! Энгвения уйингга ким қора хат олиб келган эди?..— Котианинг овози қалтирай бошлади. Зал жим бўлиб қолди. Одамнинг нафаси бўғила бошлади. Аллақандай бир оғир нарса юрагимни эзаётгандек эди. Юрагим ёрилиб кетмасин деб қўлимни кўкрагимга босдим, додлаб, инграб юбормай деб бир қўлим билан оғзимни ёпдим. Ҳамма ҳам шундай ҳолатда эди. Бизларни яна қандайдир бахтсизлик кутаётган эди.

Котининг бўғиқ овози тўсатдан тинчликни бузиб юборди:

— Кўз ёшларингга қараб нима қиламан?.. Сипитонинг сассиқ ароғи нимага керак менга?.. Қўшнилари, менинг келишимдан қўрқиб, юрак ҳовучлаб турасизлар, хўш, шундай экан, менга яшашнинг нима кераги бор. Мен почтальонлик қилмайман, истамайман буни!.. Эшитяпсизларми?! Қишварди, худодан қўрқмайсанми?.. Менинг Олмасхоним ҳам урушда, ҳой, одамлар, нега менга раҳмингиз келмайди?! Эй худо, ўзинг шафқат қил! Буёққа тушиб, бу қора хатларни ўзинг тарқат, сен ахир худосан, бу азобларга чидайсан... Мен эса инсонман, инсон! Мен ортиқ чидолмайман; ростки бу оламни яратган экансан, энди ўзинг ҳомийлик қил, нега энди менга бунчалар азоб берасан!..— Котиа елкасидан сумкасини олиб, уни баланд кўтарди.— Эй, парвардигор, менинг нолаларимни эшитяпсанми?! Нега индамайсан, овоз бер!..— У шу сўзларни айтиб сумкасини столга улоқтирди. Сумка йиртилиб, ундан учбурчак хатлар, журнал-газеталар сочилиб кетди. Уларнинг ичида адреслари машинкада ёзилган конвертлар ҳам бор эди. Котиа бутун қишлоқ ўлатдан қўрққандек қўрқадиган бу конвертларга тикилиб туриб, столга— ана шу бир дунё ғам-алам ва зинғирча қувонч хабарлари устига ўзини ташлаб йиғлаб юборди.

Мен, ҳозир одамлар хатларга ёпирилишади, деб ўйлаган эдим, аксинча бўлиб чиқди: қўрқиб, даҳшатга тушган одамлар бирин-кетин ўрнларидан туриб, хатлар ёйилиб ётган стол атрофидан айланиб ўтиб, шовқинламай, аста-секин юриб кўчага чиқиб кетишар эди, улар худди таъзияга келганлар-у, Котиа эса қадрдон кишисининг мурдаси тепасида фарёд чекиб ўтирганга ўхшарди.

Тонг пайти эди. Қуёш энди кўтарилиб келаётган эди. Ярадоримиз шийпон деворидаги кичкинагина ойнага қараб юзига совун суртиб ўтирарди. Мен бўлсам устунга илиб қўйилган эски камарда устара чархлар эдим. Аммам менинг йиртилиб кетган шимимни оқ ип билан ямаб ўтирарди, чунки бошқача ипимиз йўқ эди.

— Салом, Кето!— Мен товуш келган томонга қарайдим. Панжаранинг бузилиб очилиб қолган жойида Мина турарди.

— Салом, Мина!

— Бу сизларнинг меҳмонингизми? Салом алайкум, йигитча, қалай, тузукмисиз?— деди Мина солдатга мушожаат қилиб. У Минага хижолатпазлик билан илжайиб, ҳа дегандек бош ирғаб қўйди-да, менга савол назари билан тикилиб, ёрдам бервор дегандек бўлди.

— Дуруст йигитга ўхшайди,— деди Мина аммамга. Кейин саватидан бир шиша сут олиб узатди.— Кето, хафа бўлмайсан-да, кўпроқ олиб келолмадим,— деб сутни зинага қўйди-ю, жўнаб қолди, аммам ҳатто унга миннатдорчилик ҳам билдиролмади. Минадан кейин кўча эшикдан Эдемиканинг невараси Роман худди жинилардек отилиб кирди. Унинг елкасида сумкаси ҳам бор эди.

— Кето хола, ассалому алайкум,— деб қичқирди у.— Солдатинглар ичсин экан деб манавини бобом бериб юбордилар.— У ҳам шишани зинага қўйди-ю, жўнаб қолди.

Солдат эса ҳовлига бирин-кетин кириб, унга илжайиб, бир нималар деб эркалаб, зинага шишада сут қўйиб, яна илжайиб чиқиб кетаётган бу одамларга юзида совуни билан анқайиб ўтирди. Энг охири Бежан кел-

ди. Зинадаги қаторлашиб кетган шишаларни кўриб у ҳайрон ҳам бўлмади, фақат:

— Кето, ширдон топсанг, бу сутлардан анча пиш-
лоқ қилиб олардинг,— деб қўйди.

Анатолий

Ярадоримизнинг исми жуда чиройли — Анатолий, фамилияси эса жуда шоҳона — Романов экан. Лекин шунга қарамай, бутун қишлоқ уни «Сосон рус» деб атади. Мен, аммам ва Хатиагина унинг исмини айтиб чақирамиз.

Анатолий Махарадзе станциясидаги госпиталда беш ойга яқин ётди. У сал ўзини ўнглаб олгач врачларга: менга жавоб беринглар, деб тикилинч қилаверди. Лекин уни чиқаришмади. Анатолийнинг жароҳати жуда оғир эди, қаттиқ йўталар, кечалари иситмалаб чиқарди, лекин у термометрни аста-аста силкитиб, врачлар беморларни кўздан кечираётганда ўзини соғ қилиб кўрсатишга интилар эди, лекин унинг бу уринишлари фойда бермасди.

Станцияга янги-янги эшелонлар келиб турар эди. Ярадорлар госпиталга айлантирилган мактаб биносига сизмай қолди. Улар коридорларда, полларда ётишарди. Тирноқча ҳам бўш жой йўқ эди. Ўзи юра оладиганларга тезда жавоб берилди. Охири Анатолийга ҳам жавоб беришибди. Лекин комиссариатда сен жангга ярамайсан, деб фронтга йўлланма беришмабди. Шундан кейин у бирорта эшелонга қўшилиб олиш учун Саджавахо станциясига яёв жўнабди. Лекин бизнинг қишлоққа етгач йўл устида йиқилиб қолиб, кейин бир амаллаб эмаклаб четдаги қирққулоқлар чакалакзорига етиб олибди, бу ердан уни Бежан топиб келди.

Бир куни эрталаб Анатолий ўзини яхши ҳис этиб,

энгил-бошини талаб қилиб қолди. Аммам ямаб-ясқаб, дазмоллаб қўйган қўйлак-шимини уйдан олиб чиқиб берди. Анатолий кийиниб олди. Мен нима гаплигидан беҳабар унга ювиниш учун сув, артинишига сочиқ, тароқ бердим, у юзларимни силаб, пешонамдан ўпгандан кейингина гап нимадалигини тушундим. Югурганча шийпонга чиқиб, жон-жаҳдим билан аммамни чақирдим.

— Амма, тез бу ёққа чиқинг, тезроқ!!

Менинг ҳовлиқишимдан қўрқиб кетган аммам отхонадан югуриб чиқди.

— Нима гап?!

— Амма, кетяпти!

— Қим кетяпти?

— Анатолий кетяпти, Анатолий!

— Қаёққа кетади?— деб сўради у анча ўзига келиб, шийпон томонга қарар экан. Эшик олдида эса яхшилаб кийиниб, соқол-мўйловларини қириб, сочларини тараб олган Анатолий иккаламизга қараб илжайиб турар эди. Аммам шийпонга чиқиб, Анатолийнинг қарши-сида тўхтади.

— Хўжайка, мен энди, соппа-соғман,— деб гап бошлади у,— энди ўзимни ўзим эплай оламан. Ҳаммаларингга, айниқса Кетэван, сизга катта раҳмат. Қўрсатган ғамхўрлигингиз ва ҳурмат-эътиборингизни ҳеч қачон унутмайман. Сизни анча ташвишга қўйдим, мени кечиринглар. Хайр, хўжайка!— Шундай деб Анатолий қўлини узатди, аммам унинг қўлини сиқиб хайрлашди. Мен гоҳ Анатолийга, гоҳ аммамга тикилардим. Улар анчагача шу алфозда туришди, кейин Анатолий менга ўгирилиб қаради.

— Хўп, Сосо, мени кузатиб қўй!

У зинадан тушиб, ҳовлидан бир меъёрда, аста-секин қадам ташлаб чиқиб кетди. Аммам иккаламиз жойи-

мизда қимир этмай туравердик. Мана у тўсиқнинг ҳатлаб ўтса бўладиган жойига етгач қозиқни ушлаб, катта ғўла устига чиқди-да... тўхтади. Кейин бизларга гуноҳ-корона тикилди-да, илжайиб бориб дўнгликка ўтирди. Аммам иккаламиз шийпондан тушиб, унинг олдига бордик.

— Мадорим етмади!— деди у бўғиқ овоз билан ва бошини қуйи солди.— Ҳатто ҳарбий комиссарликка ҳам етиб ололмайдиганга ўхшайман.

— Ҳали қувватинг йўқ, Анатолий, қаёққа борасан! Шу ерда туравер, уялма, биз нима есак, сен ҳам шуни ерсан, ҳозир ҳамма ҳам тўйиб овқат еётгани йўқ. Бир-икки ой тура тур...— деди аммам.

У бошини қуйи солиб, жим ўтирарди. Аммам қўлидан ушлади, иккаламиз уй томон юрдик. Зинадан чиққач аммам уйга кириб кетди. Мен шийпонда қолдим. Анатолий ҳамон ўша куйи ўтирарди. У ўрнидан туриб, ҳовлидан ўтиб уйга киргунча орадан анча вақт ўтди.

Бир куни аммам иккаламиз мактабдан келиб қарасак ўтинлар ёрилган, йиқилиб тушган тўсиқ тўғрилланган, узум сўрига эса янги устун қўйилган эди. Анатолий эса шийпонда ётарди, бу ишлар уни роса чарчатган бўлса керак. Анатолий сал қувватга киргач, индамайгина кўча айланадиган, атрофда содир бўлаётган воқеа ва ҳамма нарса синчиклаб кузатадиган бўлди. Уни ҳамма нарса қизиқтирар, ҳайрон қолдирар эди; у мендан қайси оила эркаксиз қолганини сўраб оларди-да, ўша хонадонга бориб қўлидан келганича хўжалигига ёрдамлашар эди.

— Сосойа, нима қилай, бу одамга пул-мул берайми?— деб сўрашарди уй эгалари мендан.

— Керак эмас, яхшиси берманг, жаҳли чиқиб ҳамма ёқни тўс-тўполон қилиб юборади; унинг контузияси бор,— деб мен уларни қўрқитардим, чунки улар ўз

миннатдорчиликларини изҳор этаман деб Анатолийни хафа қилиб қўйишлари мумкин эди-да.

Мен бу гапларни Анатолийга таржима қилиб берсам у қотиб-қотиб кулар эди. Анатолий мендан ажрагиси келмасди, чунки мен унга таржимон бўлиб қолгандим, дастлабки кунлари эса бошлаб юрар эдим. Анатолий аслида камгап одам эди, лекин у қишлоғимизга «у томондан»— урушдан келган биринчи одам бўлгани сабабли ҳамма унга савол бергани-берган эди. Аёллар, чоллар унинг йўлини тўсишиб фронт ҳақида, Гитлер ва умуман дунёдаги ишлар ҳақида сўрашгани-сўрашган эди. Анатолий эса уларга ярадор бўлгунга қадар бўлган воқеаларни ҳикоя қилиб берарди — бу воқеаларнинг бари деҳқонларга газета ва радиодан ҳам маълум эди. Шунда ҳам улар бу гапларни энди эшитаётгандек диққат билан тинглашарди.

Анатолий билан биринчи марта қишлоқ бўйлаб сайр қилгани чиққанимизда бир тўда болалар орқамиздан эргашиб, саволларга кўмиб ташлашди.

- Сосойа, у қаҳрамонми?
- Албатта, қаҳрамон-да!
- У қанча фашистни ўлдирган?
- Миллионта.
- Вой-бў!
- Сен у билан ростакамга русчалаб гаплашяпсанми ёки бизларни алдаяпсанми?
- Алдаяпман,— дедим мен истеҳзо билан.
- У жуда яхши отса кераг-а!
- Учиб кетаётган қушни ҳам уриб тушира олади!
- Дроздни¹ ҳам ураладимми?
- Йигирма қадамдан туриб кўзини ҳам пойлай олади.

¹ Сайроқи ўрмон қуши.

- Узукни пойлай оладими?
- Бўлмасам-чи!
- Учиб кетаётган ўқни ўқ билан пойлай оладими?
- Бўлмаса-чи!
- Вуй, жуда ҳам уста экан.

Анатолий Лука Поцхишвилининг шийпонида қора лентага бронза ҳарфлар билан ёзилган мотам чодрасини кўрганда унга анча тикилиб турди. Кейин менга қараб:

- Сосо, бу нима?— деди.
- Луканинг ўғли фронтда ҳалок бўлибди.
- ?..

— У ерда: «Бевақт нобуд бўлган фарзандимизга мотам гутамиз», деб ёзилган.

Анатолий индамади. Яна йўлга тушдик. У ана шундай мотам чодраси тутилган ҳар бир шийпон олдида борганда қийшиқ-қинғир бўлса-да, чексиз муҳаббат ва қайғу билан ёзилган бундай ёзувларга тикилар, лекин ҳеч нарса демай яна йўлида давом этар эди.

Уйга кечқурун қайтиб келдик.

— Куни бўйи қаёқларда юрувдинглар?— деб сўради аммам овқатга ўтирганимизда.

— Қишлоқни томоша қилдик.

— Анатолийга ёқдими?

— Йўқ.

— Ўғлим, уни қаерларга олиб бординг?

— Ҳеч қаерга олиб борганим йўқ, у мотам ёзувларини ўқиди, холос,— деб жавоб бердим мен.

— Ҳа, оғир,— хўрсиниб қўйди аммам.

— Жуда кўп-а,— деди Анатолий.

— Россияда-чи?

— Россия бошқа гап. Бу ерда жуда кўп экан. Ун учта-я. Бу ер учун бу жуда кўп.

Балиқ ови

Хазонрезги пайтлари, Супса водийсига совуқ тушган паллада дарёдаги балиқлар уйқуга киради. Улар катта-катта тошлар ёруғига, сув тубидаги лойлар ичига кириб, бир-бирларига ёпишганча март ойларигача, Супса қор сувлари билан кўпайиб, лойқаб оқа бошлагунига қадар уйқуга кетадилар. Қишлоғимиздаги ҳар бир бола лаққа, селёдка, подуста балиқларнинг бу одатини яхши билади. Мен яна бошқа баъзи на салардан ҳам хабар-дорман, одатда балиқлар тўпланиб уйқуга кетадиган жойни аниқ кўрсатиб беришим мумкин. Бу жойнинг оти — Напицара. Шундоқ қирғоқнинг ёнгинасида катта-коч пўпанақ босиб кетган — сув алвастисининг тоши бор. Ез пайти биз болалар эртадан-кечгача ана шу тош устида баданимизни офтобга тоблаб ётамиз, бу катта-коч тошга урилиб, гирдоб бўлиб оқадиган Супсага ана шу ердан калла ташлаймиз. Мана энди чўмиладиган пайтлар тугаб, балиқ ови палласи бошланди.

Мен сув алвастиси тоши ёнида совуқдан тишларим такиллаб ётибман. Бир қўлим билан тош ёруғини беки-тиб, иккинчисини эса елкамга қадар чуқурга тикман. Қирғоқда мени Хатна, Анатолий ва Бежанлар кутиб туришар эди. Хатна тош устида ўтирар, Анатолий гулхан ёқар, Бежан бўлса шундайгина қирғоқда менга ўргатиб турар эди.

— Сосоё, бирор нима бораканми? — деб бақирди у, мен «ҳа» дегандек бош ирғадим.

— Яхши, яхши! Эҳтиёт бўл, яна қўйиб юбормагин! Лаққаи ёки селёдками?

— Лаққа!

— Уни мўйловидан тортиб олиб, қорнини қитиқлагин жим бўлиб қолади. Ҳой бола, яна шамоллаб қол-

магин — тезроқ чиқ, кўкариб кетибсан-ку! Иссиқроқ кийинишинг керак эди!

— Бежан, шошмай тур!

— Сосойа, кўп эканми?

— Кўп, жуда кўп!

— Ҳаммамизга етадимми? Тўрт кишига бўлишимиз кераг-а, буни унутма!— Мен яна бошимни қимирлатиб қўйдим.— Аввалгидек қилмаймиз! У сафар менга жим-жилоқдек-жимжилоқдек балиқлар теккан эди. Аввалги галгидек қиламан деб ўйлама! Ҳаммамизга баб-баравар!— деб огоҳлантирди Бежан.

Шу пайт лаққа балиқни ушлаб турардим. Жуда катта, семиз. Мен унинг қорнини силаган эдим, у чўчқанинг боласидек қорнини осмонга қилиб олди. Шундан кейин ўнғайгина ойқулоғидан ушлаб сувдан чиқардим- да, қўлимни бўшатиш учун уни елкасидан тишлаб олдим.

Суюниб кетган Бежан қирғоқда худди болалардай ирғишларди. Лаққа эса питирлар, юзимга думи билан урар эди. Юзим оғриси ҳам тишимни-тишимга қўйиб чидардим. Яна биттасини худди шунақа қилиб олдим- да, иккаласини қирғоққа улоқтирдим. Яна ёриққа қўлимни тиқиб, бирин-кетин иккитасини олдим. Бу ерда бу ажойиб балиқлар жуда кўп экан! Бир-иккитаси қочиб қолди. Улар қумнинг ичига тумшуғи билан ёриб кириб, қаёқларгадир, дарё тагига ғойиб бўлди. Мен эсам киссавурларга ўхшаб бўм-бўш тош ёруғини тимиёрскилай-тимиёрскилай, охири қирғоққа чиқдим.

Хатиа энг катта балиқни икки қўллаб ушлаб олганича қулоғига тутиб диққат билан тингларди. Лаққа думи билан урар, типирчилаб, оғзини каппа-каппа очарди.

— Хатиа, лаққа сенга нималар деяпти?— деди Бежан қизиқиб.

— Мени қўйиб юбор деяпти, Бежан!

— Унинг оғзини каппа-каппа очаётганини кўрганингда, сен уни уволига қолишдан қўрққан бўлардинг?— деди унга Бежан. Хатиа индамади. Шунда тўсатдан, то мен етиб боргунимчаёқ у дарё томонга ўғирилди-да, балиқни сувга қараб ирғитди.

— Жинни бўлдингми?!— деб қичқирдим мен унга ташланар эканман. Лекин барибир вақт ўтганди. Хатиа менинг бўғилиб бақиримга эйтибор ҳам бермай илжайиб қўйди.

— Нимага хурсанд бўляпсан? Муздек сувда бир соат туриб кўргин-чи!

— Сосо, гулханга кел!— деб чақирди Анатолий.

Мен гулхан олдига бордим. Хатиа ҳам келиб ёнимга ўтирди.

— Совуқ еяпсанми?— деди-да, иссиқ қўлини жиққа ҳўл елкамга қўйди.

— Албатта совуқ-да,— дедим мен жаҳл билан ва оловга яқинроқ ўтириб олдим.

Кейин Хатиага қарадим. Унинг лаблари хафа бўлган болаларнинг лабларидай титрар, кўзларида эса ёш милтилларди. У менинг елкамга қўйганда ҳўл бўлган қўлини юбкаси билан артди. Нима учундир юрагим сиқилиб кетди.

— Хатиа, азизим, елкамни яна бир силаб қўй, қўларинг бирам иссиқки, одамга ҳушёқяпти,— деб илтимос қилдим мен.

Хатиа хурсанд бўлиб, шу заҳотнёқ менга яқин сурлиб олди ва момиқдек қўлларини елкамга қўйди. Кафти билан юқоридан пастга, кейин пастдан юқорига эҳтиётлик билан силар экан, Хатианинг ҳарорати баданимга ўтаётганини юракдан ҳис этиб турардим.

— Энди бўлди, устинга бирор нарса кийиб ол,— деди Хатиа ҳўл қўлини қўйнимга тикар экан. Мен унга

қарадим, шу пайт уни ўпиб олгим келиб кетди. Мен энгашиб икки юзидан ушладим-да, лабининг четидан ўпдим. Хатиа мен ўпган жойни қўли билан артаркан қизариб кетди.

— Ярашиб олдиларингми? Худога шукур-э! Қани энди балиқларни бўл,— деди Бежан хурсанд бўлиб, ушланган балиқларни менинг олдимга уйиб қўяр экан. Мен тез кийиниб олиб, балиқни бўлашишга тушдим.

— Бежан, мана бу сенга!— дедим Бежаннинг олдига каттакон, семиз лаққани қўяр эканман.

— Йўқ, аввал ҳамма балиқни тўртга бўламиз-да, кейин чек ташлаймиз. Қимга қайси чиқса ўшани олади.

— Чекнинг кераги йўқ, қўрқма, сени хафа қилмаймиз!— дедим мен Бежани хотиржам қилиш учун.

— Майли, лекин, Сосоё, аввалги галдагидек қилма. Менинг қорним сеникига иккита келади, ит эмган! Ўзинг биласан-ку, ахир, жиннилар икки ҳисса кўп овқат ейди,— деди Бежан насиҳатомуз.

— Оббо, жинни-е, балосан-да! Мендан ҳам ақллироқ кўринасан,— деб гапга аралашди Хатиа.

— Сендан ақллироқ бўлганим билан, барибир жинниман. Сен жим туравер, ростини айтсам, сенга ҳеч нарса бериш керак эмас. Қандай балиқни отиб юборди-я, а?— деб Бежан менга мурожаат қилди ва бошини қимирлатиб қўйди.

— Бу Хатиага, бу менга, бу Анатолийга,— деб бўлишда давом этдим мен.

— Сен барибир унга ҳам бердингми-а?— Бежан Хатиянинг балиғига қараб ачиниб қўйди.

— Бежан, жим, бўлмаса ҳозир берган балиқларини олиб қўяман,— деб пўписа қилдим. Пўписам дарров таъсир қилди.— Бу Бежанга, бу Хатиага, бу менга, Хатиага, бу менга, бу Анатолийга!..— деб мен айлантириб

бўлавердим.— Бу Бежанга, бу Хатиага, бу менга, бу Анатолийга!..

— Ҳой бола, кимни алдамоқчисан!— деди Бежан тоқатсизланиб.

— Нима бўлди, Бежан?

— Сосоин русга нега энди балиқ беряпсан?

— Нега деганинг нимаси?— ҳайрон бўлдим мен.

— Шунақа, Сосойа, мен жинни бўлганим билан аҳмоқ эмасман! Майли, бу қиз бошқа хонадондан, мен ҳам, лекин бу сенинг русинг алоҳида турмайди-ку?

— Шундай.

— Ахир, у сизларникида туради-ку?

— Ҳа, бизникида туради, хўш, нима бўлипти?

— Шундай экан иккалангизга бир ҳисса тегиши керак.

— Нега энди, Бежан?

— Ахир у сизларникида туради-ку?

— У бизларникида турса, овқат эмаслиги керакми? Бежан ўйланиб, бошини қашиб турди-да, бирдан хахолаб кулиб юборди.

— Қара-я, буни сира ўйламабман-а!

Анатолий Бежан нима деганини тушунмади-ю, лекин у нимадан норози эканини англаб, кулиб қўйди.

— Сосо, унга бера қол, бер,— деди-да, ўзининг балиғини Бежанга узатди.

— Бежан, уялмайсанми?— деб Хатиа ҳам тортишувга қўшилди.

— Эҳ жуда ҳам уялиб кетяпман-да!— деб Анатолийга балиғини қайтариб берар экан, унинг елкасига аста қоқиб қўйди Бежан хижолат бўлиб:— Вой, Сосоин рус, мен ҳазиллашдим, бу сенинг балиғинг, ўзинг олавер. Лекин бир мақол бор: «Балиқ емоқчи бўлсанг жон куйдир», буни бир билиб қўй,— деди, Бежан наси-

ҳатомуз. Анатолий тушундим, дегандек бош ирғаб қўйди.

— Бу Бежанга, бу Хатиага, бу менга, бу Анатолийга,— деб давом этдим мен келишиб олганимиздан кейин.

— Ассалому алайкум,— деди аллаким тўсатдан ва ўртамизга кимнингдир каттакон сояси тушди. Ҳаммамиз бошимизни кўтариб қаради-у, қўрқанимиздан ўрнимиздан сакраб туриб кетдик. Қаггакон тош устида худди ердан чиққандек бир одам пайдо бўлди. Қаламан ва пинжак кийиб, елкаларидан ошириб чарм камар таққан, қўлида қурол, соқол-мўйлози ўсиб, ўзи офтобдан қорайиб кетган бир одам турарди. Бу бригадир Датиго эди.

— Ассалому алайкум,— деб у қайта салом бердида, тошдан сакраб тушиб, олдимизга келди.

— Бригадир Датигога саломлар бўлсин,— деди Бежан тиржайиб, балиқ ушлаганда кир бўлган қўлини иштонига артиб, Датигога узатар экан. Лекин Датиго унга эътибор ҳам бермади.

— Ҳой, йигитча, нима саломлашгинг ҳам келмаяптими?— деб мендан сўради.

— Салом,— дедим мен қовоғимни солиб, балиқларни симга терар эканман.

— Қизча, сен-чи?— деб у Хатиага қаради.

— Кимсиз ўзи, таниёлмаяпман,— деди Хатиа қошларини чимириб.

— Уша куни кечаси жуда яхши таниган эдинг-ку,— деди Датиго ва жим бўлиб қолди.— Бу рус ким бўлди,— деб сўради мендан.

— Танимаяпсанми? Бу Сосоин рус,— деб Бежан Анатолийни унга танитди.

— Бу ўша русми?

— Ҳа, ўша,— деди Бежан тасдиқлаб.

Анатолий Датикодан кўзини олмасди.

— Нима, Сосо, бу ерда балиқ овлаш мумкин эмасми?— деб сўради у. Датикони заповедникнинг қоровули деб ўйлаган экан у.

— Йўқ, у сени сўраяпти,

— Унинг ўзи ким?

— Ўзими?.. Ҳеч ким эмас... шунчаки...

— У нима деяпти?— деди қизиқсиниб Датико.

— Сени ким деб сўраяпти,

— Сен нима дединг?

— Мен нима дейишим керак эди? Қимлигингни тушунтир, кейин унга айтай.

Датико ўйланиб қолди.

— Унга: барибир бу ишларга тушунмайсан дегин,— деди у жиддий бир оҳангда.

— Ҳа, ҳукуматнинг махфий топшириқларини бажариб юрувчи Датико ана шу дегин. Яна буни қочоқ деб ўйлаб юрмасин рус!— деб соддадиллик билан насиҳат қилди Бежан.

— Ҳой ярамас, тилингни тий ёки қайноқ қўрғошинни соғиниб қолдингми?— деб ўдағайлади у ғазаби қайнаб.

Бежан ҳайрон бўлиб елкасини қисиб қўйди.

— Чекишдан беринглар,— деди Датико бир оз ҳовридан тушиб.

Чўнтагим тўла тамаки бўлса ҳам, йўқ, дедим.

— У нима деяпти?— деб сўради Анатолий..

— Тамаки сўраяпти.

— Сенда бор-ку, бера қол.

— Бор, лекин бу унинг учун эмас.

— Беравер, нима қилади,— деди у мени кўндирмоқчи бўлиб.

— Тўғрилиқча чекишдан бер деяпман, йўқса тортиб оламан,— деди Датико бўғилиб.

— Сосойа, бер!— деди Хатиа ҳам.

Мен чўнтагимдан тамаки олиб бердим. Датико сизга ўраб, гулхандан чўғ олиб ёндирди-да, очкўзлик билан устма-уст тортди. Кейин ўзи билан ўзи суҳбатлашадигандай гапира бошлади:

— Демак, бу ўша русми? У қолдимми... Кето олиб қолди дегин... Манави зингарча уни амаки деб юрибдимми ҳали?

— Сенга нима керак, йўлингдан қолма!— дедим мен нарсаларимни йиғиштирар эканман.

— Қишлоқдагиларнинг айтишича Сосоёа бу амакисини ўзи топиб келганмиш!..— деди у сўзида давом этиб.

— Ҳаммаси ёлғон гаплар, энди бўлди, жўнанг,— дедим-да, Анатолийга қараб қўйдим. Анатолий бизнинг гапларимизга диққат билан қулоқ солиб турар эди.

— Одамлар, аммасига буқа топиб келибди, дейишяпти.

Мен у ярамасга ташландим, лекин у кучлилик қилиб кўкрагимга бир туширган эди, қумга чалпакдай бўлиб тушдим. Анатолий югуриб келиб ўрнимдан туришимга ёрдам берди.

— Сосо, бу ким ўзи?— деб сўради у жиддий бир оҳангда.

— Ўғри, қочоқ, гадой, кимлигини кўрмаяпсанми?!— мен қаттиқ нафратланганимдан бўғилаёздим.

— Йўқол бу ердан!— деди Анатолий Датикога. Лекин Датико ҳеч нарса эшитмагандек қимир этмай тураверди.

— Бу бир ўзи яшолмайди деб ўйлаган эдиларингми? Мен керак эмасманми? Юз ўғирдинглари мендан? Энди мен ҳам сизларни танимайман! Мени бориб айтавер, лекин давлат хавфсизлигидаги ўртоқлар мени тутаман деб югуравериб яна тили осилиб ўлмасин. Воля Джаша ва Бадри Гагуага айт, мени тутаман деб овора бўлмасин, худди уларнинг кулини кўкка сову-

раман. Мен билан яхшиликча муносабатда бўлинглар, бўлмаса ҳаммаларингнинг уйлариини вайрон қилиб юбораман...

— Шошмай тур ҳали, қиш келсин, оч қолган ваҳший ҳайвондек ўрмондан ўз оёғинг билан чиқиб келасан, очлик олдиға солиб қувиб чиқади ҳали!— дедим мен унинг гапини бўлиб.

— Сенга ташвиши тушмай қўя қолсин! Йўқол, бориб аммангга айт, ё манави русни йўқотсин, ё бўлмаса янги йил арафасида мен унинг ичак-чавағини ағдариб ташлайман.

— Сосо, у нима деяпти?— деб сўради Анатолий.

— Сен ва амманни гапиряпти,— деб жавоб бердим мен.

— Унинг мен билан нима иши бор экан?

— У сенга нималарни уқдиряпти,— деб сўради Датико мендан.

— У разилга айт, бу ердан жўнаб қолсин, деяпти.

Датико қип-қизариб кетди, кўзларига қон қуйилди. У Анатолийга яқинлашди.

— Ҳой, менга қара, мен сенга Кетонигина эмас, ҳатто нафас олаётган ҳавони ҳам хайф кўраман. Энди бу ердан жўна, менинг йўлимга тўсқинлик қилма, бу аёлга тега кўрма, у меники, эшитяпсанми? Ҳа, у меники, агар яхшиликча, соғ-саломат кетмас экансан, қонинг билан Супса дарёси тўлқинларини бўяйман.

Анатолий менга савол назари билан қаради.

— Мен Кетони яхши кўраман, сен уни тинч қўй, уни айнитиб, ўзингга оғдириб олма, деяпти, сени ўлдираман деб дўқ қиляпти.

Анатолий кулиб юборди.

— Биринчидан, мен бу куркадан қўрқмайман, иккинчидан, мен Кетэванни ҳеч кимдан тортиб олаётганим

йўқ, учинчидан, мен аллақачон кетган бўлардим, фақат...

Датико унинг жавобини таржима қилиб беришимни сабрсизлик билан кутар эди.

— Кетэван иккаламиз бир-биримизни яхши кўрамиз, деяпти у, эшитяпсанми? Мен ҳеч қабёққа кетмайман. Кетэван сандақа дайдининг тенги эмас, ўзинг жўнаб қол, деяпти...

Лекин энди Датико менга қулоқ солмай қўйди. У милтигини ўқталганча Анатолий томон юрди. Бежан иккаламиз қотиб қолдик. Анатолий Датиконинг яқинлашишини хотиржамгина кутиб тураверди.

— Датико, тўхта, мен сени алдаган эдим!— деб бақирдим мен, лекин энди Датико ҳеч нарсани эшитмас эди.

— Датико, сен ақлдан озибсан?— деб қичқирди Бежан.

Датико Анатолийга жуда яқинлашиб борди. У оғир-оғир нафас оларди, бурун катаклари эса кенгайиб кетганди.

— Қуролингни пастга тушир,— деди Анатолий оҳистагина.

— Ўлдираман!— деди Датико хириллаб. Ана шундагина бу шунчаки дўқ эмаслигини англадим.

— Анатолий, қўй унга тегма, у ҳақиқатан ҳам ўлдириб қўйиши мумкин!— деб бақирдим мен.

— Сосоин рус, яхшиси бу ёққа кел,— деди Бежан ундан илтимос қилиб. Лекин Анатолий қимир этмай тураверди.

— Датико, ўзингни бос, ғазабимни қўзғам! Бу одамни ўлимдан аранг қутқариб қолдик, сут ўғирлаб боқиб, одам қилдик,— деди Бежан Датико билан Анатолийнинг ўртасига тушиб.

— Бежан, ўзингни ўзинг ўтга урма! Аяб ўтирмай-

ман, яхшиси мени гуноҳга ботирма!— шундай деб Датико милтиғининг учи билан Бежанни четга суриб қўйиб, Анатолий билан юзма-юз бўлди.

— Қуролингни тушир!— деди яна Анатолий ва кутмаганда жуда тез ҳаракат билан милтиқнинг учидан олиб, уни чап томонга буриб силтаб ташлади. Милтиқ шағалга тушди. Анатолий милтиқни олмоқчи бўлиб энгашди, лекин Датико унинг қўлидан маҳкам ушлаб, бир силтаб ерга ағдарди-да, устига ўтириб олиб, юзига мушт туширди, Анатолий унинг юзига тупурди. Датико бўкириб, яна урди. Анатолийнинг бурнидан қон келди. Датико қон ҳидини сезган ваҳший ҳайвон сингари қутуриб, белидаги пичоққа ёпишди.

— Ҳой имонсиз, нима қиялпсан!— деб бақириб юборди Бежан тўсатдан ва уларнинг олдига югурди. У етиб бориб ўзининг гурзидек қўллари билан Датиконинг елкасидан чангаллаб олди-да, жон-жаҳди билан орқага тортди. Датико чалқанчасига қулади. Шунда Бежан шартта ўзини унинг устига ташлаб, икки қўли билан бўғиб олди. Датико кўкариб, пешанасидан тер чиқиб кетди. Лекин шу пайт Бежан бирдан инграб юборди. Анатолий иккаламиз турган жойимизда қотиб қолдик. Бежан оғзиши очди, кўзлари олайиб кетди. У Датиконинг бўйнидан қўлини олиб, секин ўрнидан турди-да, икки қўлини қорнига босганча оғриқ азобидан кўзларини катта-катта очганча ағрайиб қолди. Датико ўрнидан туриб, милтиғини олди-да, қонга беланган пичоғига тикилди... У энди дағдаға қилмасди. У ранги бўзариб бўшашган бир ҳолда гоҳ бизга, гоҳ Бежанга тикиларди. Бежан қўлларини қорнидан олиб, уларга тикилди. Қўллари қип-қизил қонга беланган эди.

— Мени ўлдирдингми?— деб сўради у оҳиста овоз билан, ғалати бир тарзда илжайиб.

Датико қалтираб орқасига чекина бошлади, кейин

бирдан орқасига ўгирилди-ю, ўрмонга қараб қочиб қолди.

Бежаннинг оғриқдан юзлари буришиб борарди. У қўллари билан яна қорнини ушлади-да, аста-секин эгилди. Анатолий иккаламизнинг хаёлимиз ўзимизга келиб, югуриб бориб уни ушлаб қолдик.

— Вой! Ичим ёняпти!— деб ингради у.

— Хатна, ёрдам бер!— деб чақирдим.

Хатна шу пайтгача бир четда жим турарди. У қандайдир даҳшатли воқеа содир бўлаётганини ҳис этса ҳам, нималигини билолмай турган эди. У энди олдимизга келди.

— Сосойа, нима бўлди?— деб сўради Хатна. Унинг овози қалтирар эди.

— Хатна, ўтир!— У дарров ерга ўтирди. Бежаннинг бошини Хатнанинг тиззасига қўйиб, қум устига ётқиздик.

Хатна қалтироқ қўллари билан силаб-сийпаб Бежаннинг юзини топди-да, унинг тер қуйиб кетган пешанасини ушлаб кўрди. Бежан жароҳатини гижимлаб эзгани сари бармоқлари орасидан қон тирқираб оқар эди.

— Сосойа, нима бўлди?— деб сўради Хатна яна. Мен индамадим, ҳозир гапира олмасдим ҳам — кўзларим жиққа ёш, ёшдан нафасим бўғилар, бутун вужудим кўз ёшига айлангандек эди.

— У ярамас мени ўлдирди,— деб ингради Бежан. Мен ортиқ чидолмай унинг кўкрагига юзимни суриб йиглаб юбордим.

— Вой жинни-ей, жим бўл, ҳозир тузалиб қолади, оғриги анча босилиб қолди,— деб Бежан мени овутишга ҳаракат қилди.

Анатолий Бежаннинг олдида тиззалаб турар эди.

— Уни менга орқалатиб қўй, қишлоққа қайтамиз,— деди у менга.

— Сосойа, рус нима деяпти?— деб сўради Бежан менадан.

— Сени уйга олиб кетамиз,— дедим мен кўз ёши аралаш.

— Менга яхшилиқ қилмоқчими? Унга айт, Сосойа, Бежан учун қаерда бўлмасин: шу Супса дарёси қирғоғидами ёки қишлоқдами ўлиш барибир. Тўхтанглар, сал ўзимга келиб олай, оғриқ сал босилсин. Вой ярамас-е, у мени ўлдирди-я!

— Мени деб шундай бўлди!— деди Анатолий.

— У нима деди?

— Мен айбдорман, мен туфайли шундай бўлди, деяпти.

— Сосойа рус, нега энди сен айбдор бўларкансан, қароқчилар қуролни одам ўлдириш учунгина тақиб юрадилар. У қўрқоқ пичоғи бўлмаганида мени енголмасди. Сен хафа бўлма, мен тузалиб кетсам, қора қонига бейлайман уни, кўрасан ўшанда, лекин ҳозирча қўрқоқ чиябўридек ўрмонларда изғиб юраверсин... Мен ўлсам қайтангга қишлоқда битта нонхўр камаяди...— деди Бежан ва жим бўлиб, кўзини юмди.

— Бежан!— деб бақирдим мен.— Улма, Бежан, ўлма!

— Сосойа, шошма, ўлмасимдан ўлдига чиқарма,— деб илжайди у.

— Бежан, сени мен ўлдирдим, агар мен унинг жаҳлини чиқармаганимда, ҳеч нарса қилмасди!

— Бунинг топган гапини қаранг-ку! Сен кимни ўлдирди олар эдинг! Еки унинг ўзи сени ўлдирмоқчи эди деб ўйлайсанми? Йўқ, у қўрққанидан ақлини йўқотиб қўйди!.. Мана, оғриқ ҳам босилди, фақат бошим айлашиб оёқларим жимирляпти...— Бежан қорнидан қўллари олди. Анатолий кўйлагини йиртиб унинг ярасини боғлади.

— Ҳой қиз, сен нима қиляпсан?— деб сўради у Хатиадан ва унга бошдан-оёқ тикилиб чиқди. Хатиа йиғлар эди. Унинг йирик-йирик ярқироқ ёш томчилари Бежаннинг юзига дув-дув тўкилар эди.

— Сосойа, уни овит, ўзинг ҳам йиғлама. Яхшиси қуёшга қараб туринглар: у ҳозир Қонцхоулу орқасига ботади... кейин қоронғи гушиб тун бошланади, ундан кейин тонг отиб, қуёш Суреби орқасидан кўтарилади ва кун бошланади... Ҳамма учун янги кун бошланади, анави аблаҳ учун ҳам янги кун бошланади, мен учун эса у энди ҳеч вақт бошланмайди!.. Хатиа, қуёшни кўряпсанми?

— Ҳа, Бежан, кўряпман, кўряпман!— деб Хатиа ҳўнграб йиғлаб бошини Бежаннинг бошига қўйди.

— Ҳой, қизча, жим бўл, тирик одамга ҳам йиғлаб, аза тутадими? Сен қуёшни кўрганинг яхши; худо сени ўз паноҳида асрасин! Мен энди кетяпман, сизларга ўз ҳиссамни — қуёшни ҳам, ҳавони ҳам қолдирияпман — булар сизга бахт келтирсин. Фақат ердан тегадиган улушимни ўзим билан олиб кетаман. Балиғим ҳам сизларга қолади, сен билан бекорга тортишган эканман, Сосойа, барибир ҳаммамиз бирга ер эдик уни! Сосойа, нега у русинг йиғлаяпти?— Анатолий Бежаннинг қўлидан ушлаб турар эди.— Сосойа, мен совқотяпман, сув ичким келяпти.

— Бежан, сув ичишинг мумкин эмас, бир оз чидагин, Бежан, ҳозир сени қишлоққа олиб борамиз, Аквинэ сени тузатади, Бежан!

— Сосойа, у дунёга чанқоқлигин кетмай, Супсанинг сувидан бер, энди барибир...— у тез-тез, калта-калта нафас ола бошлади. Мен қўрқиб Анатолийга қарадим.

— Унинг сув ичкиси келяпти...

Анатолий ўрнидан туриб, қирғоққа борди-да, ҳовучида сув олиб келди.

— Нима қиляпсан?— дедим мен у Бежаннинг оғзи-гача бир амаллаб етказиб келган сувни қуяр экан.

— Саломат бўл!— деди Бежан сувни ичиб бўлиб.— Бу рус, сенга қараганда ақллироқ экан, Сосойа...

Шундан кейин Бежан тўсатдан бошини кўтариб меч-га тикилди.

— Сосойа, ҳой бола, қаёққа кетдинг?

— Бежан, мен шу ердаман-ку, нима, кўрмаяпсанми?

— Кўрмаяпман, Сосойа, кўрмаяпман...— Бежан бо-шини яна Хатянинг тиззасига қўйди.

— Ўлма, Бежан, ўлма! Бежан, одамларга нима дей-ман ахир, эшитяпсанми, Бежан! Шундай қилгани уял-майсанми?! Энди нима қиламан!!! Бежан, менга қара!!

— Ҳа, Сосойа, кўрқма... Қуёш ботдими?

— Йўқ, Бежан, қуёш ҳали ботгани йўқ.

— Хатя, сен қуёшни кўряпсанми?— Хатя йиғлар эди. Хатя ҳеч нарсани кўрмасди.

— Мен энди қуёшни кўрмайман,— деди Бежан.

— Йўқ, Бежан, сен қуёшни кўряпсан, Бежан, ана у, қани қуёшга қарагин! Бежан, қуёшни кўряпман де!..— Мен ялиниб-ёлворар, қўлларини силаб-сийпалар эдим. Қўллари эса музлай бошлаганди.

— Сосойа, эшитяпсанми?..

— Нимани, Бежан, нимани?

— Ҳой бола, эшитяпсанми?— Бежан нимагадир қу-лоқ сола бошлади. Кейин хаста овозда ашула бошлади:

Ҳар кимни, ҳар бир шахсни ҳам
Ахир жинни қилади севги.
Таризлни кўр қилиб мудом
Адаштирган эди йўлидан.
Энди мени ўлдирди тамом...

У илжайиб, оҳиста ашула айтар экан, овози аста-секин пасайиб бориб, охири тинди, аммо лаблари ҳамон шивирлаб ашула айтишда давом этарди... Мен ортиқ

чидаб туролмадим. Мен уни қучоқлар, додлаб йиғлар, Бежанлаб чақирар эдим. Лекин у энди эшитмас, мени кўролмас ва ҳеч нарсани сезмас ҳам эди...

Орадан қанча вақт ўтганини ҳам билмадим, бир пайт Анатолий елкамга қўлини қўйди ва мен шунда нима учундир ғарбга тикилдим. Концхоула тепасидаги булутлар қип-қизил бўлиб алангаланаётгандай эди.

Бежан энди ашула айтмаётган эди.

Қ о р

Декабрь охирида қаттиқ совуқ бошланди. Бир уни кечқурун кучли шамол туриб, биринчи қор ёғди. Яланғоч бўлиб қолган ерга палахса-палахса момикдек юмшоқ қор унсиз, эринибгина тушар эди. Қор кечаси билан ёғди. Эрталаб товуқлар катагидан чиққанда қақалаб улгурмасданоқ оёқлари қорга ботиб йиқилиб қолаверди. Қор кундузи билан ҳам ёғаверди. Мана буни қиш деса бўларди. Қишлоқ итлари кечаси билан тинмай вовиллаб, ҳуриб чиқарди. Қўшнимиз тунни ўтказгани уйига қайтар экан, хонага киришдан олдин шийпонда узоқ депсиниб қорини қоқар; совқотган оёқларининг болдири қип-қизил бўлиб кетгунча камин олдида йсиниб ўтирар, кейин бекаси столга ёвғонини келтириб қўярди.

Қорда уй эшигидан ошхонага, ошхонадан булоққа, булоқдан маранига¹, маранидан қўшни томонга ва қишлоқдан-қишлоққа қараб излар тушган эди.

Бу гал қор жуда қалин ёққан эди.

Пастликлар ҳам, тепаликлар ҳам баробар — бир текис бўлиб қолди. Тўсиқлар ҳам ағдарилиб, ҳар ер-ҳар ерда қор тагидан тўсиқнинг қозиқлари қўққайиб чиқиб

¹ М а р а н и — вино турадиган ертўла.

қолганди. Ұтган-кетганлар бу қозықларни ё тиргович, ёки ўтинга олиб кетар, баъзилар ит ёпишганда ёки ўрмондан чиқиб ҳужум қилувчи оч бўрилардан ўзини ҳимоя қилиш учун таёқ қилиб олар эди.

Синфда ўқувчилар ҳам сийраклашиб қолди. Уқувчилар қорда йўл тушишини пойлаб камин олдида ўтиришар эди. Эрталаблари эса мактаб қўнғироқлари аввалгидек бўғиқ, давомли жарапглаб болаларни дарсга чорлар эди. Жаранглайди, чақиради...

Анатолий олов олдида совқотиб, тумшайиб ўтирар экан, тинмай каминни сўкар эди.

— Олам-жаҳон ўтинни хўплайди-ю, аммо танга мирича фойдаси тегмайди. Оловга қараб ўтирсанг, курагинг совқотади!

— Энди орқангни тутиб ўтир,— деб маслаҳат берди аммам. У ҳам камин олдида пайпоқ тўқиб ўтирар эди.

— Эҳ, қани энди рус печкасидан бўлса!

— Сизларнинг жойларингиз бу ердан кўра совуқроқ эмасми?— деб сўрадим мен.

— Бизда қуруқ совуқ бўлади, сизларда эса совуқ суяк-суякка ўтиб кетади, ҳамма ёқ зах!

— Эртага томнинг қорини кураш керак, яна босиб қолмасин,— деди аммам.

Қор эса ҳамон тинмай ёғарди.

— Сосо, бориб ўтиндан олиб кел,— деди аммам. Мен пўстинимни ёпиниб олиб ўтинга чиқдим.

Бир қучоқ ўтин олиб келиб, каминга ташладим-да, аммамнинг оёғи тагида турган пўстакка ўтирдим.

Ҳўл қорга беланган қорақайин саржинлари вишиллаб сасир, лекин очкўз аланга уларни ҳам тезда қамраб олиб ловиллаб ёнар экан, қирмизи шуъласи уйни ёритарди. Анатолий ўзининг кўк кўзларини аммамга қадаб, узоқ-узоқ тикилиб ўтирганни сезардим. Аммам эса бошини эгиб олиб пайпоқ тўқиш билан овора эди.

Мен бошқа ёқларга қарар, Анатолийдан кўзимни олиб қочар эдим. Кейинчалик билсам аммам ҳам унга қараб-қараб қўяр, мендан яширин тикилар экан. Анатолий қизғиш сочли, кўк кўз, қотмадан келган чиройли йигит эди. У аммамдан ёшроқ кўринарди. Ҳозир у каминда қип-қизил лаққа чўғ бўлиб ёнаётган ўтинларга тикилар экан, хаёли қаёқдадир узоқ-узоқларда эди. Унинг оғир-оғир нафас олаётганини эшитар; кўзлари яна аммамга тикилаётганини кўриб қолардим. Мен буларни анчадан бери кўриб-пайқаб юраман-у, лекин нега бундан ташвишланмаётганимга, жаҳлим чиқмаётганига ҳайрон бўламан. Эҳтимол бундан аммам ҳам ҳайрондир. Менинг ҳаммасини пайқаётганимни сезган Анатолий уялиб, елкамга қўлини ташлаб илжайиб қўяр эди. Мен ҳам унинг қўлини олиб ташламас эдим; бу қўлнинг нима учун менга бунчалик хушёқишини ўзим ҳам тушунмасдим. Нега шундайлигини аммам ҳам билмаса керак, лекин унга ҳам бунинг маъқул эканини кўриб турар эдим. Мен ҳам хурсандман, мен ҳам Анатолийга кулиб боқаман. Анатолий билан аммам бир-бирларига хотиржам тикилаверишсин деб каминда кўкимтир-қизғиш бўлиб ёнаётган чўғга тикилиб ўтираман.

Шунда тўсатдан: «Сосойа, бу амакигни уйингга ўзинг бошлаб келибсан-да»,— деган жирканч овоз қулгим остида янграйди-да, мен ёниб тугаёзган аланга устига жаҳл билан ўтин ташлайман.

«Бу рус сеники»,— дейди Бежан ва шу пайт кўз олдимда Напицару намоён бўлади, яна жон бераётган Бежан оҳиста ашула бошлайди.

Олов серкўз ўтинни ямлайди ва аланга устида Хатиа пайдо бўлиб, илжайиб тураверади, унинг нега ёниб кетмаётганига эса ҳайрон ҳам қолмайман.

Кейин Анатолийнинг бўғиқ овози эшитилди:

— ...ёндирдилар, кун-паякун қилиб ташладилар, ўз-

ларини эса Германияга ҳайдаб кетдилар... Мен бораман, албатта бораман!..

Мен ҳозир унга қулоқ солиб ўтирмайман, у ҳар куни йўлга отланади, лекин кетолмайди. У кечалари тинмай йўталиб, терлаб кетади, жуда ёмон терлайди... Мен унга сира кетма демайман — чунки биламан: у албатта кетади. Унинг кетишидан эса қўрқаман. Мен аммамни жуда яхши кўраман, шунинг учун унинг кетишини исгамайман... Аммам ҳам унинг кетишидан қўрқади, унинг қўрқишини мен сезиб тураман. Аланга устида яна Хатиа пайдо бўлади ва у: «Мен қуёшни кўряпман!»— деб менга кулиб боқади, ана энди мени ҳеч нарса қўрқитмайди.

Ќукура

— Салом, Бежан, бу мен — Сосойаман, сени кўргани келдим. Мен сендан ҳеч нарсани сўрамайман, биламан, агар сўрасам, сен: «Ҳаммаси яхши», деб жавоб берасан, сенга ҳеч нарса керак эмас, ҳеч нарсани хоҳламайсан ҳам. Сени ҳар куни тушда кўраман, ҳар куни сенинг олдинга келаман. Лекин шу ҳафта ичи ёнингга келолмадим, мени кечир, тизза бўйи қор ёғди. Мана Анатолий айтсин: ҳозир ҳам бу ерга чанғида аранг етиб келдик. Аввал мазорнинг устидаги қорларни тозалаймиз, кейин бош томонингни текислаб қўямиз, ундан кейин уйингнинг томини кураймиз. Бежан, гўрингда тинч ёт, мен тирик эканман, уйингнинг бузилиб, хароб бўлишига йўл қўймайман... Бу ерда, арча тагида қор унчалик қалин эмас, тезда тозалаб ташлаймиз. Азиз Бежан, сени арча шохлари пана қилиб турибди. Бежан, кеча янги йил эди, баъзилар милтиқдан ўқ ҳам отишди, Сидония Чхаидзеникида ашулалар айтишди, уларникида тўй бўлди. Сидонияни Важа Жибутига эрга беришди. Ваянинг урушдан қўлидан ажраб қайтганини би-

ласан-ку ўзинг. Сидония ана ўша Важага тегди. Аммам иккаламизни ҳам тўйга таклиф этишган эди, лекин бормадик; қуруқдан-қуруқ қандай борамиз, ростини, айтсам, боргимиз ҳам келмади. Мана, Бежан, минг тўққиз юз қирқ учинчи йил ҳам бошланди. Қара, қорнинг нағматак гуллари билан баҳор гулларини эгиб туришини! Зарари йўқ, Хатиа келиб уларга тирговуч қўйиб кетади. Манави ўтни ҳам юлиб ташлайди. Хоч ҳам бир оз қийшайиб қолибди, ҳечқиси йўқ, мен уни ҳозир тўғрилаб қўяман. Биласанми, мен хоч қўймоқчи эмасдим-ку, аммо Аквиринэ буни қўясан деб туриб олди, у ахир христиан, хочсиз бўлмайди. У оддий христианлардан эмас — тисалардан¹, дейди. Бизларнинг дарвозамиз эсингдами? Мен уни бузиб, сенга хоч ясадим. Мана ҳозир хочни тўғрилаб қўйиб, кейин уйингнинг қорини курагани борамиз. Мен эртага яна келаман.

Анатолий иккаламиз мазорнинг қорини кураб, у ёқбу ёғини тўғрилаб бўлиб, қорга ўтириб дам олдик.

— Совуқ-ку,— деди Анатолий. Мен чўнтагимдан ароқ олиб, Анатолийга узатдим. У бир-икки қултум ичди-да, менга қайтиб берди. Мен ҳам озгина ичиб олганимдан кейин ўрнимиздан турдик. Чанғиларимизни тақиб юлдик-да, ёғочларни елкамизга қўйиб олиб, Бежаннинг уйи томонга жўнадик.

Қоронғи тушиб қолди. Чарчаб, қоринларимиз очиб кириб келдик қишлоққа. Лукайа Поцхишвилининг эшиги олдига келганда Анатолий тўхтаб қолди. Мен ҳам тўхтадим. Лукайанинг уйини қор кўмиб кетай деган эди. Уйга йўл тушган эмасди. Фақат шийпоннинг зинасидаги қор куралган эди. Уйнинг томида қор уйилиб ётар ва у каттакон қурбақа салласига ўшарди. Шийпон панжарасига қора чодра тutilган эди. Зичлаб ёпилган

¹ Тиса — мазҳаб.

эшик тагида ётган ит ичкарига киргиси келиб ғинширди. У бизни кўриши билан вовиллаб, зинадан туша бошлади. Лекин пастга тушгач бу ёғига юролмади, тўхташга мажбур бўлди, кейин ўша ердан — энг пастки зинадан туриб вовиллайверди.

— Кирмаймизми?— деди Анатолий.

— Нима қиламиз?

Анатолий ҳеч нарса демасдан эшикни очиб ҳовлига кирди. Ортидан мен ҳам кирдим. Ит жон-жаҳди билан вовиллай берганидан бўғилиб қолаёзди, лекин барибир қорга тушишга юраги дов бермасди. Эшик олдида Лукайа пайдо бўлди.

— Ким?— деди у қўлини пешонасига соябон қилиб. Унинг соч-соқоли оппоқ оқариб, ўзи икки букилиб қолган эди... Мен унга қараб турар эканман, бу бақувват чолни ғам шунчалар эзиб юборди-я, деган фикр кечарди хаёлимдан.

— Лукайа амаки, ассалому алайкум, бу бизлармиз!— деб жавоб бердим мен.

— Сосо, ҳой Сосоин рус, қани, уйга киринглар,— деди у бизни таниб.

Лекин Анатолий деворга баланд нарвонни қўйиб, томга чиқа бошлади.

— Сосойа, бу рус қаёққа чиқяпти?— деб ҳайрон бўлди Лука.

— Олдин томни кураб ташлайлик, ундан кейин кирамиз,— дедим ва Анатолийнинг кетидан мен ҳам томга чиқдим.

— Вой, болаларим тушмагурлар-э, нима қиласизлар ташвишланиб, балли раҳмат, худо сенларга бахт ва қувонч ато қилсин! Сира мадорим қолмабди. Шу томга ҳам чиқолмайман-а! Агар бугун кечаси яна ёғадиган бўлса у албатта устимга босиб қоларди. Сосойа, болам, худо сенга куч-қувват ато қилсин! Ҳой хотин, бу ёққа

чиқ!— деди у ва хотинини чақириб чиққани ичкарига кириб кетди. Ит эса пайтдан фойдаланиб уйга кириб олди.

Томнинг қорини кураб бўлиб қолдик. Қўлларим совуқ қотиб кетгани учун мўридан чиқаётган тутунга тутдим. Қўлларим сал илиди. Шунда бирдан бурнимга аллақандай ёқимли ис келиб урилди ва мен Анатолийни чақирдим:

— Бу ёққа кел, тезроқ!

— Мен совуқ еётганим йўқ,— деди у ишини давом эттириб.

— Қел дегандан кейин келгин-да.

— Нима гап?— дея истар-истамас олдимга келди у.

— Ҳидлаб кўр!— дедим мен уни мўри тепасига тортиб, юзини тутунга тутар эканман. Анатолий тутунни ҳидлаб кўриб илжайди-да, менга кўзини қисиб қўйди. Мўридан қоврилган чўчқа гўшти билан иссиқ нон ҳиди чиқаётган эди.

Мана биз — мен, Анатолий ва Лука камин ёнидаги хонтахта атрофида ўтириб олиб, иссиқ нон билан гўштни иштаҳа билан емоқдамиз. Луканинг хотини, Варвара хола наридаги сўрида ғамгин қора кўзларини бизга тикиб ўтирар эди. Лука амаки стаканга ароқ қуйиб Анатолийга узатди.

— Ма, ич, Сосоин рус, иштаҳангни очади!

— Раҳмат, ичмайман.— Анатолий стакандаги ароқни менинг олдимга суриб қўйди.

— Рус кишисининг ароқни қайтарганини биринчи кўришим! Ҳой хотин, бор, винодан олиб кел!— деб буюрди-да, менга, ол, сен ича қол, дегандек ишора қилди. Варвара хола бир кўзача «Одесса» келтириб берди-да, яна сўрига бориб ўтирди. Лукайа винодан қўйди.

— Мен, болаларим,— деб гап бошлади у,— энди ёмон соқий бўлиб қолдим. Сен, Сосоёя, биласан, менинг

Кукурам бу уйнинг соқийси, таянчи, суянган тоғи эди, лекин энди начора, кўзларимдан нур, хонадонимдан файз кетди, ўзим яримжон бўлиб қолдим. Лекин сизларга минг-минг раҳмат, болаларим. Олинглар, олдирманглар, саломат бўлинглар, бу ерга тез-тез келиб туринглар, сизлар билан овинаман, чироғларим. Худо сизларга ёр бўлсин,— деди-да Лукайа деворда осиқлик турган Кукуранинг каттакон суратига қараб олиб, қўлидаги стаканни бир кўтаришда бўшатди.

Кукура ёқалари очилиб ётган кўйлақда шундайям қувониб, хандон уриб кулиб турар эдики, шу тобда олдимда унинг ўлгани ҳақида минглаб қора хатлар ётганда ҳам ишонмаган бўлардим.

— У суратдаги Кукурами?— деб сўради Анатолий портретни кўрсатиб, мен ҳа дегандек бош ирғадим.

Анатолий индамай ичиб юборди-да, яна ўзига винодан қўйди. Уни ҳам ичиб стаканни столга қўйди.

— Уғлим, ич, саломатлик учун ичавер!— деб Лукайа яна стаканларни тўлатди.

— Лука амаки, соғ бўлинг, Варвара хола, сиз ҳам соғ бўлинг, сизларнинг соғлиқларингиз учун,— деди Анатолий учинчи стаканни ҳам кўтарар экан илжайиб.

— Соғ бўлинглар,— деб мен ҳам ичдим. Анатолий ўзига яна қўйди. Унинг юзлари қизариб, кайфи оша бошлади.

— Уғлим, тўхта,— деди Лука Анатолийдан олдинроқ стаканни қўлига олиб. Кейин у нонга қўлидаги қора винодан бир-икки томчи томизди.— Менинг оиламдаги биринчи қадаҳ уники,— деди Лука суратни кўрсатиб.

— Уғлим, ўғилжоним!— деб Варвара йиғлаб юборди ва ёнидаги хонага кириб кетди.

— Менинг оиламни вайрон қилган одам ниятига етмасин, илоҳи кўр бўлсин, боши азадан чиқмасин,— деди Лука амаки. Қўшни хонадан Варвара холанинг йиғла-

ган говуши эшитилиб турарди. Лукайа амаки кўз ёши аралаш сўзида давом этди.— Унинг уйдан ғам-ташвиш аримасин. Кукури ўғлимнинг хотираси умрбод яшасин...— Лука амаки, одатдагидек қадаҳларни уриштирмасдан бўшатиб, Анатолийга қараб қўйди.

Анатолий кўзини бошқа ёққа олиб қочди. Мен ичиб юбордим.

— Ич!— дедим оҳистагина Анатолийга.

— Соғ бўлайлик!— деди-да, стаканни бир кўтаришда бўшатди у.

— Бунисини Кукуранинг хотираси учун ичдик,— дедим мен унга яна стаканига вино қуяр эканман.

— Мен бунинг учун ичмайман?— деди у стаканни суриб қўйиб. Ҳайрон бўлган Лукайа оғзини очганча Анатолийга тикилиб турар эди. Мен нима қиларимни билмай илжайдим.

— У бошқа ичолмаса керак...

— Нега ичолмас эканман, шундай ҳам ичайки! Қараңглар!— Анатолий кўз очиб юмгунча стаканни бўшатди. Кейин яна қўйиб ичди.

— Маст бўлиб қолди,— дедим Лука амакига илжайиб. Нариги хонадан яна Варвара холанинг йиғиси эшитилди.

— Мен кимман ўзи?— деб сўради Анатолий ва чайқалганча ўрnidан турди.

— Анатолий, ўтир,— деб илтимос қилдим мен.

— Сосо, мен кимман?

— Сен Анатолийсан,— деб илжайдим мен.

— Топиб олганигда ким эдим?

— Ушанда ҳам Анатолий эдинг,— деб кулдим ва бир тишлам гўшtdан олиб оғзимга солдим.

— Унда мен ўлик эдим. Ҳозир ҳам қаерлардадир олисларда мени ёд этиб ароқ ичишмоқда. Лекин мен ўлишни истамайман... Чунки мен тирикман!.. Бизга ўх-

шаган мана шунақа тириклар ўзларини ўлдига чиқиш-лариши истамайдилар... Улишни истамаймиз!.. Лука амаки, сиз кўп яшагансиз, сиз менинг туғилган пайтим-ни билишингиз керак... Айтиб беринг, қандай туғилган эдим...— Лука амаки иккаламиз бир-биримизга қараб олдик.— Лука амаки айтиб беринг, эсланг...— деб уни қистайверди Анатолий.

— Ўғлим, нимани ҳам айтиб бераман, тўғри, мен сендан каттаман, лекин сен Россияда туғилгансан, мен бўлсам...

— Демак, мен Россияда туғилганаканман-да, а? Мана... менинг уйимга ўт қўйдилар... ҳаммани Германияга ҳайдаб кетдилар, бизлар эсак орқага чекиндик, ҳа, ўшанда орқага чекиндик... Лекин мен ҳали тирикман-ку, ахир, Лука амаки?— деди Анатолий кўкрагига муштлаб.

— Ўғлим, тириксан, худо умрингни узоқ қилсин!

— Ота-онам учун эса мен ўликман, шундайми?.. Ҳозир онам менга аза тутаётгандир...

— У бечора нима ҳам қила оларди!

— Мен ахир тирикман-ку! Нега менга аза тутиш керак! Қора хат қуруқ бир қоғоз, уни инсон қўли ёзади, инсон қўли яна йиртиб ташлайди. Инсон қоғоздан эмас, ўқдан ўлади. Лука амаки, ўғлингизни ўлдирган ўша ўқни кўрсатинг-чи, қани кўрсатинг!.. Сизнинг ўғлингиз ҳам менга ўхшаб бирор ерда адашиб-улоқиб юргандир балки. Қани айтинг-чи, шундай бўлиши мумкинми ёки йўқми?.. Э сизни қаранг-ку, ўғлингизни яхши кўрмас экансиз!— Анатолий алам билан қўл силтаб қўйди.

— Анатолий, ўтир,— дедим мен. У менинг сочимни силаб қўйди.

— Менга винодан қуй,— деб илтимос қилди у. Мен унга вино қуйиб бердим.

— Лука амаки, ўғлингизни яхши кўрмас экансиз,

мана винодан ичиб олинг-да, яхши кўрмайман деб қўя-қолинг! Ичинг, ичинг!— деб у Лука амакини кўндиришга ҳаракат қилар эди. Лука амаки винони ичди. Анатолий ҳам ичиб, ниҳоят жойига ўтирди.

— Энди чиқиб, анави шийпондаги қора латтани олиб ташланг!— деди у тўсатдан.

— Нима бало, жинни-пинни бўлиб қолдим бу,— деди Лука амаки менга мурожаат қилиб.

— Олиб ташланг,— деб қайтарди Анатолий яна,— олиб ташланг деяпман ўша латтани. Қандайдир бир парча қоғозга ишониб ўғлини ўлдига чиқариб бўладими? Сиз ўғлингизнинг ўлимига ўнғайгина рози бўлиб-сиз-да! У қоғозда нима деб ёзилган экан? Ўғлингиз ўлди деб ёзилибдими? Мен сизга ўғлингиз тириклиги ҳақида юзлаб ўшанақа қоғоз парчаларини ёзиб беришим мумкин!..

— Бу мени ақлдан оздирадиган бўлди-ку!— деди Лука томогига тикилаёзган ёшларини қулт-қулт ютаркан.

— Унинг тириклиги ҳақида сенга юзлаб справка беришим мумкин! Қоғозга ишониб, менга ишонмаганини қаранг-а, кўпни кўрган кекса одам бўла туриб шундай қилгани уялмайсизми?.. Қора чодрани олиб ташланг!— деб Анатолий жимгина Лукага тикилиб турди.

Лука амаки яна стаканларни тўлдирди. Унинг қўли титраб, вино столга тўкилди.

— Сосойа, ўғлим, нима қилсамикин?— деди у илтижо билан. Анатолий ҳамон уни кутиб, тикилиб турар эди.

— Лука амаки, олиб ташланг, у тўғри айт-япти.

— Мен уятга қоламан!— деди Лука йиғламоқдан бери бўлиб.

— Кукура келиб қолса, уни азадорлик билан кутиб

олсангиз шарманда бўласиз-ку!— дедиму ўзимнинг кайфим ошиб қолганини сездим. Лука ҳам маст эди. Девордаги суратда эса Кукура шундай кулиб турардики, унинг бу кулгиси ҳар қандай қора хатдан кучли эди. Шу тобда унинг олдига боргим келди. Ўрнимдан туриб унинг ёнига бормоқчи бўлдим, аввал столга, кейин сўрига урилиб кетиб, тап этиб ўтириб қолдим унга. Хона чайқалиб гир-гир айлана бошлади, сурат аввал иккита, кейин учта бўлиб кўринди, кейин юзга яқин сурат бир-биридан ўзиб, устимга бостириб келаверди, Кукуранинг илжайиб турган тасвирлари мени қуршаб олди.

— Салом, Кукура,— дедим мен. Лука амаки менинг овозимни эшитиб бир чўчиб тушди-да, кейин қўллари билан бошини ушлаганча, тирсақларини тиззаларига тираб олганча анчагача қимирламай ўтирди. Анатолий иккаламиз ҳам миқ этмай, қимирламай ўтиравердик. Хона аста-аста чайқалаётгандай, стол ёнбошига ағдарилиб тушгандай, камин пол томонга огиб кетгандай туюлар, мен яна каминдаги чўғлар полга тушиб кетмасайди деб қўрқар эдим. Лекин улар аста чирсиллаб ёниб уй деворларини ёритиб турар эди.

Кейин уйдаги нарсалар аста-секин жой-жойига қайтиб, аввалги ҳолатига келгандек бўлди, кўзларим юмилди. Кўзимни қайта очиб хонани кўздан кечирганимда кайфим тарқаган эди.

Кейин Лука амакининг ўрнидан турганини, эшик томон борганини, Варвара хола ёндаги хонадан чиқиб келиб менинг тиззамга иккита чурчхели қўйганини билдим. Мен илжайиб унинг ажин босган юзидан ўпдим. Бир оздан кейин хонага Лукайга амаки кириб келди. Унинг қўлида тахланган қора чодра бор эди. У камин олдига келиб чўк тушди-да, бир оз ўйлаб туриб, чодрани оловга ирғитди. Хона қоронгилашиб, орадан бир, икки,

уч секундлар ўтгач бирдан уни аланга қамраб, ловилаб ёна бошлади. Ўт шуъласида Анатолийнинг илжайиб турганини, Варваранинг сўлғин юзларидан оқаётган ёшни — ёш унинг юзларидан оқиб қора кўйлагига тушарди — кекса Лукайанинг қора, сертомир қўлларининг қалтирашини кўриб турардим.

Уйга ярим кечада қайтиб келдик. Аммам камин олдидан китоб ўқиб ўтирган экан. Биз уйга бошдан-оёғимизга қадар ивиб, ҳўл бўлиб келдик, лекин винонинг қизиғи билан совуқни ҳам сезмадик. Аммам китобни ёпиб қўйиб, каминга ўтиндан ташлади. Кейин уч оёқли иккита курсини оловга яқин қўйиб:

— Бу ёққа келинлар!— деб бизларни чақирди-да, ўзи яна китоб ўқишга тушиб кетди. Мен гандираклар бориб шундайгина полга ўтирдим-у, бошимни унинг тиззасига қўйдим.

— Ҳой бола, қаерда ичдинлар?

— Амма, мен мастман!— дедим тантанали бир оҳангда.

— Қаерга бординлар?

— Амма, Анатолий ҳам маст!

Анатолий ҳам курсига аранг етиб келди-да, унга эҳтиётлик билан ўтирди. Кейин у аммамнинг қўлини ушлаб, силай бошлади. Аммам қўлини тортиб олиб, менга хўмрайиб қаради.

— У маст,— дедим мен такаббуруна илжайиб. Анатолий яна аммамнинг қўлини ушлаб, ўзининг юзига босди. Мен иссиқдан лохас бўлиб, ашула айтишга тушдим.

Элесиа, мелесиа,
Епирилди менга шўх қизлар,
Воҳ-эй,
Элесово-ва-ха-ха...

— Ўғлим, ётиб ухла, эртага мактабга боришинг керак,— деди аммам.

Ботинкалар җиртилган,
Емғирпұш ҳам титилган,
Керакмас қилмай сабоқ
Синфга кирмоқ!..—

деб жавоб ўрнига ашула айтарканман кўзларим юмилди. Анатолийнинг:

— Мария, менинг Мариям,— деган овозидан кўзларим очилиб кетди. Анатолий қўлини чўзиб аммамнинг бошини силар эди. Аммам эса унга ҳайрон бўлиб тикилганча чўчинқираб ўзини орқага оларди.

— Менинг оқ кўнгил, ажойиб Мариям, мени кечир, Мария, ахир сени топиб олдим-ку, Мария... Болани қаерда, кимга қолдирган эдинг? Ойимга дейсанми? Худога шукур, энди қутулдик, бу уқубатлар ҳам, сенинг сарсонгарчиликларинг ҳам... Энди доим бирга бўламиз, менинг Мариям... Мария, қишлоғимиздан ўтаётганимизда у ерда ҳеч нарса қолмаган экан. Мен ўт тушиб, кули кўкка совурилган қуп-қуруқ жойларимизни кўрдим... Ҳатто итлар ҳам вовилламасди. Вовиллайдиган итларнинг ўзи йўқ эди. Сен қаерда эдинг? Мария, сен жуда кўп қийналдингми?.. Ойим билан боламиз соғ-саломатми? Сен уларни яхшироқ жойда қолдирган эдингми? Мана, Мария, энди у оғир кунлар ортда қолди...

У яна аммамнинг бошини силай бошлади, аммамнинг қўлини олиб қўйди.

— Менинг исмим Кетэван,— деди у секингина.

— Сен Мариясан, мени алдамай қўя қол!.. Айт, сен ахир Мариясан-ку! Мария бўлмасанг нега бунчалик яхши, чиройли ва оқкўнгилсан?..

— Мен Кетэванман,— деб такрорлади аммам. Анатолий аммамдан кўзини олмасди. Унга анчагача тикилиб ўтирди. У яна жон-жаҳди ва зўр ишонч билан гапиришда давом этди:

— Мен энди ўзим юроламан, милтиқ ушлай оламан...

Мен энди кетаман! Мен бутун ер юзини қидириб бўлса-да сени топаман, Мария,— у қўллари билан юзини бекитиб олди, унсизгина йиғидан елкалари титрарди. Аммам иккаламиз уни олиб бориб ўрнига ётқиздик. У тезда ухлаб қолди.

Мен осмонга қараб кўзларимни очиб ётган эдим. Қайфим тарқаб, уйқум ҳам қочиб кетди.

— Амма,— дедим мен. У индамади.— Амма, ухлагим келмаяпти.

— Сосойа, ухла,— деди у секингина.

— Амма, Мария дегани ким?

— Жоним, билмадим ким экан у,— деди-да, бир оздан кейин қўшиб қўйди:— хотини бўлса керак.

— Уни йўқотиб қўйган бўлса керак-а?

— Шунақа бўлса керак...

— Уни топармикин?

— Уғлим, мен қаёқдан билай!

— У топаман деяпти-ку!

— Балки топар, Сосойа!

— Амма, Анатолий кетармикин?— У яна жавоб бермади.

— Сосойа, кетади, албатта кетади,— деди охири аммам. Шунда мен ундан энди ҳеч нарса сўрамаслигим кераклигини англадим. Ёнбошлаб олиб каминга тикилиб ётдим. Камин парча-парча булутлар қоплаган осмонни эслатарди. Чўғлар милтиллаб туриб бирдан булутлар орқасига кириб кетган юлдузлардек ғойиб бўларди-ю, устини кул қоплаб қолар эди. Камин бетини тобора кўпроқ булут қоплаб бораётган осмон тусига кириб борар, менинг кўзларим ҳам уйқу босиб борган сайин хиралашар ва мен бу ўчиб қолаётган чиройли-чиройли чўғ юлдузчаларга аччиб тикилиб ётардим.

Бегларнинг тегирмони

Агар сиз Бегларнинг тегирмонида бир кун бўлса-да тунаб қолмаган, у билан қишлоқдаги воқеаларни муҳокама қилиб тонг отгунча суҳбатлашмаган, унинг синги пишган, серкепак, тузи паст нонидан еб кўрмаган, саҳарга яқин суҳбатдан чарчаб мудроқ босмаган, кейин чанқаб уйғонгач тегирмон сойига югуриб Супсанинг муздек сувидан худди от каби шимириб сув ичмаган бўлсангиз қишлоғимизни кўрганман демай ҳам қўяқолинг.

Беглар ва унинг тегирмони ҳақида шунчалар латифа ва маталлар тўқилганки, буларнинг сони тегирмон ҳақи учун олиб қолинган дондан ҳам кўпроқ. Борди-ю, бирорта ҳамқишлоғимиз билан суҳбатлашиб қолгудек бўлсангиз, Беглар ва унинг тегирмонини тилга олмай сиз билан чорак соат ҳам сўзлашолмайди.

Сиз агар йўлда кетаётиб бирор одам билан учрашиб қолсангиз у билан саломлашиб, тўхтайсиз, у сизга тамаки таклиф қилади, жуда бўлмаса сиз таклиф қиласиз, ана шунда сиз сал кўпроқ олгудек бўлсангиз борми, у сизга дарров:

— Нима қияпсан, йигитча, бу сенга Бегларнинг тегирмон ҳақисими?..— дейди.

Қўшнингизга бирор бир янгиликни тузукроқ гапириб беролмасангиз у ўша заҳотиёқ ўдағайлаб беради:

— Сал бундай одамга ўхшаб гапирсанг-чи, бемаза, нимага Бегларнинг тегирмонига ўхшаб фариллайсан.

Эзмаланаверадиган бўлсанг дарров:

— Бегларнинг тегирмонига ўхшаб намунча чакагинг тинмайди,— дейишади.

Йўталсанг ҳам Бегларни эслатиб туришади:

— Намунча Бегларнинг итига ўхшаб ўпканг тушай деяпти.

Йўтал, Бегларнинг ити, тегирмон — буларнинг бари бир-бири билан боғлиқ. Беглар итини кепак билан боққани учун у бечора эртаю кеч йўталгани-йўталган. Бегларнинг ўзига келсак, у гапирганда тегирмонини қўшиб қўймаса ўрнига тушмайди; унинг бутун ҳаёт-мамоти шу тегирмон, уни шу тегирмон боқади, унинг уйи ҳам, бошпанаси ҳам, хотини, бола-чақаси, қариндош-уруғлари ҳам шу тегирмон.

Тегирмон колхозники, Беглар эса бир пайтлари колхозчилар мажлисида тегирмончи қилиб тайинланган эди. Эндиликда уни ишдан олиб ташлайдиган бирор довюррак колхоз раисининг топилиши амри маҳол; у ҳолда бу тегирмонга ким ҳам борар эди? Ҳеч ким. Бегларнинг ўзи бўлмаса тегирмони нима бўлади? Тегирмон тегирмон бўлмай қолади. Бегларнинг ўрнини эгаллашга ким жазм эта олади? Ҳеч ким! Буни Бегларнинг ўзи ҳам, бутун қишлоқ ҳам, ҳар бир раис ҳам билади. Майли, тегирмон колхозники бўлса бўлақолсин, бу билан Бегларнинг нима иши бор, барибир оламдан ўтгунича тегирмондан ажралмайди, у ўзиники, ўзи эса тегирмонники. Беглар шу ерда яшайди, у кечалари новдан отилиб тушаётган сувнинг гувиллаши остида ухлайди, тегирмон ҳақи йиғадиган ғалладони унинг тўшаги, исли-упорли жўхори попилтириғи тўлатилган тўрва эса ёстиғи. Ғалладоннинг тепасида якка оғиз милтиқ осиглиқ туради, уни нима учундир «зауэр» деб атайди. Милтиқнинг ёнгинасига аллақайси бир журналдан қирқиб олинган Мичуриннинг сурати қоқиб қўйилган. Агар Беглардан бу кимнинг сурати деб сўраладиган бўлса у жуда ҳайрон бўлиб:

— Бу одамнинг кимлигини билмайсанми, аҳмоқ? Бу ахир Сибирда узум ва мандарин ўстирган Мичуринку,— деб қўяди.

Уруш йиллари Бегларнинг галереяси анча бойиди.

Мичуриннинг ёнига ҳарбийларнинг суратлари — унвони ва хизматига қатъий риоя қилинган ҳолда бир қатор ёпиштириб қўйилди. Энг олдинда Чапаев, ундан кейин Будённий, ундан кейин Тимошенко, Петре Богратиони, Суворов, охирида Қиквидзе.

Беглар китоб ўқишни ҳам яхши кўради. Унга китобни мен ва қишлоқда китоб ўқийдиганлар (улар жуда кўп) олиб бориб турамыз. Бундан ташқари Бегларнинг шахсий кутубхонаси ҳам бор. Махсус ясалган жовон тоқчаларида «Йўлбарс терисини ёпинган пахлавон» билан ёнма-ён инжил, ловия солиб қўядиган кўвача, сув соладиган кўзача, Бебелнинг «Хотин киши ва социализм» асари туради.

Беглар мен борсам жуда хурсанд бўлади. Мен ҳам у ерга борадиган бўлсам эрталабгача қолиб кетишимни яхши биламан. Навбатим биринчи бўлса ҳам у шундай қиладики, мен донимни энг охирида торттириб келаман. Ростимни айтсам, Беглар билан бирга бўлишни мен ҳам яхши кўраман, шунинг учун ҳам унинг олдидан қайтишга кўп ҳам шошилавермайман. Иккаламиз у ёқ-бу ёқдан эзмалашамиз, хаёл сурамыз, ўзимизча манфур фашист истеҳкомларини вайрон этамыз, уларни ер юзидан супуриб ташлаймыз, урушда ғалаба қилиб, шаҳарларни штурм билан ишғол этамыз, орқага чекинамыз, яна ҳужумга ўтамыз, тарих ва санъат масалаларини ҳал этамыз, кулда нон пиширамыз, жўхори тортамыз, тегирмон ҳақини йиғамиз, дунёда энг хушбўй тамакидан чеккан бўлиб, бир-биримизни мақтаймыз ва Супса суви қумлоққа чиқариб ташлаган пайрахадек дарё қирғоғига жойлашган бу иссиқ тегирмонда вақтимизни ҳузур-ҳаловатда ўтказган бўламыз.

— Уруш яна бир неча йилга чўзилади дейсанми, Со-
сойа? Нега бундай деб ўйлайсан?— деб сўрайди-да,
донни дўлга ағдаради.

— Сабаби, Беглар амаки, ўзингизнинг хабарингиз бор, Гитлер каттакон территорияни эгаллаб олди, энди бу ерларни унинг қўлидан тортиб олиш керак, шундай эмасми?— деб жавоб берар эканман, гулханга шабба ташлайман.

— Ҳа, тўғри!— деб Беглар менинг фикримга қўшилар экан ёнимга келиб ўтирди.

— Ана шунақа, демак, бунинг учун бир-икки йил керак.

— Демак, урушда биз ғалаба қиламиз дегин?

— Бўлмасам-чи!

— Сен бунга ишонасанми?

— Сўзсиз!

— Яхши, бўтам, энди менга шуни айт-чи: иккаламиз ҳужумга ўтдик дейлик, лекин Гитлер чекинмади, унда нима қиласан?

— Чекинади у!

— Чекинмайди!

— Чекинишга мажбур эгаман!

— Яхши, у чекинди ҳам дейлик. Лекин у ёзи билан куч тўплаб яна ҳужумга ўтади. Унда нима қиласан?— дейди Беглар қўлларини белига қўйиб, менга илжайиб тикилганича.

— У ҳужумга ўтолмайди.

— Утса-чи?

— Утолмайди.

— Борди-ю, ўтди дейлик!

— Ҳой, менга қаранг, сиз мен томонимдамисиз ўзи ёки йўқми? Балки сиз Гитлерни ёқларсиз?— деб мен Беглардан аниқлаб олмоқчи бўламан.

— Эй кўппак, сенинг томонингдаман-да, албатта. Лекин Гитлер менга ўхшаган аҳмоқ эмасдир, ахир?

— Аҳмоқ ҳам гапми, бешбаттар!

— Сосойа, сал ўзингни босиб ол, бўлмаса манави ғалладонга оёғингни осмондан қилиб ташлаб юбораман.

— Мана, марҳамат,— деб мен таёқча билан кулга чегарани чизиб кўрсатаман.— Сиз Германия, мен Совет Иттифоқиман. Сиз мана бу ерда, мен мана бу ерда тураман. Ҳозир қиш. Қиш мен учун энг қулай пайт, мен бу қишга ўрганиб қолганман, мен совуқ емайман, мен сиздан иссиқроқ кийинганман, қорним ҳам тўқ, ўз уйимдаман!

— Яхши, яхши...

— Сиз совуқ қотасиз, юпин кийингансиз, оёғингизда ҳам йўқ, бировнинг уйдасиз, хўжайин сизни гоҳ тарсаки билан, гоҳ орқангиздан тепки билан меҳмон қиляпти.

— Қим экан ўша орқадан тепкилаётган?

— Партизанлар.

— Қойил!— деб хурсанд бўлиб қўйди Беглар.

— Хўш, энди нима қиласиз?

— Кетиш керак, бошқа нима ҳам қила олар эдим?— деди Беглар қўлларини ёйиб.

• Ташқарида Бегларнинг ити жон-жаҳди билан вовиллаб қолди.

— Оббо ярамас-э!— деб сўкканча Беглар эшик томон юрди. Хонага Аквиринэ буви, Матрона ва Федосилар кириб келишди. Улар биз билан саломлашиб, қопларигаги донларини тегирмон тагига қўйиб гулхан агрофига келиб ўтиришди. Беглар иккинчи тошни ҳам юргазиб, дўлга Акваринэнинг донини ағдариб келиб, яна ёнимга ўтирди.

— Ҳой, хотинлар, донларингга ўзларинг қараб туринглар, мен ҳозир бандман,— деди Беглар. Хотинлар маъқул дегандек бош ирғаб қўйишди. Беглар менинг қўлимдан таёқни олиб яна битта чизиқ тортди.

— Сосойа, хўп яхши, мен Гитлер бўлақолай, мен

чекиняпман, мана ўзимнинг чегарамга етиб келдим ҳам дейлик, хўш, кейин сен нима қиласан?— деб сўради у.

— Кейин...— мен кейин нима қилишимни билмасдим.

— Хўш? Мен Гитлерман, мана эски чегарамга етиб келдим дейлик, кейин сен нима қиласан?

— Тилларинг танглайларингда қотсин сен бекорчиларнинг!— деб гапга Аквиринэ кампир ҳам аралашди.

— Ҳой, сен жим тур!— деди Беглар жаҳли чиқиб.

— Нима қиламан? Нима қилардим, сизни яна-да ичкарироққа қувиб кетавераман-да!— дедим ниҳоят.

— Ундан кейин-чи?

— Кейин сизни, бутун генералларингизни, бутун ҳукуматингизни асир оламан, ватаним бошига солган азоб-уқубатларингиз хунини тўлашга мажбур этаман. Аҳволингизга маймунлар йиғлайди ўшанда!

— Англия ва Америка бундай қилишингга йўл қўйиб қўярмиди?

— Йўл қўймайдиган бўлса улар ҳам қуруқ қолмайдилар!

— Сал ўзингни босвол!— деди Беглар огоҳлантириб.

— Бу менинг ишим!— дедим-да, ўрнимдан туриб иштонимни кўтариб қўйдим. Шу билан ҳарбий совет тугади.

— Уғлим, сен урушингни қачон тугатасан?— деб кулиб сўради Матрона.

— Икки йилдан кейин.

— Бир оз тезлатсанг бўлмайдами, а?— деб илтимос қилган бўлди Федоси.

— Бўлмаяпти, ўртоқ кампирлар, биз кўп ҳаракат қилдик, ана, ўчоқдаги кулни ҳам титиб ташладик, лекин олдинроқ тугатишнинг иложи бўлмади!— деди Беглар хўрсиниб.

— Сиздақа ҳомийлардан хафа бўлдиг-у!— деди диққати ошган Аквиринэ.— Бу-ку ҳали она сути оғзидан

кетмаган бир бола, лекин сен, кап-катта одамни нима жин урди, нималарни вайсаяпсан? Мен Гитлерман, дейди-я!

— Уни гўдак десанг ҳам деявер-у, ammo-лекин, Ак-виринэ, биласанми, менга у фронтни шундай тасвирлаб бердики, асти қўявер! Агар Гитлернинг мияси бўлса вақтни ўтказмай ўзини осиб қўя қолгани маъқул,— деди Беглар яшикдаги унни тозалаб олар экан.

Охири менинг донимга гал келди. Мен қопимнинг оғзини очиб, дўлга яқинроқ олиб бордим-да, охириги сиқим дон тортилиб чиққунича пойлаб турдим. Кейин қопимдаги донни дўлга ағдардим, яшик ярим бўлди. Тегирмон тош аранг айланарди, новда сув камайиб қолган бўлса керак. Мен жўхоримни эрталабгача ҳам тортиб улгурмаслигимни сездим-да, бориб ўчоқ яқинидаги сўрига чўзилдим. Бошимга кимнингдир жўхори солинган қопини қўйдим-да:

— Беглар амаки, мен ухлайман, Аквиринэ буви, қараб туринг, у яна тегирмон ҳақини кўпроқ олиб қолмасин, унга ишониб бўлмайди...— дедим.

— Шу сўзларинг учун сендан икки ҳисса кўпроқ ҳақ оламан, мана кўриб турасан,— деди Беглар жаҳли чиқиб, қўлига ўлчовни олар экан.

— Беглар амаки, ҳазиллашдим, ҳеч қанақа ҳақ олмаслигингизни биламан-ку,— деб уни юпатишга ошиқдим.

— Ким олмайди деди сенга?

— Тавба, ахир иккаламиз урушда ютиб чиқдик-ку, мендан яна ҳақ оласизми?— деб хафа бўлдим мен.

— Сосо, сиёсат бошқа нарса, жўхори бошқа нарса. Бу давлат иши, давлат ҳиссаси, бу ерда зараркунандалик қилиш ярамайди. Сендан олмасам булардан ҳам олмаслигим лозим,— деди Беглар хотинларга ўгирилиб қараб:— Тўғри айтяпманми?— деб қўйди.

Мен Бегларга бошқа ҳеч нарса демадим. Хотинлар эса гоҳ хўрсиниб, гоҳ оҳ-воҳ қилиб, гоҳ рўмолларининг учи билан юзларини пана қилганча илжайишиб аллаларнарсалар ҳақида пичирлашиб гапга тушиб кетишди. Улар оёқларини олов устига чўзиб ҳўл пайпоқларини қуритишар эди. Юбкаларининг ҳўл этагидан буғ кўтарилиб турар эди. Тегирмон титрар, тегирмон тошлар ғариллар, новдан гувиллаб сув тушар, икки қўнғироқ ўзига хос жаранглар, тўймас тегирмон тош тагига эса жўхорилар тинмай тушиб турар эди. Янги уннинг ва қизиб кетган тошлардан кўтарилувчи гарднинг ажойиб, ёқимли ҳиди димоғни қитиқлар эди.

Тегирмон минг бир хил наво қилиб дам куйлар, дам шивирлар, дам гувиллар эди. Яшик олдида тизилиб турган қопдаги жўхорилар ўз навбатларини кутаркан, тегирмоннинг бу тинимсиз куйлари остида қишлоғимиз, қўшниларибиз ҳақида, ҳосил, уруш ва бошқа-бошқа нарсалар ҳақида ҳикоя қилар эди.

Мана лиқ тўла бир қоп жўхори. Уни аёл киши ҳам, ёш бола ҳам олиб келолмайди. Демак уни қандайдир бақувват бир одам олиб келган бўлиши керак. Қизиқ, ким олиб келдйкин бунини? Балки Макариа олиб келгандир, шунча жўхорини ундан бошқа одам кўтариб келолмайди. Унинг жўхориси кўп бўлгани учун бу ерда ҳақ деб пойлаб ҳам ўтирмайди, шошиб нима қилади, эртага келиб олиб кетади-қўяди-да. Мана бир оқ гулли ҳаво ранг халта турибди, унга ўн икки килограммча жўхори кетади... Уни бирор ёш бола олиб келган бўлса керак, чунки катта одам жиндаккина жўхорига овора бўлиб юрармиди. Бу кичкинагина халта каттакон қанор қоп олдида қўғирчоққа ўхшайди. Қимники экан у? Қим олиб келдйкин уни? Балки Ладиконинг ўғли жажжи Датуна олиб келгандир? Шу йил баҳорда унинг ана шунақа ҳаво ранг кўйлак кийиб юрганни кўрган эдим.

Балки бу халтани ўша кўйлакни бузиб тикиб олишгандир? Сени ҳам, ҳой ҳаво ранг халта, тепангда ҳеч ким пойлаб тургани йўқ, чунки бу уннинг ўзи бор-йўғи икки-уч хамирга зўрға етади. Бугун ейиладими, эртага эрталабми, барибир эмасми, эртага эрталаб ейилгани маъқул, чунки эртанги куниндинисига яқинроқ. Сенинг эганг тегирмонда оқ гулли ҳаво ранг тўрвасида бир пудга яқин жўхорисин тургани учун эртанги кундан кўрқмайди.

Мана, тўла, ярим, чорак, катта, кичик, бутун, ямоқ, сурп, бўз ва турли-туман қоплар — уларнинг ҳар бири ўзи ҳақида, ўз тарихи ҳақида ҳикоя қилиб бериши мумкин. Мен ҳам ҳар бир қопнинг эгаси кимлигини, эртага эрталаб бу қопларни олгани кимлар келишини ва уларнинг Бегларнинг яна ҳузурига дон торттиргани қачон келишларини аниқ айтиб беришим мумкин.

Уйқу босиб, мудрай бошладим. Ажойиб тегирмонда! У тарақ-туруқ қилиб минг мақомда куйлайверади, куйлайверади, лекин бу ашулалари сира бир-бирига ўхшамайди. Фақат тегирмонларгина ана шундай куйлаши мумкин. Поездлар ҳам куйлайди, лекин уларнинг куйлайдиган қўшиқлари мутлақо ўзгача. Улар куйлашдан кўра кўпроқ шовқин-сурон солади, тарақа-туруқи кўпроқ бўлади. Гарчанд тегирмон тошлари тинимсиз қалдираб, новдан гувиллаб сув тушиб турса-да, ҳар қалай тегирмон тинчроқ бўлади. Агар тегирмонда тунаб қолмоқчи бўлсангиз оёқ товушлари, итнинг вовиллаши, чиябўрилларнинг улишидан ухлолмайсиз, лекин Беглар тумшугинг таққинасида дунёни остин-устин қилиб юборганида ҳам ҳеч нарсани эшитмайсан, чунки Беглар туруш-турмуши билан шу тегирмоннинг бир бўлаги, чунки Беглар ана шу тегирмонга жўр бўлади, тегирмон ҳам усиз куйлолмайди.

Мен уйқусираган кўзларимни хиёл очиб Бегларга

тикилдим. У ўлчовни олиб, менинг қопимдаги унга бо-тириб олди-да, қопимнинг ёнига қўйди, кейин ер тагидап хотинларга қаради. Улар ўз гаплари билан овора, Бегларга эътибор ҳам беришмаяпти. Ундан кейин менга узоқ тикилиб турди, ниҳоят ухлаётганимга ишонч ҳосил қилгач, ўлчовдаги унни яна қопимга солиб қўйди.

Мен аста-секин ширин уйқуга кетдим ва қандайдир ёқимли туш кўрдим, лекин эсимда қолмади.

Мазза қилиб туш кўраётганимда Бегларнинг ити ҳуриб, бўғилиб йўталиб қолди. Мен кўзимни очдим. Аллаким зўр бериб эшикни тортарди. Беглар ўрнидан туриб эшик томон борди. Бир нималар деб тўнғиллаб эшикнинг лўкидонини сурди. Эшик очилиб, ичкарига қорга беланган барваста эркак кириб келди. Беглар орқасига тисарилиб бориб ўчоққа тушиб кетишига оз қолди, хотинлар ўринларидан туриб кетишди. Менинг пешонамдан муздек тер чиқиб, томогимга алланима тикилиб қолгандай бўлди. Ланг очиқ турган эшик олдида бригадир Датико илжайиб турарди. Беихтиёр ўрнимдан туриб кетдим.

— Ассалому алайкум! Ҳа, нега ўринларингдан туриб кетдинглар,— деб у қўлидаги қопини ўчоқ олдига қўйди. Унинг саломига ҳеч ким алик олмади.

Уша даҳшатли кундан бери Датикони энди кўришим эди, уни ҳеч бир ерда учратмаган эдим. Ҳозир уни кўришим билан бўшашиб, овозим чиқмай, тилим айланмай қолди, ҳамма ёғим титраб, тиззаларим букилиб кетаётганидан яна йиқилиб тушмай деб ерга ўтириб олдим.

Датико гулханнынг олдига келиб, қуролини деворга суяб қўйди-да, устидаги қорни қоқиб, менинг ёнимга ўтирди. Мен нарироқ сурилиб олдим.

— Эй шўрлик, қўрқма, ўлат касалим йўқ,— деди

Датико. Беглар ва хотинлар ҳали ҳам унга тикилганча тик туришар эди.

— Намунча тикиласизлар, нима, одам кўрмаганми-сизлар?— деди у қўполлик билан, сўлақмондай қўллари оловга тутар экан.

— Одамни-ку кўрганмиз...— деди Беглар ғалладоннинг устига ўтирар экан паст овоз билан. Аёллар ҳамон бурчакка тикилиб туришар эди.

— Бу йил қор қалин ёгяпти, ҳосил дуруст бўлади,— деди Датико ноқулай жимликни бузишга ҳаракат қилиб. У тамаки ўрай бошлади.

— Сенинг жўхоринг барибир еттитадан сўта чиқараверади,— деди Аквиринэ буви унга жавоб бериб.

— Нима, мендан куляпсизми?

— Сендан нега кулар эканман, қара, бу ерга икки пуд жўхори кўтариб келибсан, мен бўлсам келгуси ҳосилгача ана шу бир қисмгина урни етказишим керак,— деди Аквиринэ хўрсиниб.

— Худога шукурки, бу донни сизнинг ерингиздан ундирган эмасман, сизни йўлда тунаганим ҳам йўқ, Аквиринэ хола.

— Сен одам ўлдириб, имонингни қон билан булгансан, энди пичоқ ўқталиб йўлтўсарлик қилсанг ҳам бўлаверади!

— Аквиринэ, агар эркак бўлганингизда шу сўларингиз билан бирга тилингизни ҳам қўшиб суғуриб олардим-а,— деди Датико ва тамакисини жон-жаҳди билан тортган эди у икки баравар кичрайиб қолди.

— Агар мен эркак бўлганимда ҳозироқ ерга кўтариб уриб абжағингни чиқариб ташлардимки, танангда бор қонингнинг бир томчисини ҳам қолдирмай оқизивордим, ҳайвон,— деди-да, Аквиринэ буви оловга тупуриб тескари қараб олди.

Датиконинг ранги оқариб кетди, лекин ҳеч нарса демади, Бегларга ўгирилиб:

— Беглар, жуда шошиб турибман, нчидагиси тамом бўлиши билан меникини ағдар,— деди у менинг қопим турган жойдаги яшиқни кўрсатиб.

— Ҳозир Макарнианинг навбати,— деб эътироз билдирди Беглар.

— Макариа тўхтаб тура туради.

— У ҳозир келиб уни олиб кетаман деган.

— У пойлаб туради, мен шошяпман,— деди Датико. Беглар индамади.

Датико ўрнидан туриб, қопини дўл ёнига олиб бориб қўйди.

— Беглар, сенинг унингдан ёпилган нонни соғиниб қолдим,— деди у тегирмончига тиржайиб.

— Нон эмас, қонсираб қолгандирсан?— деди Беглар. Датико худди юзига биров шапалоқ туширгандек сапчиб тушди.

— Беглар, кўп жиғимга тегаверма, шундай ҳам қон тўкканим етар!— деди у милтиғига қараб қўяр экан. Беглар ҳам ўзининг қуролига қараб интилди. Бунни кўрган Датико сакраб туриб девордаги милтиқни олдида, қўлида бир-икки марта отиб илиб, нилидан ушлаб туриб қўндоғи билан ерга урди. Кейин эшиқни очиб, милтиқ нилини ташқарига — қорга улоқтирди, қўндоқни эса гулханга ташлади. Беглар жойидан қимирламади, фақат чаккасидаги томирлари ўйнаб кетганди. Датико ўзининг милтиғини олиб, яна жойига ўтирди.

— Қўрдингми?— деб сўради у Беглардан, ўтда ёнаётган қўндоққа ишора қилиб.

— Худоё худовандо ажалинг етсин, кўзларингга тупроқ тўлсин, бу дунёда яйраб-яшнамагин! Жонидан жудо бўлиб аллақасёқларда ётган ўғлимнинг кунни сенинг

бошингга ҳам тушсин! Онанг менга ўхшаб қора кийиб, аза тутсин,— деди Матрона лаблари титраб.

— Ҳой хотин, унга ким аза тутарди-ю ким қора киярди, нималар деяпсан!— деб эътироз билдирди Федоси.

— Федоси, тилингни тий, ҳозир кўзимга қон қуйиб турибди,— дея Датико ўрнидан турди.

— Илоҳи, сен у дунё ҳам, бу дунё ҳам ҳор-зор бўлиб ўт, сенга йиғлаганларнинг кўзлари басир бўлсин, аза тутиб қора кийганнинг бадани куйиб кул бўлсин. Менинг бошимга тушган кулфатларнинг ўзи ҳам етарли эди, энди сен бормидинг!— деб давом этди Федоси.

— Сенинг ўғлини мен ўлдирганим йўқ, Матрона. Федоси, сенинг ўғлинг ҳам менинг қўлимда нобуд бўлгани йўқ. Мияси бўлганда ҳозир ҳам тирик юрган бўларди...— Датико гапирмоқчи бўлган гапларини гапиролмай дудуқланиб қолди.

— Ҳа, у ўлган, унинг — ўғлимнинг мозори қаердалигини ҳам билмайман! Ундан менга биргина кўйлагач эсдалик бўлиб қолди, йиғлайверганимдан бу кўйлақ доим жиққа ёш бўлиб кетади. Лекин ўғлим тирик бўлса-ю, сенга ўхшаб юрса, унинг тирик бўлганидан ўлгани яхши! Сен ўғилларимизнинг муқаддас номини бу ифлос тилингга олма...— Матрона яна бир нарсалар демоқчи эди-ю, лекин гапиролмади, қўллари билан юзини бекитиб йиғлаб юборди.

Мана, менинг буғдойимни торғиб бўлдик. Датико дўл олдига бориб, қўллари қалтираб қопининг оғзини еча бошлади.

— Ҳозир Макарианинг навбати,— деди Беглар секин.

Датико индамади.

— Ҳозир Макарианинг навбати,— деб такрорлади Беглар ва Датиконинг олдига борди.

— Макариа кутиб туратулар.

— Кутмайди.

— Кутади.

— Кутмайди.

— Кутиб туради!..— деди Датико хирллаб ва Бегларни четга итариб юбориб, қопидаги донни дўлга ағдараверди. Беглар ғалладонга бориб урилиб, ўзини тутиб олди-да; ўтнинг олдига бориб анчагача Датикога тикилиб ўтирди. Мен унимни қопга солар эканман кўз қирим билан Бегларни кузатиб турдим. Беглар анчагача оловга тикилиб ўтирди, кейин ўрнидан турди-да, эшикка чиқиб кетди. Датико милтиғини кўтарганича унинг орқасидан чиқди-ю, яна дарров қайтиб кирди-да, олов олдига ўтириб, милтиғини тиззасига қўйди.

— Эшик олдида турибди, мендан хафа бўлди,— деди Датико тиржайиб. У бир оз ўтиргач, тўсатдан сахраб турди-ю, ташқарига отилди. Кейин яна қайтиб кирди.

— Сосойа, бор унга айт, ичкарига кирсин, мен унга тегмайман, нима қилади қорда совқотиб,— деди менга у. Мен индамадим.

— Нега бақрайиб турибсан, ярамас! Сўз қайтаргани энди сен мишиқи бормидинг,— деди фигони ошиб.

Мен индамай унни қопга солавердим. Орадан бир қанча минут ўтди. Шунда тўсатдан сувнинг гувиллаши тинди, тегирмон тош «ғийқ» этиб тўхтади. Тегирмон сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди. Датико аввалига ҳайрон бўлиб қулоқ солиб турди, кейин бизларга бирма-бир тикилиб чиқди-да, дўл тепасига борди. Бизлар ҳам ҳайрон бўлиб бир-биримизга қарадик. Датико бўлса донининг тепасида нима қиларини билмай ағрайиб турар эди.

Орадан бир оз вақт ўтгач эшик олдида бошидан-оёғигача жиққа ҳўл, совуқдан кўкариб, титраб кетган

Беглар пайдо бўлди. Қўлида темир чархпалак кўтариб олганди.

— Ярамас, нима қилдинг?— деб сўради Датико.

— Ҳозирча бу тегирмоннинг эгаси Беглар бўлади, токи танамда жоним бор экан, сенга менинг тегирмоним ундан нон ёпиб ейиш насиб этмайди! Мана, қаршингда турибман, аввал мени ўлдир-да, ана ундан кейин хоҳлаган ишингни қилавер!

Датико Бегларга бир қараб қўйиб, бўш қопини олиб айлантириб туриб полга улоқтирди-да, ўгирилиб эшик томон юрди. Эшик олдига боргач бир оз тўхтаб, бошини эгганича орқасига қайрилиб ҳам қарамай ташқарига чиқиб кетди.

Ланг очик қолган эшикдан Датиконинг йўлдан четга бурилиб, қалин қордан юриб Концхоулуга кўтарилгани ва опшоқ қорда лопиллаб бораётган гавдаси тун қўйинида кўздан гойиб бўлгунча кўриниб турди.

— Хотинлар, мени кечиринглар, сизларнинг ҳам жўхориларинг тортилмай қолди,— деди Беглар ўнгайсизланиб илжаяр экан.

Мен унинг олдига бориб муздек, ҳўл юзидан ўпиб олдим.

— Тўхтаб турсанг-чи, шошқалоқ, сал суякларимга нссиқ ўтсин,— деб кулди-да, мен ўпган жойни қўли билан артиб қўйди.

Ц у ц а

— Салом, Бежан! Мени Сосоёа унутиб юборди деб ўйлаяпсан-а, тўғрими? Йўқ, Бежан, ишим кўпайиб кетиб, келишга вақтим бўлмай қоляпти. Дарсдан кейин колхозчиларга ёрдамга чиқамиз, ундан кейин уйнинг ишлари. Бундан ташқари дарс тайёрлашим, у-бу ўқишим керак, ахир бир кун эмас-бир кун ўқишни, беш билан

бўлмаса — уч билан тамомлашим керак-ку, ахир! Умр-бод йиртиқ иштонда, оёқяланг юрмайман-у! Уйда яккаю ёлғиз эркак эканимни ўзинг биласан-ку. Бежан, рус ўртоғимиз кетиб қолди, фронтга кетди. Бир куни эрта-лаб турди-ю, йўлга тушди. Мен сенга унинг Лукайа амакининг шийпонидаги мотам чодрасини қандай олдириб ташлатганини гапириб берганим йўғ-а? Лука амаки олиб ўтга ташлади уни, бунни кўриб бошқалар ҳам олиб ташлашди. Энди сен қишлоғимизда бирорта ҳам қора чодрани учратмайсан. Ҳозир ҳамма ўғли, эри, ака-укаларини кутиб, йўлга интизор бўлиб ўтирибди. Билдингми, ана шунақа гаплар!.. Энди унинг ўзи домидараксиз кетди, кетганидан бери бир энлик хат ҳам келгани йўқ... Биз уни кузатаётганимизда, аммам ҳеч нарса демади, кулиб тураверди. Бежан, биласанми, кечаси аммам қанақа йиғладики.

Сен қандай ўйлайсан, аммам уни яхши кўрармиди? Менимча, яхши кўрарди... Бежан, мана баҳор ҳам келди, ҳозир март ойи. Сенинг наъматагинг роса бўртиб турибди... Ҳозир оёқ томонингга скамейка ясайман, яхшилаб рандалаб текисланган тахта олиб келдим. Кейин унга ўтириб олиб қишлоғимизда бўлаётган воқеаларни сенга ҳикоя қилиб бераман.

Бежан, фронтдаги аҳвол мана бундай: биз фашистлар ҳужумини тўхтатибгина қолмай, уларни орқага қувиб ҳам кетдик. Урушдан қайтиб келганларнинг гапларига қараганда, жанг қилиш жуда, жуда ҳам оғир эмиш...

— Салом, Сосо!— деб қолди биров тўсатдан. Угирилиб қарасам қўшнимиз Цуца турибди. У қўшни қишлоқдаги бир йигитга турмушга чиққан эди. Унинг тўйи худди кечагидегидек эсимда. Маст-аласт шоферларнинг ашула, қичқириқларидан еру кўк ларзага келган эди. Уларнинг отлари олти хонадонининг четанини ағдариб

кетган эди. Цуцанинг онаси кўз ёшини рўмолининг учи-га артиб, сени ким учун боққан эканман, қизим, деган-дек юм-юм йиғларди. «Холи, қизимни кўз қорачиғилг-дек асра», дерди у куёвига. Келинни малика Тамара каби отга ўтқазिशар экан, қизини худди дунёнинг на-риги чеккасига олиб кетишаётгандек:— Қизим, тез-тез келиб тур, бўлмаса сени соғиниб жинни бўлиб қоламан, деб ялиниб-ёлворганди.

Энди Цуца бутунлай онасиникига қайтиб келган... Тўйдан бир ҳафта кейин уруш бошланиб, бир ой ўтгач эридан қора хат келганди.

Мана ҳозир қаршимда ана шу гўзал, бақувват жу-вон турибди, унинг билагида сават, қоп-қора сочлари устидан қора дурра танғиб олган. У менга қараб ил-жайиб турар экан садафдек оппоқ тишлари ярақлади.

— Салом, Цуца!— дедим мен ишдан қўлимни уз-май. Охирги миҳни қоқиб бўлиб, болтани ерга ташла-дим-да, ясаган скамейкамга ўтирдим.

— Бир соатдан бери сенга нарироқдан разм солиб турибман, ким биландир гаплашиб ётибсан ҳадеб,— деб у ҳам скамейкага ўтирди.

— Ҳеч ким билан гаплашганим йўқ, шунчаки ўзим билан ўзим.— Мен ундан нарироққа сурилдим. Цуца яна илжайиб қўйди.

— Йигитча, нималар ҳақида гаплашдинг ўзинг би-лан ўзинг?

— Баъзи нарсаларни сўраб олдим, Цуца.

— Хўш, ўзингга-ўзинг нима деб жавоб бердинг,— деб кулди у.

— Билмадим,— деб жавоб бердим ўзимга.

— Сосоёя, сен мендан сўрагин, мен ҳаммасини би-ламам,— деди Цуца ва сочимни титкилаб қўйди.

Мен индамадим. Цуца сочимни, кейин кафти билан юзимни силади.

— Сосоёа, катта бўлиб қолибсан. Соқолинг ҳам чиқиб қолибди.

— Шу ҳам соқол бўптими, тук-ку...— дедим мен юзим ловиллаб борар экан...

— Мўйловинг ҳам чиқибди, Сосо,— деди Цуца сўзида давом этиб, тўсатдан кўрсатгич бармоғи билан юқори лабим устини силар экан.

— Ҳа, бу ҳам тук.— Мен дик этиб турдим-у, сал нарироққа олдим ўзимни. Юрагимнинг гуп-гуп ураётганини яна Цуца эшитиб қолмасин деб кўрқиб кетдим. У менга ўзининг қоп-қора шахло кўзлари билан тикилиб, кулиб тураркан, юрагимнинг гупиллаётганини эшитиб қолганига аниқ ишонар эдим. Кейин Цуцанинг бўйнидаги, чап томонидаги томирининг ураётганини кўриб қолдим.

— Сосоёа, қаёққа кетяпсан?— деб у ҳам ўрнидан турди.

— Уйга борай, Цуца, кун ҳам ботай деб қолди.

Мен ерда ётган болтани олгани энгашидим, қаддимни ростлаб қарасам, Цуца ҳамон менга тикилиб турган экан.

— Узинг қаёққа кетяпсан?— дедим мен.

— Сосоёа, мен рододендрон¹ барги термоқчиман. Мен билан бормайсанми? Қўлингда болтанг ҳам бор экан...

Мен нидамадим, борсаммикин ёки йўқмикин деб иккилашиб турувдим:

— Қоронғи бўлиб қолса, мен... бир ўзим кўрқаман,— деб қолди у.

— Майли, бирга бораман, лекин тезроқ бўл, кун ботиб қолмасин,— дедим мен ва Цуцанинг қўлидан саватини олдим.

¹ Рододендрон — чиройли гулли тоғ ўсимлиги.

Қабристон жойлашган тепадаги ёлғиз оёқ йўлдан югуриб тушдик-да, рододендрон бутазорларини оралаб кетдик. Мен бир бутанинг баргларини узиб Цуцага ташлар эдим, у ерда саватининг ёнида ўтирарди. Кўп ўтмай бутани яланғоч қилиб шилиб бўлдим-да, кейин Цуцанинг ёнига ўтирдим. Тепаликлар узра қалқиб турган каттакон мис барканидек қуёш янгигина тандирдан чиққан ширмой нонга ўхшарди. Бу каттакон ширмой ноннинг тепалар узра олисда тургани ва унинг ҳозир албатта бошқа ўлкаларга кетиб қолишини ўйларканман юрагим ачишиб кетди. Нима учундир ҳозир, мана шу баҳорда ҳамма нарсалар: тегирмон тоши ҳам, қумқайроқ ҳам, қуёш ҳам, ой ҳам (йўқ, ой кўпроқ булка нонга ўхшарди) нонга ўхшаб кўринарди кўзимга. Бу ой гоҳ бир чети кулга теккан, гоҳ бутун, гоҳ ярмидан синдирилган нонга ўхшар, баъзан унинг бир четигина қоларди, гоҳида ёниб тугаётган чўғ-юлдузларга ўхшаб кетарди. Қишлоқнинг оч итлари балки ана шу нон-ойни кўриб кечаси билан вовиллаб чиқар.

Қуёш ҳам тепалик ортига ботиб бораркан, ярми кўриниб қолди. Ер юзига ёқилган гулханда ёниб тугаётган саржин каби булутлар ҳам сийраклашиб қолди.

Цуца новдалардаги баргларни шилиб олиб, саватига яхшилаб тахлар эди. У шошилмай ишларди, ишни тезлатиш учун мен ҳам баргларни шилиб ола бошладим.

— Бежан билан гаплашганингни билмайди деб ўйлайсанми?— деди у тўсатдан.

— Ҳа, Цуца, мен Бежан билан гаплашдим.

— У билан тез-тез гаплашиб турасанми?

— Доим гаплашиб тураман.

— Бежан сени жуда яхши кўрарди.

— Мен ҳам уни яхши кўрардим.

— Сени ҳамма ҳам яхши кўради.

— Билмадим — дедим уялиб.

— Ҳа, сени ҳамма яхши кўради.

— Сен ҳам яхши кўрасанми?— Нега бундай деб сўраганимни ўзим ҳам билмай қолдим. Бир оғзимдан чиқиб кетди-да, Цуца қип-қизариб кетди, лекин жавоб бермади. Кейин у:

— Сосойа, нега бизникига бормайсан?.. Ҳамманикига борасан, ҳаммага ёрдам берасан...— деди.

— Ҳалиги... Энди сизларникига ҳам бораман...

— Қачон борасан, Сосойа?

— Қачон борай?

— Хоҳлаган пайтингда...

— Майли.

У жим бўлиб қолди, кейин тўсатдан:

— Нега анави қиз нуқул сенга дум бўлиб эргашиб юради?— деб сўраб қолди.

— Хатиами?

— Ҳа, Хатиа...

— Менга дум бўлиб эргашмайди, ўзим олиб юрман, мен билан юриш ёқади унга.

— Сен-чи? Сенга ҳам...

— Ҳа, менга ҳам ёқади.

— У сени яхши кўрадимми?

— Ҳа, шунақа бўлса керак. Хатиа мени яхши кўради...

— Сосо, у сени қандай яхши кўради?

— Ҳамма қандай яхши кўрса, у ҳам шундай яхши кўрар...

— Сен ҳам уни яхши кўрасанми?

— Жуда ҳам!

— Қўрқмайсанми?

— Нимадан қўрқаман, Цуца?— Цуца жавоб бермади. Мен баргларни саватга тахларканман бехосдан қўлим Цуцанинг қўлига тегиб кетди. Худди чўққа тегиб

кетгандек жонҳолатда қўлимни тортиб олдим. У индамади.

— Цуца, сени-чи... сени ҳеч ким яхши кўрмайди-ми?— деб сўрадим шундан кейин мен.

— Сосо, билмадим, менга ҳеч ким сени яхши кўраман демайди...— дэди у хомуш бўлиб.

— Лекин, бирор одам яхши кўрса керак.

— Йўқ, мени ҳеч ким яхши кўрмайди, тушуняпсанми, ҳеч ким!— деди-да, кўзларимга тикилди. Унинг қаршисида мен ноқулай ҳолатга тушдим.

— Сосоё, мени яхши кўрасанми?

— Менми?.. Билмайман...

— Сосоё, сен ҳеч нарсани билмайсан... Сен хоти деган нарсанинг ўзи нималигини биласанми? Эрга тегиб, орадан бир ой ўтгач эридан ажраб қолган хотиннинг аҳволини сен қаёқдан ҳам билардинг... Менинг ёшимда ёлғиз яшаш нималигини тушунармидинг?..

Мен ўрнимдан турмоқчи эдим, Цуца қўлимдан ушлаб қолди.

— Сосо, менинг Сосом, сен жуда ақлли боласан. Сосо, сен мендан кулмайсан, ахир. Мен ёлғизман, мени ҳеч ким яхши ҳам кўрмайди!..

Цуца мени қучоқлаб олди. Мен ҳам, нима учундир ўзим ҳам билмайман, уни қучоқлаб бўйнидан, кейин лабидан ўпдим. Цуца кўзини юмиб олди, киприклари остидан ёш доналари юмаларди.

— Сосоё... Менинг Собойам, сен яхши йигитчасан... Сен ҳаммасини тушунасан, сен мендан кулмайсан! Куладиган бўлсанг, мана шу болтанг билан мени шартта чопиб ташлай қол...— деб шивирлади у қулоғимга. Шунда мен унинг лаблари, бутун танаси титраб-қалтираб турганини сездим.

Мен Цуцани яна ҳам қаттиқроқ қучоқлаб олдим, лабим унинг лабига жипслашди... шуида бирдан кўр-

қиб кетдим! Худди урушнинг биринчи куни эрталаб почта олдида чурқ этмай тўпланиб турган одамларни кўрганимдагидек, қишлоғимиздан кетган солдатнинг ўлими ҳақидаги хабарни биринчи бор эшитганимиздек, Бежан Супса дарёси лабида ўз қўлимда жон берганидагидек қўрқиб кетдим... Гўё теппамда азроил гурзисини кўтариб тургандек ваҳимага тушдим. Мен Цуцанинг қучоғидан юлқиниб чиқиб бир, икки қадам, кейин яна ва яна, токи бутага урилиб кетгунимча тисарилиб боравердим, кейин орқамга ўгирилиб қишлоққа қараб қоча бошладим. Мен йўлга ҳам қарамай, чакалакзорлардан югуриб, чуқурларга, зовурларга йиқилиб, тоқзорлардан, шудгорлардан учиб борарканман, Цуцадан, у билан бирга ўтирганимда вужудимга папжа урган қўрқинчдан узоқлашиш учун югуравердим, нима учун бундай қилганимни эса ўзим ҳам билмайман.

Мен Бесарион Шаликашвилининг ҳовлисига жиннилардек югуриб кириб, зинадан шийпонга учиб чиқдим-у, Хатнанинг олдига тиз чўкиб, унинг оёқларига бошимни қўйдим. Хатиа курсичада қимир этмай ботаётган қуёшга тикилиб ўтирарди. Унинг катта-катта очилган кўзлари қирмизи қуёш гардишига тикилиб турарди.

— Нима бўлди?— деб сўради у бир чўчиб тушиб. У кўллари билан менинг олов бўлиб ёнаётган, тер босган юзларимни силаб-сийпаларди. Менинг нафасим тиқила бошлади.

— Сосойа, нима гап? Бирор фалокат бўлдими?— деб ташвишланиб сўради Хатиа.

— Хатиа, мен сени яхши кўраман!— дедим мен тутилиб-тутилиб, кўзларимдан шириллаб ёш оқар экан.

— Шунга шунчалик югурдингми? Мен ҳам сени яхши кўраман, жинни, сени ҳамма ҳам яхши кўради, нега йиғлайсан? Ёки биров сени ёмон кўраман дедими?

Хатна оҳистагина юзимни сийпади.

— Сен аҳмоқсан, жиннисан, ҳеч нарсани тушунмайсан!— дедим мен кўз ёшларим аралаш жаҳл билан.

— Айтсанг-чи, ахир, ўзи нима гап?

— Ҳеч нарса, ҳеч гап йўқ. Хатна, мен мазорга борган эдим, Бежаннинг гўрига, ўша ерда қўрқдим.

— Уялмайсанми шундай дегани?— деб Хатна кулиб қўйди.

— Тўғри, уят!..

— Сосойа, сен у ерга менсиз бормаслигинг керак,— деди у.

— Тўғри, сенсиз бормаслигим керак эди, Хатна,— дедим-да, аста ўрнимдан турдим.

Мен шифтга тикилиб ётибман. Баҳор бўлгани учун ҳозир печка ёқмаймиз, шунинг учун кечалари уйқуга кетишдан олдин тахта шифтдан бўлак тикилиб ётадиган жойим йўқ. Кўзларим аста-секин қоронғиликка ўрганиб қолди. Деразадан хира ой шуъласи тушиб турарди. Шифтда ё қўнғиз, ё пашша ўрмалаб юрибди. Пашша ёки қўнғиз ҳам ухламаяпти. Нега? Ким билади дейсиз. Ана у тахта ёриғига кириб кетди. Мен у қачон чиқаркин деб чидам билан пойладим, йўқ, у қайтиб чиқмади. Балки у бирорта нарсага бугун кўрганларини ҳикоя қилаётгандир, ёки бирорта жониворни учратолмай ўша ерда ухлаб қолгандир, ёки менга ўхшаб шунчаки ётгандир... Амманнинг бир текис нафас олаётгани эшитилиб турарди.

— Амма, ухлайсизми?— деб сўрадим. У шидмади. Шундан кейин яна ўзим гап бошладим.

— Амма, сиз Цуцани биласизми? У жуда ёш, чиройли, бақувват, эри эса ҳалок бўлган. Уни ҳеч ким яхши ҳам кўрмас экан, амма, энди у нима қилса бўлади?

Ким энди уни яхши кўриши мумкин, қишлоқда ким бор, у кимга тегса бўларкин? Цуцага одамнинг раҳми келади, жуда ҳам, шундай раҳим келадики, йнглаб юборай дейман.

—

— Сизга ҳам одамнинг раҳми келади, мен катта йигит бўлиб қолдим энди, нега эрга тегмаётганингизни билмайди деб ўйлайсизми? Биламан. Мен туфайли. Севгингиз менга нисбатан бўлган меҳрингизни босиб кетишини истамайсиз. Одамларнинг айтишича, сиз бутун ҳаётингизни менга — жиянингизга бағишлаган эмишсиз. Энди менга ортиқча ҳеч нарса керак эмас, энди катта бўлиб қолдим, мен туфайли барча нарсдан маҳрум бўлмаслигингиз лозим! Қўрқманг, барибир мен сизни доимо яхши кўраман. Амма, эрга тегинг, сизга ачинаман, ахир фарзанд кўришингиз керак эмасми? Цуца, ҳам, сиз ҳам, кимники болалари, эри бўлмаса ҳаммаси эрга тегиши керак. Цуцага одамнинг раҳми келади, Пателага-чи? Гогонага-чи? Сизга ҳам...

— Ухла ўғлим, нима бало, ярим кечада насиҳатгўйлик қилиб қолдинг? Ёки битта-яримта ярамас сенга ичирдимми?

— Амма, ухлаётганингиз йўқмиди!— деб уялганимдан бошимни кўрпага буркаб олдим.

— Ҳой маҳмадана, ухла энди!— деди у яна қайта. Мен ухлашга ҳаракат қилдим, лекин бугунги воқеалардан кейин ухлаш осонмиди!..

Ҳужум

Леван Гуриелидзе бизни ўзига ром этиб олган бўлса ҳам, уни яхши кўрсак ҳам, ҳамон жиғига тегардик роса. Уни синфимизга раҳбар қилиб тайинлашганини эшитиб жуда хурсанд бўлдик ҳаммамиз. Энди бизни

худди ўз болаларидек уришаверар эди, агар айб қилиб қўядиган бўлсак ўйлаб-нетиб ўтирмай қулоғимиздан чўзиб таъзимизни берарди. Лекин педсоветда ҳар биримизнинг ёнимизни олар, мабодо битта-яримтаимизни мактабдан ҳайдамоқчи бўлиб қолсалар, шундай ҳоллар ҳам бўлиб турарди, у бўғилиб қолгунча тортишар, худди арслондек олишиб ёнимизни олар эди.

Ахлоқки ёки ёмон баҳо олгани учун ўқувчиларнинг ота-оналарини сира мактабга чақирмасди.

— Бу ерда сизларнинг ота-онангиз мен бўламан! Сизларни ё адо қиламан, ё одам қиламан!— деб столни муштларди-да, бундай пайтларда кейин бир ҳафтагача қўлини аранг қимирлатиб юрарди. Барибир унинг дарсини бошқа дарслардан кўра яхши кўрар эдик, бунинг устига у дарсини Супса дарёсининг ёқасида ўтар эди. У бутун синфни икки группага — душман ва бизнинг қўшинларимизга бўларди, қизлар ҳамшира бўлишарди, иккала штабнинг ҳам бошлиғи Леваннинг ўзи бўларди. Ана шундан кейин тўполон, шовқин-сурон, жанг бошланиб кетар эди. «Мустаҳкамланган пункт» гоҳ у лагернинг, гоҳ бу лагернинг қўлига ўтар, «душман окоп-ларига» қийқириқ ва ҳайҳайсурон билан бостириб борилар эди. Бир-биримизни уриб бирор еримизни ғурра қилар, қулоқдан чўзгилашар эдик, шу учун ҳамшираларнинг иши ҳам бошидан ошиб ётарди. Мен немисларнинг бошлиғи эдим, менинг армиямга энг кучсизлар йиғилган эди, сабаби немислар жангда енгилиши керак эди, албатта. Синфимизнинг «гуллари» қўмондон Нодар калла қўли остида эди.

Унинг армияси — қизиллар — доимо ғалаба қилар эди. Ҳақиқий уруш тугагунга қадар мен асир, ярадор, «тил», жосус, қўпоровчи ёки жангда ўладиган ролларни ўйнаб юрардим.

Бугун яна биродарлар қони тўкилади. Биринчи-иккинчи дарс ҳарбий машқ эди, шубҳасиз, жанг бўлади. Жангда омон қолганларнинг ҳаммалари урушдан кейин колхозчиларга чой теришда ёрдамлашгани боришади.

Ҳозир авжи баҳор, май! Чой шундай ҳам тез барг ёзардики, аёллар уни териб улгуролмас, биз ёрдам бермасак ризқи рўзимиз — чой пишиб, ўтиб кетар эди.

Мана бир неча йилдирки, биз уларга ёрдам бериб келамиз, пайкалларга жон-жон деб бораверамиз. Фронтга ёрдამимиз тегаётганидан, катталарга ўхшаб бизларга ҳам меҳнат куни ёзаётганларидан жуда фахрланамиз. Бунинг устига яна бир нарса бизга қувонч бахш этади, биз далаларда ишларканмиз дарсдан озод бўламиз — дарсдан озод бўлиш эса бутун дунё болаларининг қувончидир — бунинг учун биз фақат чой териш эмас, Супса дарёси бўйидаги дарахтзорларни чопиб текислашга ҳам рози эдик.

Биз икки сафга тизилиб дарахтзорга борамиз.

Қизлар бетартиб боришади, улардан бири Хатнани етаклаб олади, Хатна эса уларга бир нарсаларни гапириб берар, қизлар унинг гапига хандон ташлаб қулишарди.

— Бир, икки, уч; бир, икки, уч... — деб команда беради Леван ёнимизда борар экан. Оёғимизга оёғини тушириб олиш учун ҳар замонда сакраб-сакраб қўяди ва қайта яна:

— Бир, икки, уч, Мамаладзе, оёғингни тўғрила! Бир, икки, уч, Қаландадзе бошингни юқорироқ кўтар!

У олдинга чопиб ўтиб, бизларга қараб ўғирилади-да, орқасига тисарилиб кета бошлайди.

— Строевой қадам билан! — дейди у жекириб.

Биз иложи борича оёғимизни юқори кўтариб, тапиллатиб юришга ҳаракат қиламиз.

— Шер йигитлар, ҳа, ҳақиқий шер йигитлар! — деб қўяди Леван.— Қани, ашуладан олинглар!

Душманни кўксидан тешиб турса ўқ,
Қувончлар кўмади жангчини.
...Бизнинг пулемётлар —
Варалало!.. —

деб бошлайман мен, кейин болалар бор овозлари билан бақириб жўр бўлишади. Дарахтзор Леваннинг ҳаддан ташқари кенг қўйлак-ништон кийиб олган, катта-катта қадам ташлаб бораётган шер йигитлари овозидан ларзага келади. Улар урушга кетган оталарининг, амакиларининг, акаларининг энгил-бошларини кийиб юришар эди. Оёқларига эса бири этник, иккинчиси калиш, бир хиллари каламан¹ кийиб олишган, баъзилари оёқяланг таниллатиб бораверарди.

Эрталабки сарин, чанг-тўзон аралаш ҳавода тўйиб-тўйиб нафас олиб, овозимиз бўғилгудек бўлиб бақириб ашула айтиб борардик:

Бизнинг пулемётлар —
Варалало! —
Тариллаб туради ҳар куни!

— Группа-а-а... — деб қичқиради ўқитувчи Леван. Бизлар яна ҳам қаттиқроқ оёқ тапиллатамиз.— Тўхта! Бир, икки! — Биз қимир этмай қоламиз.

— Нале-е-во!

Ҳаммамиз хаёлимизга келган томонга буриламиз, маълум бўлишича, ҳар биримизнинг чап томонимиз ҳар хил томонда экан.

— Ота-оналарингнинг шўри қурсин! Вольно, тарқалинглар! — деган команда янграйди. Леван ёнғоқ соясига ўтиради. Орадан беш минут ўтгач дарс бошланади.

¹ Каламан — оёқ кийими.

— Бугунги жанг вазифаси қўидагича. Душман Волганинг чап қирғоғига мустаҳкам ўрнашиб олган,— Леваннинг қўли аввал менга, кейин Супса томонга ишора қилди.— Сизларнинг вазифаларинг,— деди таёқчасини Нодар калла томонга узатиб,— душманни ўрнашиб олган жойидан сиқиб чиқариб, найзабозлик билан енгил ва душман қўшинининг қолган-қутганини Волганинг ўнг соҳилига қувиб ўтиш ҳамда душманнинг окопларга ўрнашиб олишига йўл қўймай, олтмиш километргача изма-из таъқиб этиб боришдир.

— Олтмиш километр, жуда кўп-ку, муаллим!— деб қўрқиб кетди Нодар калла.

— Қўрқма, биз шунча жойга югуриб боролмаймиз,— деб уни тинчлантирдим.

— Қизлар, манави ёнғоқ таги дала госпитали бўлади. Хатиа, сен бош врач бўласан, Наташа, Какано, Тина— ҳамширалар. Ҳужумни ўну поль-нолда бошлаймиз.

Леван чўнтагидан каттакон, араванинг филдирагидек, қалинлиги билакдай келадиган занжирли соатни олади ва циферблатига қараб, қулоғига тутиб қимирлатиб кўради-да, ҳафсаласи пир бўлиб чўнтагига солиб қўяди.

— Сосо Мамаладзе, армиянгни Волга бўйига олиб боргин-да, окопларга жойлашиб олинглар.

— Шу ҳам армия бўлди-ю! Ҳаммаси бир пулга қимат! Ҳурматли муаллим, бугунчалик Нодар каллани бизга беринг, уларнинг бир таъзирини берайлик!

— Гапирилмасин! Сосойа Мамаладзе, юқоридаги окопларга жойлашинг!

— Муаллим, керак эмас, нима, биза ҳадеб немис бўлаверамизми, бир марта қизиллар ҳам бўлайлик-да!— деб илтимос қилдим мен.

— Шошмай тур, ҳозир сени шундай боплаймизки, ундан кейин сен бирваракайига ҳам қизил, ҳам кўкка

Ўхшаб қоласан, шунда сени туққан онанг ҳам таниёлмайди,— деб кулиб қўйди Нодар калла.

— Бизларни қийнаб нима қиласизлар, ҳозирданоқ таслим бўлиб қўйинглар-да,— деб насихат қила бошладди менга Тамаз Керкадзе.

— Кўрамиз ҳали, ким таслим бўларкин,— дедим зарда билан. Иккала армия ҳам жой-жойига жўнади.

Мен солдатларни окоп тепасида сафга тизиб, тарихий нутқ сўзладим.

— Солдат ва офицерлар, сизлар буюк жанг олдида турибсизлар. Бугун ўша Нодар каллага ўзингизни қўрқоқ, мишиқи гўдаклар эмаслигингизни кўрсатиб қўйишларинг керак. Қаршингизда бой Супса мевазори ястаниб ётибди, унда гарчи бир оз хомроқ бўлса ҳам, ҳар ҳолда еса бўладиган (мен кеча тотиб кўрганман) олхўри, ноклар бор. Сизлар оч, ялонғоч, оёқ ялангсизлар. Агар биз бу оғир жангда ғолиб чиқсак, сизларни кийинтираман, қоринларингизни тўйдираман, ичираман-едираман. Агар енгилсак бизни шармандалиқ, асирлик, муздек Супса сувида чўмилиш кутади, эшитаяпсизларми?

— Эшитаяпсиз!— дейишди қўшиндагилар.

— Қани, тезроқ гранаталарни ғамлаб олинглар-да (кесак бўлсин — тушундингизларми), окопларга тушинглар!— Қўшин буйруқни итоаткорона бажарди.

Афтидан қизиллар ҳам окопларга жойлашиб олишганга ўхшайди. Душман томонда ҳеч ким кўринмаяпти. Иккала штаб бошлиғи ҳужумга сигнал берди. Жанг майдони яп-яйдоқ бўлиб, азим тутдан бошқа бирорта бута ҳам ўсмасди. Позициялар сув қуйгандек тинч. Бизлар ёғоч милтиқларимизнинг оғзини душман томонга тўғриладик-да, гранаталарни тахт қилиб жим ётавердик. Душман лагеридан биринчи бўлиб Нодар калла чиқиб келди. У қўл силкиб, менинг орқамдан олға, деган

ишора қилди-да, ерга ётиб олиб биз томон эмаклаб келаверди. Унинг боши ўтлар орасида юмалаб келаётган каттакон ошқовоққа ўхшарди.

— Бир бошини пойлай!— дея Отиа Каландадзе қўлига каттакон кесак олди.

— Менинг командамсиз ўт очилмасин!— деб буюрдим мен.

— Агар ўринларидан туриб ҳужумга ўтсалар биз уларни тўхтатолмай қоламиз, яхшиси ҳозирдан отиб ташлай бериш керак!— деди Соломон Жгенти.

— Улар ҳали узоқда, яқинроқ келишаверсин,— деб қўйди Ромео Чануквадзе.

Душман яқинлашиб келарди. Жангчи эмаклаб келаётганда ёнида биттагина «граната» бўлишини билганим сабабли биринчи ҳужумни қайтарамиз деб ўйлардим.

— Болалар, шошманглар, уларнинг ўқ-дориси ермайди. Мен буйруқ берганимдан кейингина отинглар, лекин окоплардан чиқа кўрманглар, уларнинг орқасидан қувманглар, яккама-якка олишувда биз уларга дош беролмаймиз,— деб огоҳлантирдим мен армияни.

— Ур-а-а!— деб қичқирди тўсатдан Нодар калла ва тизгинини узган буқачадек бизга томон отилди. Унинг орқасидан бутун қўшин жангга ташланди. Душман энгашиб, бурилиб-бурилиб югурар эди.

Нодар калла яна:

— Ур-а-а!— деб бақира бошлади.

Отиа Каландадзе:

— Захрума-а-а!— деб қичқириб юборди чидолмай ва душман устига граната ирғитди. Кесак Нодар калланинг бошига тегиб майда-майда бўлиб кетди. Қўлидан милтиғи тушиб кетди-да, ўзи гандираклаб бориб ағдарилди.

— Огонь!— деб қичқирдим мен. Душман устига гра-

ната деб тасаввур қилинган кесаклар ёмғирдек ёғила бөшлади. Душман сафлари саросимага тушиб, ўзларини таппа-таппа ерга ташлаганча орқага — ўзларининг окоплари томон эмаклаб кетишди.

— Ҳой, Нодар калла, қайта тумшуғингни суқа кўрма, бўлмаса ҳаммаларингни қириб ташлаймиз!— деб қичқирдим мен.

— Унинг пешанасини бир кўриб, кейин ўлсам ҳам рози эдим!— деб бақириб қўйди Отна Каландадзе.

Эдуард Жабуа бўлса:

— Агар улар устимизга бостириб келишса борми, чалпак қилиб, анжирдек эзгилаб ташлашадими-да, ўзим!— деб қўйди пайғамбарлик қилиб.

— Ваҳима қилинмасин!— деб қичқирдим мен бу кўрқоққа қараб.

— У ҳозир мисоли қутурган ит, қўлига тушиб қолгундай бўлсак бурда-бурда қилиб ташлайди-да,— деди менга Кажура Гагуа эҳтиёт бўлгин дегандек.

— Кимки кўрқса, мана оқ байроқ, марҳамат,— деб чўнтагимдан рўмолча чиқардим.

— Сосойа Мамаладзе, яхшиси таслим бўл!— деган овоз эшитилди шунда қизиллар томонидан.

— Ким у жўжахўрозлик қилаётган, қани, окопдан чиқиб турқингни кўрсат-чи, бир кўриб қўяй!— деб белимгача окопдан чиқиб қарадим.

Душман:

— Бу мен — Гурам Тавберидземан!— деб қичқирди-да, ўрнидан турди.

— Боши пачақ бўлганларинг қани?

— Қайсинисини айтгансан?

— Бошлиқларингни!

— Мен бу ердан, вақт борида таслим бўл! Учгача санайман, кейин найзабозликка ўтамиз!— деб Нодар калла окопдан сакраб чиқди.

— Қани ўтиб кўрларинг-чи!— дедим мен керилиб. Нодар калла секингина қандайдир буйруқ берганди, бутун лашкари бир зумда окоплардан чиқиб, бир қаторга тизилди.

— Болалар, окоплардан чиқиб, кесакларни тайерланглар!— деб буйруқ бердим мен ҳам.

Аскарлар окоплардан чиқишиб мени ҳар томондан ўраб олишди.

— Тамом бўлдик чамамда!— деди ҳаяжон билан Ромео Чануквадзе.

Нодар қичқириб санай бошлади.

— Бир!

— Икки! Икки ярим!— Нодарнинг раҳми келиб муддатни чўзди. Менинг лашкарларим ичида норозилик бошланди.

— Сосойа, вақт борида яхшиси бизнинг томонга ўт,— деб қичқирди Тамаз Каркадзе.

— Сотқинлик қилолмайман!

— Ўтавер, биз сени кечирамиз.

— Ярамаслар, нимани кечирасизлар!

— Сосойа Мамаладзе, ўтавер, маъқул бўлмаса яна қайтиб ўзингникилар томонига ўтиб оларсан.

— Ҳой, яхшиси таслим бўл, биз асирларни оқ нон, ёғ бериб боқамиз, бизда ҳамма нарса тўлиб-тошиб ётибди, мана бундай,— деб қичқирди Нодар ва қўлини томоғига қилиб кўрсатди. Бу билан у бизда ҳамма нарса мўл демоқчи бўлди.

— Кўплиги кўриниб турибди, шунинг учун ҳам қоринларинг ич-ичларингга тортиб кетибди-да.

Нодар:

— Уч!— деб қичқирдиши билан бутун лашкари «ура!» деб устимизга отилди.

— Огонь!— деб қичқирдим мен. Ирғитилган уччала

кесак ҳам Нодарнинг бошига тегди, лекин уни ва унинг қутурган армиясини тўхтатиб бўлмади.

— Ура-а-а!— деб қичқирганча бостириб келишаверди. Улар жуда ҳам яқин келиб қолганди, уларнинг ваҳшиёна чақнаётган кўзлари ҳам кўриниб турарди.

Менинг баҳодирларимдан бири:

— Вой, ойи!— деб қичқирди-ю, бирпасда иккала армия бир-бирига аралаш-қуралаш бўлиб кетди. Бир-бирини чалиб йиқитар, туртиб, уриб-суриб ерга ағдарар, тепкилар, бировни тупроққа булғалар, хуллас зўр олишув бошланиб кетди.

— Нима қиялпсан! Қўйвор!

— Муаллим, вой қулоғим!!

— Қўйвор, дадамларнинг иштонлари!

— Сен асирсан!

— Мен ўлганман, ҳа, ўлганман!

— Қўлингни кўтар!

— Таёқни ташла, қўлингни кўтар!

— Қуролингни ташла!

— Қани қуролим!!

— Жинни, ёқамни қўйиб юбор, йиртасан!..

— Бу эшаквачча мени ростакам немис деб ўйляптими!

— Нега юзимга туплайсан?

— Бўлмаса бурнимни қўйвор!..

— Нима бало, у ростдан ҳам жинни бўп қолдим, ростакамига ўлдирмоқчи-я!..

Ниҳоят ҳамма тинчиди, фақат энтикиб-энтикиб, харсиллаб нафас олишарди. Икки киши оёғимдан ушлаб штабга судрашди: пароканда бўлган армия қўлини кўтарганича кетимдан сурғалиб борарди.

Охири мени ўқитувчи Леваanning оёқлари тагига олиб бориб ташлашди.

— Уртоқ штаб бошлиғи!— деди Нодар штаб бош-

лиги олдида қаддини гоз тутиб.— Буйруғингизни ба-
жардик, душман қўшини мажақланди, Волганинг чап
қиргоғи олинди, армиямиз эса ғарб томон ўзининг шон-
ли ҳужумини давом эттирмақда. Деярли қурбон берил-
мади. Немис генерали Сосоёа Мамаладзе асир олинди,
мана у оёғингиз тагида!

— Сосоёа, яна асир тушдингми, жуда латтайкап-
сап-да ўзням!— деди Хатна. Ҳамма хаҳолаб кулиб
юборди.

Мен ҳам кулиб, ўрнимдан турдим-да, иштонимдаги
тупроқни қоқиб тозаладим.

— Болалар, ярим соатча дам олинглар, кейин кол-
хозга!

Ҳаммамиз жанговар ҳайқиріқ билан қирғоқ томон
югуриб бориб, ўзимизни Супсанинг муздек сувига от-
дик. Сув кўпириб, атрофга сачради. Ҳаммамиз худди
иссиқ ва ташналикдан қийналган отлардек ўзимизни сув-
га урар эдик. Мазза қилиб чўмилиб, чапг, терларимиз-
ни ювиб тозалагач, қирғоққа чиқиб дарахтлар соясига
чўзилдик. Ҳаммамиз қатра ғуборсиз ложувард осмонга
тикилганча чурқ этмай ётар эдик. Уқитувчи Леваи ҳам
индамай, чалқанчасига «Темп» папиросини чекиб ётар-
ди, папиросининг ёқимли ҳиди ҳаммамизнинг димоги-
мизни қитиқлар эди. Ҳаммамиз ҳавони ичимизга
тортиб, бу ёқимли исдан ҳузур қилар эдик. Ҳам-
мамизда ҳам тамаки бор эди, лекин уруш пайтлари па-
пирос одамнинг кўзига жуда яхши кўринар ва алоҳида
таъмга эгадек туюларди. Папирос чекишни ҳаммамиз
ҳам орзу қилар эдик, мана ҳозир бу орзумиз рўёбга
чиқай деб турган, у биздан атиги икки қадам нарида
бўлса ҳамки, бирортамиз ўрнимиздан туриб бориб,
Левандан битта папирос сўраб биттадан тортишга
муяссар бўлолмай ва шундан кейин бир йилгача мен

«Темп» папириси чекканман деб мақтаниб юришнинг иложини қилолмай турардик.

Нодар калла чидаб туrolмади, битта папирос сўра дегандек кўзини қисиб, мени тирсаги билан туртди. Мен кўрсатгич бармоғим билан пешанамни тақиллатиб уриб: «Нима бало, эсингни едингми!»— дегандек осмонни кўрсатдим. Лекин бу нарса ҳам унга таъсир этмади, у турли имо-ишора қилиб, туртиб, чимдиб, хуллас бор ҳунарини ишга солиб, мени кўндиришга ҳаракат қилар эди. Ниҳоят мен сўрашга жазм этдим-да, ўрнимдан турдим.

— Муаллим,— деб Леваннинг олдига бордим.

— Хўш, Мамаладзе, нима гап?

— Муаллим, қатл олдидан гуноҳкорларнинг сўнгги истаклари амалга оширилади деб эшитган эдим, шу ростми?

— Рост!— у шундай оҳангда жавоб бердики, гўё бир эмас, ўн марта ўлимга мустаҳиқ этилгандек.

— Муаллим, мен асирдаги генералман, тўғрими?

— Ҳа, асирдаги.

— Демак, сиз мени отириб ташлайсиз, шундайми?

— Сўроқларимизга тўғри жавоб берсанг, гуноҳингни кечиришимиз мумкин.— деди Леван кулиб.

— Жавоб бермайман!

— Демак, отамиз,— деди Леван қатъий.

— Ундай бўлса менинг ўлим олдидан сўнгги истагини бажаринг!

— Бажарамизми?— деб сўради Леван голиб чиққан саркардадан.

— Менимча, унинг истагини бажармаслик ўтакетган уятсизлик ва пасткашлик бўлур эди!— деди Нодар баландпарвоз қилиб.

— Гапир, нима истайсан?— деди Леван сал юмшаб.

— Муаллим, ҳаммамизга битта папирос берсангиз,

биз ҳув анави жойга бориб чекардик, сиз кўрмасдингиз ҳам,— деб ялиндим мен.

Тарбиячимиз тўсатдан берилган бу саволдан қотиб қолди, кейин бирдан фиғони фалак бўлиб:

— Нима? Сен бу гапни кимга гапираяпсан? Менга-я, Леван Гуриэлидзе педагогга-я! Уруш ветеранига-я! Мен ўз қўлим билан, ўз ўқувчиларимга ўпкангизни, қонингизни, юрагингизни заҳарлаш учун мана шу ярамас гиёҳни ўз чўнтагимдан олиб берайми? Ҳозироқ ҳазиллашдик денглар, бўлмаса кўрадиганларингни кўрасанлар!..

— Тўғри, тўғри, муаллим, ҳазиллашдик!— дедим мен кўрқиб кетиб ва ҳар эҳтимолга қарши нарироқ сурилиб олдим. Болалар жим бўлиб қолишди. Уқитувчи анчагача вайсаб, фиғони ошиб ўтирди, кейин аста-секин ҳовурдан тушиб, яна майса устига чўзилди.

— Папирос эмиш-а! Папирос чекишни кўрсатиб қўяман сизларга!

— Муаллим,— деди анчадан бери жимгина бизнинг гапларни эшитиб ўтирган Хатиа тўсатдан.— Мен авваллари сира бунақа қилган эмасдим, лекин ҳозир бошқа иложим қолмади! Мен шпион ҳам, чақимчи ҳам эмасман, лекин энди айтиб бермасам бўлмайди: сиз Супса томонга кетганингизда болалар кителингизнинг чўнтагидан папирос олиб, у барибир бизга бермайди деб биттасининг ичига порох солиб қўйишди. Улар мени кўрмайди, шунинг учун ҳеч нарсани билмайди деб ўйлашди.

— Жинни бўлдингми? Муаллим, у алдаяпти,— деб қичқирдим ғазабдан ўзимни ҳам унутиб.

— Кўрқяпсанми?— деди Хатиа илжайиб, кейин аста бошқа ёққа қараб олди.

— Ҳали шунақа дегин!— деди ўқитувчи ҳаммамизга тешиб юборгудек қаттиқ тикилар экан.

— У аҳмоқ сизни алдаяпти!— деди Нодар калла.

— Унинг ўзи аҳмоқ, унинг ўзи алдаяпти сизни!— дея эътироз билдирди Хатиа.

Ҳамма унга ҳайрон бўлиб тикилди.

— Жойларингиздан қимирламанглар!— деди шивирлаб, ранги оқариб кетган ўқитувчи.— У ўрнидан туриб бориб, ёнғоқ шоҳига осиб қўйган кителининг чўнтагидан «Темп» папироси қутисини олди-да, ҳаммасини бирмабир эътибор билан кўздан кечириб чиқди-ю, лекин ҳеч нарса тополмади, шундан кейин Хатиадан сўради:

— Ичига порох солиб қўйишди дедингми?

— Ҳа, муаллим, мен ўз қулоғим билан эшитдим?

— Яхши, ҳозир кўрасан!

Леван тошдек қотиб қолган ўқувчилар сафи олди-дан чапдан ўнгга ва ўнгдан чапга юриб ўтди.

— Сосо Мамаладзе, битта папирос олиб чек,— деди у зарда билан менга очиқ қутичани узатар экан.

— Муаллим, чекким келмаяпти!— дедим мен ғўлдираб.

— Нима? Чекким келмаяпти? Ҳозироқ олиб чек!

— Менинг портлаб кетишимни истайсизми, а?

— Ҳозироқ чек деяпман!— деди Леван бўш келмай. Мен ичимда, бўлганча-бўлди, кўзимни юмиб чекавераман, зўр келса бурнимдан айриламан, деб қўйдим. Битта папирос олдим-да, тутатиб ичимга тортдим.

— Яго Антидзе, ол. Отар Тавадзе қани, даспанжаларини узатсинлар-чи. Кажура Гагау, менинг кўзимга тикилиб туриб папиросдан ол! Отиа Қаландадзе...

— Муаллим, мен чекмайман.

— Нима?

— Мен чекмайман, нима қиламан!

— Чек, қорнингга ачинмай қўя қол!— Отиа бир тортишдаёқ Беғларнинг итидек ўпкаси узилай деб йўтала бошлади.

— Муаллим, мени ўлдириб қўясиз!— дерди у йўталиб инграр экан.

Гапни чўзаверишнинг фойдаси йўқ: Леван ҳаммамизга биттадан папирос бериб, зўрлаб чектирди.

Қутичада биттагина папирос қолди. Леван четга чиқиб олиб, ҳаммамизни диққат билан кузата бошладди. Биз эҳтиётлик билан, лекин ҳузур қилиб чекар ва кўм-кўк осмонга пага-пага тутунлар пуфлар эдик. Мен, масалан, энди ҳеч нарсадан чўчиётганим йўқ эди, борди-ю портлаб кетишини билганимда ҳам папиросни ташламасдим.

— Кўп имиллайвермай, тезроқ чеккиглар,— деб шоширарди ўқитувчи диққати ошиб.

— Ростимни айтсам, мен сира ҳам шошаётганим йўқ,— деди Отна ва шошмасдан тутун пуфлаб қўйди.

— Худо ишингизнинг ўнгидан берсин, жуда маза бўлди-да!— деди Нодар сиполик билан, кейин папирос қолдиғини майса устига ташлади.

Яго Антидзе ҳам папирос қолдиғини майса устига ирғитар экан:

— Менинг папиросим ҳам ёмон эмас экан!— деб қўйди.

Мен ва Отна Қаландадзедап бошқа ҳамма чекиб тамомлади. Охири Отна ҳам чекиб тугатди, шундан кейин бутун синф болалари менга тикилиб қолишди. Леваннинг вужуди ҳозир кўз ва қулоққа айланган эди. Мен папиросни кўздан кечириб, эҳтиётлик билан тортдим. Ҳеч гап йўқ! Шундан кейин, бўлар иш бўлди, деб кўзимни чирт юмдим-у, астагина тортавердим. Лабимга ўтнинг яқинлашиб қолганини сезганимдан кейин, папиросни оғзимдан олиб, кўзимни очдим, эркин нафас олдим. Папирослар чекиб тамомланди. Аммо «мина» ёрилмади. Болалар енгил нафас олишиб ўқитувчига тики-

лишди. Леван иккимиз бир-бировимизга ажабланиб тикилиб турардик.

— Битта папирос қолди, буни ҳам, Сосо Мамаладзе, сен чекасан,— деди ўқитувчи шивирлаб.

— Чекмайман, раҳмат, бунча никотин мени ўлдириши мумкин!

— Сосо Мамаладзе...— деб гапириб ҳам улгурмаган эди у, Хатиа бирдан унинг гапини бўлиб:

— Бу охириги папиросни сиз ўзингиз чекинг, муаллим, у портламайди,— деб қолди. Ҳамма Хатиага тикилди. Хатиа ёнғоқ тағида илжайиб турарди.

Ҳамма чуғурлашиб қолди, кимдир кулиб юборди, кимдир ўзини босолмай хахолади, унинг кетидан бутун синф бараварига кулиб юборди. Ҳаммамиз қорнимизни ушлаб, ерга ағанаб роса кулганимиздан ичагимиз ёрилаэзди. Ўқитувчи аввалига ўзини тутиб турди, лекин кўпчиликнинг кайфияти унга ҳам таъсир этиб қўшилиб кула бошлади.

Ниҳоят ҳамма кулишдан тўхтагач ўқитувчи Хатиянинг ёнига борди. Хатиа ўқитувчининг ёнига келганини сезиб, унга ўгирилди.

— Хатиа, мени улардан папиросни аяяпти деб ўйлайсанми?

— Йўқ, муаллим, лекин мен улар ҳозир биттадан чекиб олишин дегандим-да; шундан кейин улар бир йилгача — биз «Темп»дан чекканмиз деб мақтаниб юришади. Мени кечиринг, муаллим.

Ўқитувчи Хатиянинг юзига шапатилаб, елкасидан қучоқлаганча йўлга олиб чиқди.

— Мамаладзе, отрядни сафга турғаз ва ортимдан колхозга марш,— деди у менга.

— Отря-яд, сафлан!— деб команда бердим мен.— Ра-авняйсь! Смирно! Колхозга — шаго-ом арш! Бир, икки, уч; бир, икки, уч!..

Ўзим бошимни қийшайтириб югурганча отрядни қувиб ўтиб, олдинга тушиб олдим.

— Шерсизлар, болалар, ҳақиқий шер йигитларсиз! Шахдам қадам ташланг! Қани ашула бошланглар, азаматлар!—деб отрядни бош қўмондоннинг ўзи бошлаб кетди. Яна этик, каламан, калиш ва яланг оёқлар билан Супса дарёси бўйини тапиллатиб борар эдик. Яна шамол эгнимиздаги оталаримизнинг кўйлақларини ҳилпиратиб, янгроқ ашуламиз дарахтзор бўйлаб таралиб кетди:

Нақадар тез, чечан-чечан
Чой терасан, чой.
Ким ўргатди сени, Ната.
Қани айт-чи ҳой!
Эрга тегмас бўлсанг шу йил
Кузда ҳойнаҳой,
Езда совчи юборай мен,
Кут, чеҳраси ой!

...Уша май оқшомида армиямиз ҳақиқатан ҳам бутун фронт бўйлаб ҳужумга ўтган эди.

Ҳаёт ўзи шунақа

Қирқ учинчи йилнинг июнь ойи. Бу—кўкариб кетгунча чўмиладиган, йиқилиб, сулайиб қолгунга қадар футбол, лело, лахти, чилик-жохи, кураш-кураш ўйнайдиган ва экскурсияларга борадиган палла. Мактаблар тугаганига анча бўлиб кетган. Лекин ҳозир бунақа ўйинлар, турли кўнгил очар машғулотлар қаёқда дейсиз. Болаларни таниб бўлмайди.

- Ҳой чиллашир Бондо, юр лахти ўйнаймиз!
- Жинни бўлдингми, ўтоқ қилишим керак.
- Нодар калла, кел футбол ўйнаймиз.
- Йўқ, ўтин ёришим керак.

— Отна! Уйдагиларингни таклиф эт, кураш тушамиз.

— Кураш тушадиган ҳолим йўқ, ўзим аранг оёғимни судраб юрибман!

Қоптогимиз ҳам, ҳеч қайсимизнинг ўйнагани вақтимиз ҳам йўқлигини, ҳозир кураш тушадиган пайт эмаслигини жуда яхши билсак-да, бир-биримизни чақирар, ўйнайлик деб илтимос қилаверар эдик. Баъзан йиғилишиб ўйни бошлайдиган бўлсак тўсатдан гоҳ биттамининг, гоҳ бошқамизнинг муҳим бир ишимиз борлиги ёдинизга тушиб қоларди-да, ўйинчилар аста-секин камая бориб, тез орада ҳаммамиз тарқаб, бир парча ҳайдалмай қолиб кетган шудгордаги ўйни «майдонимиз» бўшаб қолар эди.

Биз энди қишлоғимизга бошқа кўз билан қарар, уни янгича тушунар, у ҳам бизга бошқача қарар, олдинизга аввалгидан бутунлай ўзгача талаблар қўяр эди.

Бир куни Мака қўшнимиз кириб келди-да:

— Кето, бугун ҳосилни йиғиб олмоқчи эдим, жиянинг қарашиб юборсин,— деб илтимос қилди аммамдан.

— Уғлим, Макага қарашворақол,— деди аммам. Мен бригада ҳосилини йиғиштириб олишга ёрдамга чақирилган катта кишилардек Мака билан кечгача ишлаб, катталардек вино ичиб, уйга ширакайф бўлиб қайтарканман, эшик олдида — бехосдан — йўталиб қўйдим. Аммам оёғимни ваннага солар экан, бир пайтлари бувимнинг ҳам бобом кун бўйи далада ишлаб, чарчаб-хориб келганда ана шунақа ванна қилганлари эсимга тушиб кетди.

Ёз оқшомларидан бири эди. Аммам ғалладонни тўнқариб, у ёқ-бу ёғига тапиллатиб уриб силкита бошладди. Икки сиқим ун чиқди. Кейин у ғалладонни жойига қўйиб, ҳалиги унни хамир қилишга киришди. У боши-

ни қуйи эгиб олиб, хамирни анчагача зувала қилиб ўтирди. Зувала ҳам муштдаккина бўлди. Шу пайт мен хамир тоғора четига унинг кўз ёшлари томаётганини кўриб қолдим...

— Амма, нега йиғлаяпсиз?— деб сўрадим гарчанд нимагалигини жуда яхши билиб турсам ҳам.

— Сосойа, бор-йўғи шу, бошқа ун қолмади,— деди у зуваласини кафтида олиб кўрсатиб.

Мен ҳеч нарса деёлмадим. Аммам бармоқларига ёпишган хамирларни қириб-қиртишлаб тозалади-да, кейин менга ўгирилди.

— Сосо, гапирсанг-чи, ахир, энди нима қиламиз?

— Кето хола!— деб чақириб қолди шу пайт Хатиа ҳовлидан.

— Қиравер, Хатиа!— деб қичқирдим мен. Хатиа ошхонага кирди.

— Ассалому алайкум!

— Ваалайкум ассалом, кел Хатиа,— деди аммам.

Мен Хатиага уч оёқли курсини қўйиб, ўтқаздим. Кейин уйга чиқиб, бисотимиз асраладиган сандиқ турадиган хонага кирдим. Унга анчагача тикилиб тургач, қулоғидан ушлаганча ошхонага судраб кирдим. Сандиқ судраб кирганимни кўрган аммам беихтиёр ўрнидан туриб кетиб, менга тикилиб қолди.

— Ҳа, ўғлим, нима гап ўзи?

— Бу ерда дадам ва ойимларнинг кийимлари бор.

— Хўш?

— Буларни сотаман.

— Жинни бўлдингми?— деди аммам жаҳл билан.

— Набеглавига бориб, жўхорига алмаштириб келаман.

— Хатиа, нималар деяётганини эшитяпсанми?

— Ҳа, эшитяпман,— деди Хатиа бошини қимирлатиб.

— Набеглавига бориб жўхорига алмаштириб келаман, бўлмаса очимиздан ўламиз.

— Сосойа, сандиқни жойига олиб чиқиб қўй,— деди аммам.

Мен қопқоғини очдим. Нимадир бўғзимга тиқилгандай бўлди. Сандиқдан дадамнинг чарм камзулини олдим. Уни ҳар йили ёзда ёйиб шамоллатардим, лекин у пайтлари бу камзулга нисбатан ҳурмат ва эҳтиромдан бўлак нарсани ҳис этмасдим, ҳозир бўлса, уни қўлга олар эканман худди тирик одамни эгнидан ечиб олаётгандек, эгаси эса индамай бўйинини эгиб тургандек туюлди менга.

— Мана буни ҳам олиб бораман, эшитяпсизми? Мен энди ёш бола эмасман, бировнинг насиҳатига зор эмасман!— деб қичқириб юбордим мен тўсатдан. Шунда мен лабларим титраётганини сезиб қолдим.

— Сосойа, болагинам, қўй, бундай қилма!

— Обораман дедимми, обораман, йиғласангиз йиғлайверинг! Мана бу этикни ҳам, шимни ҳам, мана бу кўйлакни ҳам — ҳаммасини обораман!— дея жазавам тутиб сандиқдаги нарсаларни олиб ирғитавердим. Шунда тўсатдан овозим чиқмай қолди. Дадамнинг кўйлаги тагида икки букланган оч-пушти ранг аёл кўйлаги ётарди. Мен уни индамай олиб ёздим, текислаб тахладим-да, яна жойига қўйдим. Кейин дадамнинг кўйлаги билан шимини қайтариб сандиққа солдим-да, қопқоғини ёпиб қўйдим.

— Амма, дадамларнинг этиклари ва чарм камзуллари оламан, бошқа ҳеч нарсага тегмайман. Йиғламанг, Манасэ Таварткиладзенинг эшагини сўраб олиб, Квабгага бориб жўхорига алмаштириб келаман.

Аммам индамади.

— Эртагаёқ бораман.

— Мен ҳам сен билан бирга бораман!— деди Хатиа.

Азонда Хатиа иккаламиз Манасэ Таварткиладзенинг ҳовлисида қовурғалари саналиб қолган эшакнинг биқинини силаб тураб эдик.

— Эшакнинг қулоғи катта бўлгани билан одамнинг гапини ёмон эшитади. Бу қайсар ҳайвон. Уни эркалаб, алдаб олиб юриш керак. Эшак яхши муомилани севади,— деди бизга насиҳат қилиб Манасэ.

— Хуллас, Сосоёя эшагингизга йўл-йўлакай изҳори муҳаббат қилиши керак экан-да,— деди Хатиа кулиб.

— Муҳаббат изҳор этмаса, ўзи қийналади. Эшак тижирлик қилиб туриб олиши ҳам мумкин. Бу сизга от эмаски, бошлаган томонларингизга бораверса. Йўқ, азизларим, эшак ўз қадрини яхши билади!

— Ҳар қандай бўлганда ҳам эшак — эшак-да,— дедим мен эътироз билдириб.

— Йў-ўқ, азизим, Сосоёя, қат-тиқ янглишяпсан!— деди хафа бўлиб Манасэ.— Наполеон Мисрни эшак миниб юриб ишғол этган, сен буни биласанми? Кавказни қандай ҳимоя қилганмиз? Тоққа от ёки машина чиқа олармиди? Бунинг устига тўпларни у ерга судраб чиқа олармиди? Бўлмаган гап? Эшаксиз-а! Уларни худди мана шунақа жониворлар тоғ чўққиларига судраб чиқишар эди.

— Демак, сиз эшагингизни отга алмашмасакансиз-да, шунақами?— деб қизиқиб сўрадим мен.

— Нима, жинниманми мен? Шу жонивор боқяпти мени! Нега алишар эканман!— деб Манасэ ҳайрон бўлди. Мен эшакни дарвоза томон етакладим.

— Икки киши минманглар, галма-гал мининглар, кўтаролмай йиқилиб қолиши мумкин, қаранглар, жуда озиб кетган. Агар тижирлик қилса орқароққа ўтириб ол, ана унда йўрғалаб кетади.

— Хўп бўлади, Манасэ амаки, тушундик,— деди Хатиа унинг гапини маъқуллаб.

— Сен-ку, мана бу тентакка ўхшамайсан-а, лекин даданг ақлдан озмаганми ўзи, сени қандай ишониб юборяпти бу пандавоқиға?

— Манасэ амаки, ташвишланманг!

— Хўп, омон бўлинглар. Демак эшакнинг ҳақиға бир ботмон жўхори берасан-а?

— Ҳа, Манасэ амаки!

Кетаётганимизда Бесарнон амаки, Хатиага эҳтиёт бўлгин, яна менинг шўрим қуриб қолмасин, деди ва бўйнимга ўзининг қўшоғиз милтиғини осиб, олиб борчи, зора бирор одам жўхори-пўхорига алмашса, деди. У бизни тўсиқ олдиға қадар кузатиб чиқди ва у ерда орқамиздан анчағача тикилиб турди.

* * *

Урушға қадар чет эл туристлари ватанимизда қанча кам кўринса, Гурияда эшак шунчалик топилмас матох эди. Мана Хатиа иккаламиз Набеглавининг тупроқ йўлидан эшакни «хих-хих»лаб борар эканмиз, ўтган-кетганлар бизга тикилар, орқамиздан болалар қийқиришиб хахолашиб эргашар эдилар. Мен уялганимдан ўзимни кўярга жой тополмай болаларга бақирар эдим. Эшак эса ҳеч нарсаға парво қилмай думини қилпанглатиб, қулоқларини динг қилиб йўрғаларди. Хатиа эса малика Тамара каби эгарда гердайиб ўтирганича илжайиб борар эди.

— Сосойа, нима бало, бу болалар эшак кўрмаганми?— деб кулиб қўйди у.

— Ҳозир ўзи сен етмай турувдинг! Қамроқ эзмалан, бўлмаса ҳозир уйға қайтарвораман!

— Қайт десанг, қайтавераман!

— Жаврамасдан боравер!

Йўлда давом этардик. Қуёш қиздириб бормоқда.

— Битта-яримтаникига кириб дам олайлик...— деди яна Хатиа...

— Кимникига ҳам кирамиз, бу қишлоқ бизнинг қишлоққа қараганда ҳам хароб, оч!

Охири бу ярамас қишлоқдан чиқиб олдик ва мен энди орқамиздан болалар эргашмайди деб эркин нафас олиб, ўзимни енгил сездим.

Кечга яқин биз Набеглавига етиб келдик. Мен биринчи кўрган олдидаёқ эшакни тўхтатиб:

— Ҳо, амаки!— деб чақирдим.

Ҳовлига икки киши чиқиб келди: бири ўрта яшар чўтир киши, иккинчиси мен тенги буруни чўмичдай йигитча эди.

— Марҳамат!— деди катта ёшдагиси дарвозани очиб. Мен эшакни кўрғонга зўр тантана билан етаклаб кирдим. Хатиянинг эшакдан тушишига ёрдам бердимда, кейин эҳтиром билан саломлашдим.

— Сизлар ким бўласизлар?— деди чўтир киши.

— Бизда чарм камзул билан этик бор, жўхориға алишмоқчи эдик, сиз алишмайсизми?

— Қани кўрсат-чи!

Мен хуржундан молни олиб кўрсатдим. Чўтир киши уларни диққат билан кўздан кечирди.

— Бу эшак ўзингникими?— деб сўради бурунбой.

— Ҳа.

— Бу қиз киминг бўлади?

— Ҳеч кимим.

— Уни ҳам жўхориға алмашасанми?— деди у тиржайиб.

— Сен тишингни ғижирлатиб, керакмас жойга тумшуғингни тикаверма, худди уриб пачағингни чиқариб ташлайман!

— Ким у, Сосойа?— деб сўради Хатиа.

— Бурунбой!— деб жавоб бердим мен. Бурунбой Хатианинг ожизлигини энди сизди.

— Бу қиз кўрми?— деди у ҳайрон бўлиб.

— Ожиза, лекин гаранг эмас, тўнкага ўхшамай ўлгур!— дедим мен Хатиага яқинлашарканман.

— Ҳой, бола, менга қара, сен нарса сотгани келганмисан ё жанжаллашганими?— деб норозилик билдирди чўтир киши.

— Манави вайсақининг оғзини беркитиб қўйинг, худди чўчқахонанинг эшигидек очилиб қолибди!

— Ҳой, зингарча, овозингни ўчир!— деди у бурунбойни жеркиб, кейин менга мурожаат қилди.— Сен нега шу иссиқда камзул сотаман деб юрибсан, нима мени буюқ урибдими шу пайт камзул кийсам.

— Керак бўлмаса бу ёққа беринг!

— Хўш, қанча сўрайсан?

— Икки пуд жўхори.

— Нима бало, эсингни еганмисан?

— Ҳа.

— Бўпти, гапни чўзма, бир ботмон бераман.

— Бир ботмон жўхорингизга бу камзулнинг бир чўнтаги ҳам тўлмайди.

— Бўпти, чўнтагини тўлатиб бераман.

— Сосоёя, бу одам қанақа кийим кийган?— деб сўради Хатиа.

— Йиртиқ кўйлак,— дедим мен чўтирнинг энгилбошига тикилар эканман, уни назар-писанд қилмагандай.

— Жуда яхши! Дабдала бўлиб кетгунча шу кўйлагини кийиб юраверсин. Қани камзулни бу ёққа бер,— деди Хатиа хотиржамлик билан, қўлини узатаркан. Мен унга камзулни узатдим.

— Этигингга қанча сўрайсан?— деди яна ҳалиги чўтир киши.

— Этигингни ҳам жўхорига тўлдириб берамиз.—
деб бурунбой яна гапга аралашди.

— Хўш, қанча сўрайсан?

— Ҳеч қанча.

— Текинга берасанми?

— Анави тантигинг текинга катта бўлаётгандир,
ана шунинг парваришини қил,— деб унинг сўзини бўл-
дим-да, қўлидан этикни шарт тортиб олдим.

— Ҳой бола, сал оғзингга қараб гапир, яна анави
қудуққа шўнғитиб юбормай. Елкамдаги милтиқдан
қўрқяпти деб ўйлаяпсанми?

— Сосойа, юр кетдик!— деди Хатиа. Мен уни эшакка
ўтқазиб қўйдим ва биз мағрур бир қиёфада йўлга туш-
дик.

— Сосойа, бир минутга эшагингни тўхтатиб тур!—
деб илтимос қилди Хатиа дарвозадан чиқиб олганимиз-
дан сўнг, мен эшакни тўхтатдим.— Улар уйга кириб ке-
тишдимиз?

Улар ҳовлида бизнинг кетимиздан тикилиб туришар
эди.

— Йўқ, ҳали ҳовлида туришибди.

Хатиа орқасига ўгирилиб:

— Ҳой амаки, эшак олмайсизми?— деб қичқирди у.

— Эшагингни бошимга ураманми!— деди чўтир эн-
саси қотиб.

— Олганингизда эшагингиз иккита бўларди-да!— де-
ди Хатиа кулиб.

Чўтир гап нимадалигини тушунмай анграйиб турар-
ди, бурунбой бўлса ердан тош қидириб қолди. лекин ме-
нинг милтиқ ўқталганимни кўриб дадасининг орқасига
бекиниб олди.

Хатиа иккаламиз яна йўлга тушдик. Мана қурумсоқ
қишлоқнинг сўнгги кулбалари. Эшак қадамини секин-
латди.

- Сосойа, қаерга келдик.
- Қишлоқ четидамиз.
- Соат неча бўлдийкин?
- Кеч бўлиб қолди.
- Шу ерда битта-яримтанинг уйида тунаб қола қолайлик.— Мен эшакни қишлоқ чеккасидаги энг охириги қўрғон дарвозаси олдида тўхтатдим.
- Амаки!— деб чақирдим. Шийпонга қўлида чироқ кўтарган бир эркак чиқди.
- Ким у?
- Сосойа Мамаладзе.
- Қанақа Сосойа?— деди хўжайин ҳайрон бўлиб.
- Қанақа дейсизми... Билмайман... Сосойа-да!
- Яхши, қани, Сосойа, уйга кир.— Хўжайин зинадан пастга тушиб дарвоза олдига келди-да, чироқни башарамизга тутиб бошимиздан оёғимизгача тикилди.
- Агар рухсат берсангиз, шу ерда тунаб қолмоқчи эдик,— дедим мен.
- Қира қол, яхши йигит.— У чироғини шоша-пиша пастга тушириб дарвозани очди-да, ўзини четга олиб бизга йўл берди.
- Биз ҳовлига кирдик. Мен Хатиани пастга тушириб, уйга томон етакладим.
- Хўжайин олдинда борарди.
- Қани марҳамат, кираверинглар, болаларим,— деди у чироқни қўли билан шамолдан пана қилар экан.
- Эшакни нима қилай?— деб сўрадим мен.
- Устидан эгар-жабдуғини олгин-да, қўрғонга қўйиб юборавер, тонг отгунча ўтлаб юраверади, ҳеч қаёққа кетмайди.
- Мен худди шундай қилдим, эгар-жабдуқни олиб ташлаб, хуржунни елкамга ташлаб олдим.
- Қакано! Бу ёққа қарагин!— деб чақирди хўжайин.

— Нима дейсиз?— деб эшик олдида бир паст бўй-ли кампир пайдо бўлди. У бошини рўмол билан танғиб олган эди.

— Меҳмонларни кутиб ол, хотин!

— Марҳамат, қани уйга киринглар,— дея шошиб қолди у. Биз уйга кирдик. Мен Хатияни сўрига ўтқазиб, ўзим ҳам унинг ёнига ўтирдим.

— Хонадонингиз тинч бўлсин!— дедим мен анчадан кейин.

— Раҳмат, ўғлим, саломат бўл!— деб жавоб берди Какано ва шундан кейин орага ноқулай жимлик чўкди.

Уй эгалари бизга савол аломати билан тикилишган-ча тик туришар эди. Хатия биринчи бўлиб менинг сўз бошлашимни кутаётган эди чоғи, лекин мен бўлсам уй-ни хотиржам кўздан кечириб ўтирдим, уй эгалари бизнинг ким эканлигимизни, қаердан келаётганимиз, бу ерга нега келганимизни билишга қизиқаётганларини хаёлимга ҳам келтирмасдим. Хонада икки сўри бор эди. Биттасида биз ўтирардик. Бу ерда яна тўртта стул ва бир стол, камин олдида эса бир неча уч оёқли курсилар турарди. Деворда сержаҳл бир йигитчанинг сурати осиқлик турарди. Унинг эгнидаги гимнастёркасининг ҳамма тугмалари қадалган эди. Худди ўша рамкада ана шу йигитнинг яна битта худди шунақа сурати ҳам бор эди. Иккита бир хил суратни битта рамкага солиб қўйишнинг нима кераги бор эканлигига тушунолмай ҳайрон бўлдим.

— Кимнинг болалари бўласизлар?— деб сўради ниҳоят уй бекаси тоқати тугаб.

— Биз кийимга жўхори алмаштиргани кетяпмиз. Кечасига қолдик, рухсат берсангиз шу ерда тунаб қолсак.

— Вой сўрамай ўлай, ётиб қолиш ҳам гап эканми,

уйнимиз сизларга маъқул бўлса қайтиб юбормайман ҳам,— деди Какано ҳаяжонланиб.

— Болалар, қанақа кийим-бошлар олиб кетяпсизлар?— деб сўради хўжайин. Мен хуржунни олдига қўйдим.

— Бабило, ҳозир кийим кўрадиган найтми, бола бечоралар очқаб қолишгандир!— деди бека жаҳли чиқиб.

— Қани бўлмаса ҳаракатингни қил. Ахир нонни мен ёпмайман-ку!— деди Бабило хуржундан буюмларимизни олар экан. У чарм камзулнинг у ёғини ўгириб, бу ёғини ўгириб анчагача кўздан кечирди, кейин эгнига кийиб ойнага қаради,— деворда ойна ҳам осиялиқ эканини айтаман деб эсимдан чиқибди,— маъқул бўлгандек бош ирғаб қўйди, кейин камзулни ечиб, эҳтиётлаб сўрига қўйди. Кейин этикни кўздан кечира бошлади.

— Мумкинми?— деб сўради у оёғидаги ихчам қилиб тикилган этикнинг ўнг пойини ечар экан. Мен майли дегандек бош ирғаб қўйдим. Бабило қўлига туфлаб олиб, оёғини этикка тикди-да икки қўллаб қўнжидан тортди. Этик Бабилонинг оёғига қолипдек тушди-қўйди.

— Саломат бўл-э, ўғлим! Жуда ажойиб этик экан! Ўғлим, буни қанчага сотмоқчисан?— деб сўради у. Ўнг оёғини чиқариб учи билан полга тақиллатиб уриб қўйди ва ажойиб, ярақлаган этикка суқланиб тикила бошлади.

— Бир пуд жўхорига алмашаман!— дедим ва Хатиага қараб қўйдим.

— Бир пуд жўхори,— деб такрорлади Хатиа ҳам, сўнг илжайиб қўйди.

— Агар жўхори бўлганда-ку, сув текин-а! Бизнинг қишлоғимизни бекорга Набеглави¹ демайди. Авваллари

¹ Бегели — омбор; набеглави — омбордан қолган-қутгани.

жўхори ҳам, омбор ҳам бор эди, ҳозир эса ҳеч нарса қолмади!— деди Бабило хомуш бўлиб оёғидаги этикни ечар экан. Какано бу орада хонтахтага янги пишлоқ, суви қочган нон ва бир кўзачада вино қўйди.

— Қани болаларим, бир овқатланиб олинглар, роса қоринларинг очгандир,— деди бека бизни дастурхонга таклиф этиб. Ҳозир йўқ дейишнинг сира иложи йўқ эди, Хатианинг қўлидан ушлаб стол олдига бошлаб бордим... Бабило Хатинадан кўзини узмасди. Какано эса қўлларини энгагига тираб тураркан, ачиниб бошини қи-мирлатар эди. Бабило стаканларга вино қўйди.

— Худо ишларингнинг ўнгидан берсин,— деди-да винони ичиб олди. Мен Хатианинг олдига нон, пишлоқ қўйиб, у билан винони уриштириб ичдим.

— Хонадонингизда доим хурсандчилик бўлсин!— деди Хатиа ва стакандаги винонинг ҳаммасини ичиб юборди.

— Азиз меҳмонлар, сизлар ўзи кимсизлар?— деб сўради Бабило яна стаканларни тўлатар экан.

— Мен Сосо Мамаладзе, бу — Хатиа,— шундай жа-воб назаримда асосли ва тушунарлидек туюлди.

— Бир-бирингизга ким бўласизлар?

— Ҳеч ким.

— Шунчаки қўшнилармиз, кейин Сосо иккаламиз бир синфда ўқиймиз,— деб қўшиб қўйди Хатиа.

— Оппоқ қизим, сен ҳам ўқийсанми?— деб ҳайрон бўлди Бабило.

— Ҳа, мени мактабга Сосойа бошлаб боради.

— Кўзинг анчадан бери оғрийдими?— деб ачиниб сўради Бабило.

— Оғримайди, шунчаки кўрмайди, бўлмаса сира оғримайди.

— Вой бечора қизим-э!— деб ачиниб, бошини сарак-сарак қилиб қўйди Какано.— Худованди каримга ҳам

ҳайронман, шундай бир пари пайкарни қуёш нурини, ёруғ жаҳонни кўришдан маҳрум этиб қўйса-я!— деб Хатянинг бошини кўксига босиб, сочларидан ўпди.

— Йўқ, Хатя қуёшни кўради. Врач, агар у қуёшни кўрса кўзларини тузатиш мумкин, дебди,— деб гапга аралашдим мен.

— Қизим, шунақами?— деди Бабило сал ўзига келиб, яна винодан қуяр экан.

— Тўғри, мен қуёшни кўраман. Ботумидаги доктор дадамларга, агар қизингиз қуёшни кўрса, мен унинг кўзини тузатаман, дебди. Уруш тамом бўлса дадам мени Ботумга олиб борадилар ва мени операция қилишди,— деди Хатя.

— Сен ҳақиқий Хатя¹ экансан, худо орзуингга етказин,— деди Какано.

— Раҳмат сизга,— деди Хатя ширинсуханлик билан.

— Саломат бўл, қизим... Доктор ваъда берибдими, демак кўзингни тузатади. Лекин онанг бунчалик узоқ жойга қандай қилиб ишониб юборди?— деб сўради Бабило.

— Онам йўқ, дадам бўлса Сосо билан ҳамма ёққа ҳам юбораверадилар.

— Сосойани жуда яхши кўраркансан-а.

— Уни ҳамма ҳам яхши кўради.

— Уни ахир яёв эмас, эшакка миндириб юрибман-ку!— деб хафа бўлдим мен.

— Борди-ю жўхори топгудек бўлсанглар уни эшакка миндириб кетолмайсан-да, эшагинг кўтаролмайди,— деди Бабило қулиб.

¹ Х а т я — грузинча «хати» сўзидан олинган бўлиб, икона, гўзал, қадимий иконалардай ажойиб деган маънони билдиради.

— Секин кетаверамиз, мен яёв юришни яхши кўраман,— деди Хатиа.

— Бабило, бўлди энди, болалар овқат еб олсинлар, ҳадеб гап сўрайверма,— деб Каканонинг жаҳли чиқди.

— Қани болалар, овқатдан енглар, кейин гаплашаверамиз,— деб олдимизга нон, пишлоқларни суриб қўйиб, яна винодан қуйди Бабило.

Овқатланиб бўлганимиздан кейин Бабило:

— Мен этигингни оламан, лекин бир оз нархини пасайтирсанг,— деди.

— Қанча пасайтирай?

— Сен Бабило Вашакидзе инсофсиз одам экан деб ўйламагин, мен бу этикнинг нархини яхши биламан, лекин ҳозир жўхорининг ўзи кам, шунинг учун ҳам у жуда қиммат. Агар сен унга муҳтож бўлмаганигда бу ажойиб этикни уйдан олиб чиқмаган бўлардинг, тўғрими, Хатиа?

— Худди шундай, Бабило амаки,— деди Хатиа илжайиб.

— Ҳа, балли, мен сенга этигинг учун бир ботмон жўхори бераман, Сосойа.

— Жуда оз-ку. Мен Манасэнинг ўзига эшаги учун бир ботмон жўхори берншим керак,— дедим рози бўлмай ва шу пайт нима учундир жуда уялиб кетдим.

— Ҳаёт ўзи шунақа, иним, ўзингда бўлмагач, бировдан қарз олишга тўғри келади.— деб жавоб берди Бабило.

Мен жим туравердим.

— Хўп майли, бир ярим ботмонга берасанми?

— Агар чарм камзулни ҳам олсангиз, майли.

— Камзулингга қанча сўрайсан?

— Икки пуд.

— Эҳ-ҳе!

— Бу чарм камзул отасиники,— деди Хатиа.

— Анча кийганмиди?— деб сўради Бабило камзулни кийиб кўрар экан.

— Бор-йўғи бир марта кийган эдилар.

— Ҳа майли, бунингга бир пуд бераман, майли ёзда оч қолсам қоларман.

Мен хўп дейишимни ҳам, йўқ дейишимни ҳам билмай ерга қарадим.

— Бу чарм камзул ва этик Сосойанинг дадасиники. Агар муҳгож бўлмаганда уларни сира ҳам соғмасди, бир пуд жуда оз-да! Аммаси сотишга рухсат бермади, у мажбуран олиб келди,— деди Хатиа.

Бабило ниманидир ўйлаб, менга тикилди.

— Даданг фронтдами?

— Йўқ.

— Демак, даданг йўқми?

— Билмайман...

— Ойинг-чи?

— Билмайман.

— Тўхта, тўхта, бундай тушунтириброқ гапирсанг-чи, уларга нима бўлган?

— Унинг дадаси билан ойисини ўттиз еттинчи йили қамаб қўйишган, бу аммасининг — ўқитувчи Кетонинг қўлида туради.—Бабило тушунарли дегандек бошини қимирлатиб қўйди. Кейин эгнидаги чарм камзулни ечди.

— Демак, ўттиз еттинчи йили дегин?— деди Бабило анчагача жим ўтиргач.

— Ҳа, ўттиз еттинчи йили,— деб тасдиқладим мен.

— Кечаси олиб кетишганмиди?

— Ҳа, кечаси.

— Бирга олиб кетишганмиди?

— Йўқ, аввал дадамларни, кейин ойимларни.

— Хўш, кейин нима бўлди?

— Кейин ҳеч нарса бўлгани йўқ.

— Ҳеч қандай хат-хабар йўқми улардан?

— Йўқ.

— Вой бечора она! Уғлим, ота-онангни биласанми ўзи?— деб сўради Какано раҳми келиб.

— Сал-пал биламан. Жуда ҳам оз биламан. Ойимлар анча дуруст эсимда борлар,— деб жавоб бердим мен чарм камзулни яхшилаб тахлар эканман.— Бабило амаки, биз эртага азонда йўлга чиқишимиз керак,— дедим мен гапни бошқа ёққа буриш учун.

— Ҳа майли, ўғлим. Какано, бу болаларнинг идишларига беш ярим ботмон дон солиб бер.

Какано индамай менинг иккита қопимни олди-да, ёнидаги хонага чиқди.

— Ҳа, азизларим, жуда оғир гаплар бу,— деди Бабило яна гап бошлаб.— Бизнинг қишлоқдан ҳам иккитасини: Габриэл тегирмончи билан колхоз идорасининг ҳисобчиси Иакинтэ Купчулиани олиб кетишган эди. Уларни ҳам кечаси олиб кетишган. Ўшандан бери дори дараксиз кетишди...—Бабило жим бўлиб, ўйланиб қолди. Қўшни хонадан Каканонинг қопга жўхори солаётгани эшитилиб турарди.

— Бабило амаки, милтиқ олмайсизми?

— А? Нима дединг?— деб қайта сўради Бабило, гўё уйқудан энди уйғонгандек, менга тикилиб.

— Мен, милтиқ олмайсизми,— деяпмиз.

— Милтиқ?.. Ҳа, милтиқми... Йўқ, керак эмас. Ҳозир милтиқнинг нима кераги бор? Бу уруш туфайли сайроқи ўрмон қушлари ҳам, жўр қушлар ҳам кетиб қолди, нимани отасан? Ҳа, дарвоқе, қиш пайтлари баъзан қишлоққа турли ваҳший ҳайвонлар келиб қолади, қурол ҳамма вақт ҳам керак нарсаси. Хўш, бу милтиғингга қанча сўрайсан?— У қўшоғизни қўлига олиб, затворини орқага тортиб қўйиб, нилининг оғзидан қаради. Мен индамай, Хатининг қўлини сиқиб қўйдим. Милтиқ уники эди, баҳосини ҳам у айтиши керак эди.

— Жуда ажойиб милтиқ экан,— деди Бабило,— хўш бунга қанча берай?— деди у яна қайта сўраб.

— Ҳеч нарса керак эмас.— деб юборди Хатиа тўсатдан. Мен ҳайрон бўлганимдан тилимни тишлаб олай дедим.

— Нима, сотмайсанми?— деб сўради Бабило.

— Йўқ, сотмайман, Бабило амаки, агар сизга маъқул бўлган бўлса ола қолинг, сизга совға қиламан,— деди Хатиа.

— Шундай ажойиб милтиқ маъқул бўлмасаканми! Мен текинга олмайман, уйдагилар сени уришади,— деб Бабило милтиқни деворга суяб қўйди-да, Хатианинг қалин сочларини силади.

— Йўқ, бўлмайди! Мени ҳеч ким уришмайди, бу менинг милтиғим ва мен буни сизга совға қиляпман, агар олсангиз жуда хурсанд бўламан...— Хатианинг киприклари пастга тушиб, яна кўтарилди.— Сосоё, бу ростдан ҳам менинг милтиғим эканини, мени ҳеч ким уришмаслигини айт.— Ахир ҳозир Бабило йўқ деса Хатианинг қаттиқ хафа бўлишини билдим-да, Бабилога ола қолинг дегандек илтижо билан тикилдим.

— Бабило амаки, бу унинг милтиғи, сизга совға қилмоқчи. Олмасангиз Хатиа қаттиқ хафа бўлади...— Хатиа гапимни тасдиқлаб бош ирғаб қўйди.

— Ундай бўлса майли... Раҳмат, қизим, бахтли бўлгин, отанг роҳатингни кўрсин,— деди Бабило таъсирланиб кетиб Хатианинг юзидан ўпар экан.— Какано, бу ёққа чиқ, қаёққа йўқолдинг?— деб хотинини чақирди у.— Болаларга ўрин солиб бер, уйқулари ҳам келиб қолди. Ҳа, айтмоқчи, қара, Хатиа менга қандай милтиқ совға қилди. Бунақа милтиғинг бўлгач қароқчи бўлиб кетгинг келади,— деди у ҳазиллашиб.

Хонага Какано кирди. Бабило унга милтиқни узатди.

— Вой қўйинг, яна отилиб кетмасин!— деди Какано

қўрқиб. У ўрин солишга тушди. Мен яна ҳалиги девордаги баджаҳл йигитчанинг иккита бир хил суратига қарадим, нега бир хил расмни ёнма-ён қўйишганига ҳали ҳам тушунолмасдим.

— Бабило амаки, анови сизнинг ўғлингизми? Унинг оти нима?— деб сўрадим мен. Бабило бошини юқори кўтариб, суратга қараб хомуш илжайиб қўйди.

— Қайси бирини сўраяпсан?

— Бабило амаки, мендан куляпсизми?— дедим мен мийғимда кулиб.

Бабило ғамгин илжайди. У бўйинини қашиб, трубкасини олди-да, тамакини кафтида эзгилаб-эзгилаб трубкага солди ва чироққа тутиб ёндирди. Бурқситиб пуфлаган тугунлари орасидан яна суратга қаради.

— Йигирма йилгача уларнинг отини ўзим ҳам адаштириб юрганман, Сосойа, улар йигирмага киргунча онаси биттасини айби деб, янглишмаслик учун иккаласини баравар уришар, калтаклар эди.

— Оҳ, бечора болаларим, сизларни калтаклаган қўлларим синса бўлмасмиди!— деди хўрсиниб Қакано.

— Улар ўзларининг шўхликлари билан ўн йил давомида ўқитувчиларининг бошларини қотириб юборишди. Қайси бирини, нима учун уришишларини билишмасди. Улар мактабни битираётганларида икки ўқитувчи бир пайтнинг ўзида иккаласидан бир синфнинг икки бурчида имтиҳон олишди. Биттаси — «ўрта», иккинчиси «аъло» олди. Лекин барибир аттестат олиш пайтида бутун комиссияни ҳам чалкаштириб юборишди. Мен ва ойисигина уларни ажрата олардик. Чунки Насианинг думбасида холи бор эди, Батуада эса ҳеч қандай белги йўқ эди. Мактабда эса уларнинг қайси бирида холи борлигини текшириб бўлмасди. Насиа Батуадан йигирма етти минут илгари дунёга келган эди. Иккаласи бир кунда, бир соатда фронтга кетишди. Бу суратларни

урушнинг биринчи ойида юборишган эди. Мен расмни катта қилдирдим. Шундан кейин иккала бола ҳам домидараксиз кетди, ана шундай қилиб қариганимизда фарзанд доғига учрадик...

— Эй худо, болаларимдан жудо қилган ўша жаллоднинг бола-чақа, невара-чеварасигача қирилиб кетсин, илоё ундан ном-нишон қолмасин! Эй худо! Бу хўрликларга қандай чидаяпман-а?— деди Какано йиғлаб, кўз ёшларини рўмолининг учи билан артар экан.

— Сосойа, ҳар қалай, уларнинг қайсиси Насиа, қайсиниси Батуа?

— Хатиа, иккаласининг сира фарқи йўқ.

— Чиройлими улар?

— Ҳа, чиройли.

— Қим билади, ҳозир қандай азоб-уқубат чекиб, қаерларда сарсон бўлиб юрибсиз, жигаргўшаларим! Балки бирор ерингиз оғриётгандир, сиздан жудо бўлган онаизорингиз бўлса еб, ичиб, лиқиллаб юрибди, бошини тошларга уриб йиғласа ҳамки, оламдан кўз юмганича йўқ!— деб Какано яна йиғлаб юборди.

— Бўлди, бўлди энди, ҳой хотин!— деди Бабило жиддий. Кейин менга мурожаат қилди.— Мана кўрдингларми, бу шўрлик уч йилдан бери ўзини ҳам, мени ҳам одойи тамом қилди.

— Оҳ болаларим, балки онаизорларингизнинг эркалашларига, парваришларига зордирсиз! Дийдорларингизни бир кўрсам майли эди, ундан кейин бу дунёдан кўз юмсам ҳам рози эдим,— деб йиғлашда давом этарди Какано.— Ишқилиб лаънати ўқ тегмаган бўлсин, соғсаломат бўлсангиз майли эди, оҳ лочинларим, нуридийдаларим...— У юзини қўллари билан бекитиб йиғлар эди.

— Какано хола, бизнинг қишлоғимизда ҳам бир йи-

гит дом-дараксиз кетган эди, кейин топилди... Бундан уч кун илгари топилди...— деди Хатиа тўсатдан.

— Бахтли она экан, нима деб ёзибди у?— деди Какано юзидан қўлини олиб.

— Хат ёзгани йўқ, ўзи келди...

— Хатиа, кимни айтяпсан?— дедим мен ҳайрон бўлиб.

— Ҳа, анави Иакинтэ Жабуанинг ўғлини айтяпман, нима, эсингда йўқми?

— Қизим, сен ўша йигит билан гаплашдингми?— деди Бабилога жон кириб.— Нималар дейди?

— Нима дерди! Гитлернинг аҳволига вой, дейди... Ҳа, аҳволи жуда ёмон эмиш. Бизникилар жуда даҳшатли бир қурол ўйлаб топишган эмиш, у хотинларнинг номи билан «Катюша» деб аталаркан. Ана ўша «Катюша» йўлида учраган ҳамма нарсани теп-текис қилиб, ёндириб кулини кўкка соvuриб юборар эмиш.

— Буни мен ҳам эшитган эдим, хўш, у яна нималарни гапирди?— деди тоқати тоқ бўлиб Бабило.

— Сосойа, гапириб бер, сен уларникида бўлган эдинг-ку, эсингда борми?— деди Хатиа мени туртиб. Мен нимани гапириб беришим керак экан? Мен Хатиа-нинг нимага шама қилаётганини тушунмай, анграйиб ўтирдим. Кейинги ой ичи қишлоғимиздан кетган бирорта одам — на ярадор, на чўлоқ, на контузия бўлиб қайтмаганини, Иакинтэ Жабуанинг бошига уч кун бурун фарзанд доғи тушганини — ўғлидан қора хат олганини билардим.

— Қани йигитча, гапириб бер-чи, гапиравер, у нималарни ҳикоя қилиб берди!— деб мурожаат қилди Бабило менга ва жимгина жавоб кутиб турди.

— Ҳамма нарсани ёндириб юборар эмиш... хўш,— деб ичимдан ўйлаб топиб гапира бошладим,— ҳозир са-

молётларимиз Берлинни бомбардимон қилаётганмиш. Яқинда иккинчи фронт очилар эмиш...

— Қачон, қачон очилар эмиш, нимага чўзишяпти ўзи!

— Яқинда!— деди Хатиа мен учун жавоб бериб:— Ҳозир армиямизда ҳамма нарса етарли: овқат ҳам, кийим-кечак ҳам, ўқ-дори ҳам. Энди одамларимиз ҳам кам ҳалок бўляпти, чунки окоплар ҳам яхшилаб қуриляпти. Немислар бўлса орқа-олдига қарамай қочиб бораётганмишлар...— деди Хатиа бидирлаб.

Какано жиққа ёш кўзларини болаларининг суратига тикиб:

— Онаизорингиз ўшандай бахтли кунларни кўрармикин!— деб хўрсиниб қўйди.

— Ахир хат келмаяпти-да, Хатиа,— деди Бабило оҳистагина бошнини қуйи эгиб.

— Бе, Бабило амаки, ҳозир уларнинг хат ёзишга қўли тегармиди!

— Шўримга шўрва тўкилиб болаларим бу дунёдан ўтиб бўлган бўлса-чи? Унда нима қиламан? Унда арзимни кимга айтаману юракдаги дардимни қаёққа тўкиб-соламан?— деди Бабило ишончсиз бир ҳолда қўл силтар экан.

— Сўсойа, Важикодан яна қандай гаплар эшитган эдинг, гапириб бер.

— Хатиа, у нималар деган эди?— деб ялингансимон сўрадим мен.

— Унинг қисмида бир талай грузинлар ҳам бўлгани ва улар орасида яна қандайдир ҳасан-ҳусан ҳам бўлганини гапириб берган эди-ку...

Хатиани қаранг! Унинг қанчалар ёлғон, лекин ишонarli гапира олишини қаранг-а! Менинг томоғим қуриб қолди. Бабилонинг қўлидаги трубка титрар эди. Какано Хатианинг олдида унга тикилиб ўтирар экан,

қиргоққа чиқиб қолган балиқ бир томчи сувга зор бўлиб, қуруқ ҳавони сипқаргани каби у ҳам унинг ҳар бир сўзини эътибор билан тинглаб, миясига жо қилиб олар эди, Хатиа тўхтаб қолганда эса, давом этавер, дегандек этагидан тортиб қўярди. Хатиа ўрнидан турди.

— Ҳа, тўғри, Сосойа ака-укалар бор экан, унинг айтишича, ҳасан-ҳусанларни бир-биридан ажратиб бўлмас экан.

— Хўш, кейин-чи?

— Уларнинг орденлари ҳам кўп, биз уларни жуда яхши кўрар эдик, дейди.

— Улар ҳасан-ҳусан эканми?— деб сўради Какано. Хатиа ҳа дегандек бош ирғаб қўйди.

— Фамилияси нима экан?— деб сўради Какано йиғи аралаш.

— Фамилиясини сўрамаган эдим,— деб хотиржам жавоб берди Хатиа.

— Уларнинг отлари нима экан?

— У айтувди, эсимдан чиқиб қолибди.— Сосойа, сенинг эсингда йўқми?.

— Йўқ, Хатиа, менинг ҳам эсимдан чиқибди,— дедим мен гўлдираб.

— Улар ўзи тирик эканми?

— Уларга ҳеч ўқ ўтмайди, дейди.

— Мен сизлар билан бораман, у билан гаплашман,— деди Какано.

— Сосо, у бир кунга келган экан-а, тўғрими?— деб сўради Хатиа анчагача жим тургач.

— Ҳа, бир кунга,— дедим мен зўрма-зўраки.

— Демак, у аллақачон қайтиб кетибди-да,— деб хўрсинди Какано. Хатиа ҳа дегандек бош ирғаб қўйди.

— Энди нима қилдим?— деди Какано менга мурожаат қилиб.

— У, тезда қайтиб келаман, деган,— деб алдадим мен.

— Келмаса-наи жаҳон бўлса, биз ким қийналяпти,
— Мен уңоғатда яшаяпти кўриб турардик ва яхши
Какано хола, қийналаётганларга ёрдам берарди... Ҳа,
яшириб. Ҳа, унда дуруст бўлар эди...

— Менга ях
қайтади, — де, ҳозир нималарни ўйлаяпсан? — деган ово-

— Қақни бўлиб юборди.

— Эзим ҳам билмайман. Хатиа...

Биби Шунда ҳам, ҳар ҳолда нималарни ўйлаяпсан?

Ҳасан Осмонни ўйлапман.

шарка Сосойа, осмоннинг нимасини ўйлаяпсан?

Ҳасан: Мен агар осмон ойнаи жаҳон бўлса...

нинг ў... Унда нима бўларди?

боши омон, шанда, борди-ю, кўзимга бирор нарса туш-
қўлларини қараб туриб олиб ташлайверар эдим.

лади ҳали тўғрисини айт!

Ҳам-таше: Хатиа. Хатиа, унда қандай ажойиб бўлишини
ёзган қа: эди... — дедим-да, яна юлдузлар милтиллаб
ди, унга сифи... ажойиб осмон жамолига тикилдим.
паноҳингда асра деб
Ким оналар кўзил...

тўхтата олади, қақ тун-а, — деди у бир оздан сўнг.

дунё гуноҳларини Бабило гапларимга ишонди деб ўй-

Бабило ҳам, эб сўрадим мен бир оздан сўнг.
эди; мен ҳозирен ўғилларингиз ўлган десам улар ишони-

чир...
— Бабило энди ишонишлари керак экан? Бу ахир
ёлғон-е...

— Мен...
— Мен ҳам, буниси ҳам ёлғон бўлмаслиги мум-
кин. Бабило билан Какано ўғилларининг ўлганига
ишони майдилар, шундай экан уларнинг тириклигига
ишони ерганлари дуруст-да.

— Борди-ю, улар ўлган бўлса-чи?

— Лекин мен, ўша Ҳасан-ҳусанлар сизларни ўғил-

қиргоққа чиқиб қолган балиқ бир томчи дан туриб болиб, қуруқ ҳавони сипқаргани каби у ҳақ турғизди-бир сўзини эътибор билан тинглаб, миясиг

олар эди, Хатиа тўхтаб қолганда эса, дағ илоҳи яхши гандек этагидан тортиб қўярди. Хатиа ўртидан эшик

— Ҳа, тўғри, Сосойа, ака-укалар боғ айтишича, ҳасан-ҳусанларни бир-биридан ажрлан ташмас экан.

— Хўш, кейин-чи? зина-

— Уларнинг орденлари ҳам кўп, биз уларни қўй-хўш кўрар эдик, дейди. казиб,

— Улар ҳасан-ҳусан эканми?— деб сўради Катсанг ёруғ Хатиа ҳа дегандек бош ирғаб қўйди. олса

— Фамилияси нима экан?— деб сўради қаердадир йиғи аралаш. иллар эди.

— Фамилиясини сўрамаган эдим,— деб элари бижавоб берди Хатиа. шлоғим-

— Уларнинг отлари нима экан? осмон, у

— У айтувди, эсимдан чиқиб қолибдў сукунатни сенинг эсингда йўқми?.. узиб турибди. Аммам

— Йўқ, Хатиа, менинг ҳам эсимдан ётиб юлдузли осдим мен ғўлдираб. ни хаёлидан ўт-

— Улар ўзи тирик эканми? ай жаҳон бўл-

— Уларга ҳеч ўқ ўтмайди, дейди. турса қандай

— Мен сизлар билан бораман, у билан бир-бириман,— деди Какано. бизлар жаб

— Сосо, у бир кунга келган экан-а, тўғрими,— деб сўради Хатиа анчагача жим тургач.

— Ҳа, бир кунга,— дедим мен зўрма-зўрақ

— Демак, у аллақачон қайтиб кетибди-дў деб хўрсинди Какано. Хатиа ҳа дегандек бош ирғаб қўйди.

— Энди нима қилдим?— деди Какано менга южаат қилиб.

— У, тезда қайтиб келаман, деган,— деб алдадим мен.

Агар осмон ойнаи жаҳон бўлса, биз ким қийналяпти, ким роҳат-фароғатда яшаяпти кўриб турардик ва яхши яшаётганлар қийналаётганларга ёрдам берарди... Ҳа, агар шундай бўлганда дуруст бўлар эди...

Хатининг:

— Сосоё, ҳозир нималарни ўйлаясан?— деган овози хаёлимни бўлиб юборди.

— Ўзим ҳам билмайман. Хатиа...

— Шунда ҳам, ҳар ҳолда нималарни ўйлаясан?

— Осмонни ўйлаяпман.

— Сосоё, осмоннинг нимасини ўйлаясан?.

— Мен агар осмон ойнаи жаҳон бўлса...

— Ҳўш... Унда нима бўларди?

— Ана ўшанда, борди-ю, кўзимга бирор нарса тушса осмонга қараб туриб олиб ташлайверар эдим.

— Йўқ, тўғриси айт!

— Эҳ, Хатиа, Хатиа, унда қандай ажойиб бўлишини билганингда эди...— дедим-да, яна юлдузлар милтиллаб ва порлаб турган ажойиб осмон жамолига тикилдим. Хатиа жим ўтирар эди.

— Қандай илиқ тун-а,— деди у бир оздан сўнг.

— Хатиа, сен Бабило гапларимга ишонди деб ўйлаясанми?— деб сўрадим мен бир оздан сўнг.

— Агар мен ўғилларингиз ўлган десам улар ишонишармиди?

— Нега энди ишонишлари керак экан? Бу ахир ёлғон-ку!

— Униси ҳам, буниси ҳам ёлғон бўлмаслиги мумкин. Бабило билан Какано ўғилларининг ўлганига ишоналмайдилар, шундай экан уларнинг тириклигига ишонаверганлари дуруст-да.

— Борди-ю, улар ўлган бўлса-чи?

— Лекин мен, ўша ҳасан-ҳусанлар сизларни ўғил-

ларингиз, деганим йўқ-ку, қўявер, умид қилишавериш-син...

— Майли, Бабило билан Какано ўғилларимиз тирик деб ишонаверсинлар, бунинг нимаси ёмон? Ахир бирортамиз ҳам улар ҳақида аниқ гапни билмаймиз-ку. Бутун гап ана шунда-да.

— Сосойа, нималарни ўйлаяпсан?— деб яна сўради Хатиа.

— Эртага уйга етиб олишимиз, аммам анави ойнадек келадиган нон ёпиб беришини ва мен уни қандай «туя» қилишимни ўйлаяпман...

— Сосойа, осмон қанақа рангда.

— Кўм-кўк рангда.

— Сосойа, кўк қанақа бўлади.

Мен ўйлаб қолдим.

— Кўк — бу ҳаво рангга ўхшаган,—деб тушунтирмақчи бўлар эканман, ўз ожизлигимни ҳис этдим.

— Ҳаво ранг чиройли рангми?

— Жуда ҳам чиройли! Эсингда борми,—«Осмоннинг рангги, кўк ранг».

— Чиройли дегани нимади?

— Чиройли деганими?..— Мен туриб ўтирдим-да, Хатианинг ой ёритиб турган юзига тикилдим.

— Катта-катта кўк кўзли, киприклари қора, қора қош,—дея Хатианинг қора қошлари устидан аста кўлим билан силаган эдим, у ёқимли илжайди,—қўнғиғ соч,—деб давом этдим мен,—бурни чимдиб олгандай жажжигина, гунча лаб, тишлари оппоқ, ияги тухумдек, қулоқлари чучварадеккина, бўйни нозик қизларни — худди сенга ўхшаганларни чиройли дейилади, тушундингми, Хатиа?— Қўлимни унинг елкасига қўйдим, унга чиройли дегани нима эканини тўғри тушунтиролганимдан ўзим хурсанд эдим.

— Демак мен кўк ҳаво ранг эканман-да?..

Мен умидсизлашиб, хўрсшиб қўйдим.

— Сосойа, сен қанақасан?

— Мен маймунга ўхшаганман?

— Маймун қанақа бўлади?

— Худди менга ўхшаган бўлади.

Хатиа менинг юзимни ушлаб кўрди.

— Сенинг сочларингнинг ранги қанақа?— деб сўради у.

— Қора.

— Кўзларинг катта, киприкларинг ҳам узунми? Кўзларинг қанақа рангда?

— Қўй кўз.

— Бурнинг ҳам текис, жажжигинами. Қулоқларинг ҳам кичкинами, иягинг тухумдай, лабларинг ҳам чиройлими, хўш, тишларинг-чи?

— Хатиа, ҳамманинг тиши ҳам оқ бўлади.

— Сосойа, сен чиройлисан-а?

— Яхшиямки мени кўролмайсан!

— Сосо, сени кўраман, сен билан қуёшни кўраман, холос...—деди Хатиа қўлларини пастга туширар экан. Мен уни елкасидан қучиб, бағримга тортдим, Хатиа қаршилиқ билдирмади. Мен унинг бошини тиззамга қўйиб, эгилиб унинг кўзидан, кейин лабидан, бўйнидан, яна лабидан ўпдим, кейин иккаламиз анчагача шу куйи ўтириб қолдик. Бошимни кўтариб қарасам, Хатиа илжайиб турар, юзларида эса ҳалқа-ҳалқа ёш.

— Хатиа!.

— Сосойа, жим бўл...— деди у, шивирлаб.

Мен Хатианинг оёқлари ёнида чалқамча ётиб кўкка тикилдим. Хатиа устимга эгилиб юзини юрагим устига қўйди. У жимгина, қимир этмай турарди, афтидан юрагимнинг уришига қулоқ солаётган эди. Юзларининг ҳарорати жисмимга жон бераётганди, мен ўша даҳшатли куз кун, муздек Супса дарёси бўйида унинг қўли

баданимга текканда ҳам ўзимни худди шундай ҳис этгандим.

Мен юлдузларга қарадим. Осмон кўм-кўк... ёки ҳаво рангмикин?.. Осмоннинг қанақа ранглигини белгилаб бўлармиди! Осмон шунчаки Хатининг кўзига ўхшаш эди.

Мен узоқдаги дарёнинг шовиллашини, чигирткаларнинг чириллашини, итларнинг бир маромда акиллашларини эшитардим-у, лекин юлдузлар чарақлаб турган осмон билан Хатиадан бўлак ҳеч нарсани кўрмасдим. Хатиа эса мен билан қуёшнинггина кўрар эди. Бепоен, чароғон осмон эса иккаламизни ҳам кўриб турар ва бизга табассум қилар эди.

Мен уйғонганимда хонага ғира-шира тонг нурлари тушиб турарди. Деразага қарадим. Осмон ёришиб келяпти. Кийиниб олиб, Хатининг ўрни олдига бордим. Хатиа юзини икки кафтига қўйганча ухлаб ётарди. Лаблари бир оз очиқ эди. Мен унинг қўлидан ушлаб, аста қимирлатдим.

— Хатиа! Хатиа!

— Ҳа, Сосойа, нима бўлди?— деди у дарров кўзини очиб, ўрнидан туриб ўтирар экан.

— Тонг ёришяпти, ҳозир қуёш ҳам чиқиб қолади. Тур, кийин, мен чиқиб эшакни эгарлайман.

— Яхши.

Мен ҳовлига тушдим. Эшак қулоқларини чимириб, ўтлаб юрарди. Кечқурун ғўла устига қўйиб қўйган эгаржабдуқни олиб бориб эшакнинг устига ташладим-да, қоринбоғини тортдим. Уйга қайтиб киргунимча Хатиа ҳам кийиниб бўлган экан.

— Қани кетдик!— дедим мен шивирлаб.

— Нега шивирляяпсан?— деди у ҳайрон бўлиб.

— Бабило билан Каканолар ҳали ухлаб ётишибди.
— Демак, ҳали эрта экан-да?
— Ҳа.
— Улар билан ҳайрлашмай кетаверамизми?
— Уларни безовта қилиш ноқулай-да, юравер!
Мен уни шийпонга олиб чиқдим.
— Сосойа, бундай қилиш ярамайди, уят бўлади!
— Ҳечам уят эмас-да, аксинча уларнинг уйқусини бузиш ёмон! Юр, юравер!

Пастга тушдик, кейин мен яна юқорига чиқиб қоп-даги донларни олиб тушдим-да, бир-бирига боғлаб эгар устига ташладим.

— Қани кетдик!— деб Хатиани қўлидан етакладим.
— Ҳа, қароқчилар, қочворяпсизларми?— деган овозни эшитдик тўсатдан. Шийпонда соч-соқоли тўзиган, чала кийинган Бабило турарди.

— Мени уятга қўймоқчимисизлар! Нонушта қилмасдан, азонлаб кетмоқчимисизлар! Одамлар нима дейди, а?— деб бармоғини силкиб пўписа қилди у.

— Бабило амаки, сиздан жуда хурсандмиз, уйга ёруғда етиб олиш учун эртароқ йўлга тушишимиз керак.— дедим мен, Бабилога ялингансимон тикилиб.

— Ҳа, тўғри, болаларим,— деди у рози бўлиб.

— Бабило амаки, хўп хайр бўлмаса, биз кетдик.

— Кетяпсизларми, а?

— Ҳа, кетяпмиз, сизга раҳмат, раҳмат амаки, хайр,— дедим мен яна қайта хайрлашиб.

— Ҳой, иним, тўхта, шошма!— деди у бошини қашиб. Кейин у уйга кириб кетиб, бир неча минутдан сўнг яна шийпонда пайдо бўлди. Шунда кўзим олди қоронғилашиб кетди: Бабило чарм камзул, этикни кўтариб зинадан тушди-да, олдимга келиб тўхтади. Мен ҳеч нарса деёлмай, томоғим қуриб, тилим танглайимга ёпишиб қолгандек бўлдим.

Каловлаб қолганимдан, ишқилиб. йиғлаб юборма-сам эди, деб қўрқиб турардим.

— Уғлим, мана этикларинг! Мана камзулинг!— деб Бабило камзулни эшакнинг устига ташлади.

Менга узатган этикни ҳам қўлимга олдим.

— Нима, Бабило амаки, олмайсизми?— деб сўрадим мен. Овозим ичимдан аранг чиқди.

Бабило:

— Йўқ ўғлим, олмайман,— деди-да, қўлини бошимга қўйди.— Этикни ҳам, камзулни ҳам олмайман. Милтиқ қолса бўлди, менга совға,— деди кулиб.

— Бабило амаки, нима қимматми?— дедим мен пастки лабим ихтиёримдан ташқари чўччайиб бораётганини ҳис этиб.

— Йўқ, ўғлим, нега қиммат бўларкан? Жуда ҳам арзон, шунчаки олгим келмаяпти-да.

Нима қилиш керак? Мен эшакнинг олдига бориб, эгарнинг устидаги донни туширмоқчи эдим, Бабило мени тўхтатиб қолди:

— Ҳой бола, нима қиялпсан?— Мен унга қарадим.

— Нима қилар эдим! Олмайман деяпсиз-ку!

— Хўш, бунга жўхорининг нима даҳли бор!

— Буни қайтариб оллинг.

— Йўқ, ўғлим, сира ҳам қайтариб олмайман, мени уриб ўлдирсанг ҳам қайтариб олмайман. Сен нима деб ўйлаяпсан! Жўхорини қайтариб олмайман, лекин камзул билан этингнинг қайтариб бераман, уларни олиб кет. Бу жўхориларнинг менга нима кераги бор! Буни сизларга шундай ҳам беравераман,— деди Бабило амаки ва сочимни титкилаб қўйди.— Буни қаранг-у, топган гапини!— деб қўйди.

— Бабило амаки...

— Нима?

— Бабило амаки... ундай бўлса менга жўхорила-

рингиз керак эмас... Мен... мен... гадой эмасман!— деб юбордим мен ниҳоят ва юзим қизариб кетди. Бабило бошимдаги қўлини шартта олиб:

— Нима дединг?— деди у жаҳл билан. Мен шошиб қолдим.

— Йўқ, тўхта, нима дединг менга. Нотўғри эшитдим шекилли?— Шундан кейин у аста-секин портловчи мина каби бирдан портлаб, жаҳл отига миниб олди.— Вой ярамас-э, менга шундай дейишга қандай тилинг борди, катталар билан бундай гаплашишни сенга ким ўргатди? Гадой эмиш-а! Бунга қаранг-у? Сендан қурол олиб мен гадой бўлдимми? Гадой дегани нимаси? Биров сенга озгина жўхори берса, сен дарров гадой бўлиб қолдингми? Гадойнинг нималигини ўзинг билмайсан ҳали... Хатиа, бу Сосойанинг бемаъни гапини эшитдингми? Мен гадойманми, дейди-я!

Мен ичимдан тўлиб кетиб келган йиғини тўхтатолмадим, худди ёш боладай ҳўнграб юбордим. Бабило нима қиларини билмай шошиб қолганидан мени қучоқлаб олди-да, юпата бошлади:

— Сосойа, ўғлим, қўй йиғлама, худо ҳаққи, сенга нима бўлди! Яқинда катта бўласан, ана ўшанда бу камзул билан этикни ўзинг киясан. Хўш, бўлмайдами? Уғилларим келса тўй қиламан, тўйга Хатиа иккаларинг келинглар! Эшитяпсанми! Яна мени уялтириб қўйманглар. Қани энди йўлга тушаверинглар.. Қакано иккаламиз шу беш ярим ботмон жўхори билан камбағал бўлиб қолмаймиз, ҳали омборимда жўхори тўлиб ётибди, менинг жўхорим ўнта оилага ўн йилга етиб ортади. Донларим барибир чириб, моғорлаб кетади (Эҳ Бабило, бунинг ростлигига ўзинг ҳам ишонмассан!..— деб ўйладим мен у доним жуда кўп деб алдагани учун.) Шундай бўлгач барибир сувга оқизишга тўғри кела-

дн.. Хўп бўпти, энди йўлга тушаверишлар, жигарбандларим...— деб елкамга қоқиб қўйди.

— Бабило амаки,— деди-да Хатиа, унга томон юрди.

— Нима дейсан, Хатиа?— деб у ҳам Хатиага пешвоз юрди. Хатиа унинг қаршисида тўхтади-да, қўлини узатиб унинг юзини қидириб топди. Оёғининг учига кўтарилиб, Бабилонинг бошини эгди-да, юзидан ўпди.

Мен Хатиани дарвоза томон етаклаб бордим. Эшак дарвозадан ўзи чиқиб йўргалаб кетаётганди.

— Болалар, бизни унутиб юборманглар. Бу томонларга келиб қолсанглар кириб ўтинглар. Кампирим жуда хурсанд бўлади,— деб Бабило хайрлашиб қолди.

— Бабило амаки, хайр!..

— Хайр болаларим!..

Биз муюлишдан қайрилиб кетгунимизча Бабило амаки орқамиздан қараб турди. Хатиа иккаламиз сайхон йўлдан жимгина борар эдик.

Қишлоқ аста уйқудан уйғона бошлади. Баъзи жойларда ўчоқлардан тутунлар чиқа бошлади, хўрозлар қичқириб, қанот қоқиб ўзларининг товуқларини чақириша бошлади. Итлар белини эгиб, орқа оёқларига таяниб мазза қилиб керишар, кейин думларини ликиллаштишга тушишар эди. Эшагимиз уларнинг гашига тегиб, ҳаяжонга солар, шу сабабли улар вовиллаб ўзларини дарвозага урар эдилар. Бизнинг ортимиздан қишлоққа тонг ҳам кириб келди.

Қишлоқдан чиқиб, тепаликка кўтарилганимизда Хатиа тўхтади.

— Хатиа, нима бўлди?— деб сўрадим мен. Хатиа жавоб бермади. Унинг кўзлари Шарқ томонга тикилар эди.

Суреби тоғи ортидан каттакон қуёш балқиб чиқарди.

Эй, ёлғиз оёқ йўл, қаёққа ошиқасан, катта йўлга қачон олиб чиқасан, Супсани ёқалаб бориб, унинг қумлоқ қирғоқларидан қачон ўтасан? Ҳамқишлоқларимни қайга олиб кетасан? Мен биринчи бор қирқ биринчи йили қанча-қанча одамларни олиб кетган пайтингда сени гавжум шовқин-суронли бўлганингни кўрган эдим. Эй йўл, сен уларни қайга олиб кетдинг? Ахир сенинг ҳам бордир ниҳоянг, қайтарсан, бориб-бориб бир кун орқага. Шундай экан, олиб кетган одамларингни, менадан тортиб олган нарсаларингни, барини қайтариб бер энди! Бир кун келиб мени ҳам узоқ жойларга чорлаб кетарсан, лекин мен абадий кетмайман, қайтиб келаман албатта, бир кун эмас-бир кун яна ўзинг қайтариб олиб келасан. Мен тўғримда ўзга одамлар хабар олиб келишини истамайман ҳеч, мен сен билан бирга келаман ва шунда: эй одамлар, мана мен келдим, деб айтаман ўз оғзим билан. Сен олиб кетган одамларнинг ҳаммаси ҳам шундай дейишини, уларнинг ўз оёғи биланми, ёғоч оёқ биланми — албатта қайтиб келишини истайман! Улар: «Бу мен, Цуцининг эри Важики бўламан!», «Бу мен Луканинг ўғли Кукураман...» десинлар. Ҳой, йўл, эшитяпсанми гапларимни? Минг тўққиз юз қирқ биринчи йили олиб кетган одамларингни, ўша даҳшатли кун тортиб олган нарсаларингни қайтар энди! Вақти етди, энди ман. қирқ тўртинчи йил тугай деб қолди!

* * *

Закарна Кнгурадзе урушдан қайтгач уйланиб, болалик ҳам бўлиб олди. У иттифоқчиларимиз шарафига каллахум ўғилчасининг отини Рузвельт қўйди.

Мажруҳ, майиб бўлса-да, қайтиб келганларнинг уйи-

да кечқурунларни қўни-қўшнилар йингилишиб уруш, фронтдаги аҳвол ҳақида суҳбатлашиб ўтиришар, бундай суҳбатлар азонга қадар чўзилиб кетарди. Бундай пайтларда ҳикоя қилувчиларнинг ўзи бошидан кечирган воқеалар, олди-қочди, кулгили ва қўнгилисиз ҳодисалар, эшитган ёки кўрган нарсаларини зўр қизиқиш ва эътибор билан тинглашар, гап орасида таниш ном чиқиб қолармикин деб умид қилишарди. Узундан-узоқ ҳикояларни қўққисдан бўлиб: «Менинг боламни бирон жойда учратдингми?» деб сўраб қолишар эди.

Ҳа, менинг ҳамқишлоқларим қайтишаётган эди, сен, эй йўл, қирқ биринчи йили қонли уруш томон олиб кетган одамларнинг қайтиб келишаётибди. Улар тамоман ўзгариб қайтишаётибди, уларнинг кўкракларини ордецлар безаб турар, лекин қўлсиз, оёқсиз, снаряд парчалари ва ўқ тегиб бадаллари илма-текиш бўлиб, кантузнияга учраб, шунда ҳам руҳан тетик, қувончга тўлиб қайтишяпти: уларни тинч ҳаёт ва она ер интизорлик билан кутяпти. Улар узундан-узоқ, бегона Европа йўлларида этикларни, шинелларни тупроққа ботиб, ўша қирқ биринчи йилнинг жазирама июнь кунлари кўплашиб кетган бўлсалар, энди яна ўша сўқмоқдан битта-битта-лаб қайтишяпти.

Бу ёлғиз оёқ йўл гирдобга тушиб қолган арқонга ўхшар ва уни аллақандай кўзга кўрнимайдиган бир одам эҳтиётлик билан, аммо муттасил қирғоқ томон тортиб тургандек, бу тўрда эса яраланган, лекин ғолиб ҳаёт яна ўз изига тушаётгандек туюлар эди.

* * *

Охирги дарс — грузин тилидан контроль иш. Аммам йўқлама қилиб бўлгач, доска олдига бориб, баённинг сарлавҳасини ёзди. Одатда шундай пайтлари ҳукм сурадиган тинчлик чўкиши билан у:

— Болалар, бугун кечқурун албатта мактабга келинглари. Марказдан лектор келган, у: «Ахлоқ, этика ва хушмуомилалик» деган темада лекция ўқийди. Тушунарлими?— деб эълон қилди.

— Интизомсизларнинг ўзларини, ёки ҳамма келиши керакми?— дедим мен аниқлаб олиш мақсадида.

— Ҳамма,— аммам менга тешиб юборгудек бир ўқрайиб, кейин китоб билан овора бўлиб кетди. Синфда перолар қиртиллай бошлади.

Ун минут ўтар-ўтмас мен икки бетни тўлдириб, баёнимни мағрур бир қиёфада ўқитувчининг столига олиб бориб қўйдим. Кейин Хатнанинг олдига бордим-да, унинг қўлидан ушлаб синфдан биринчи бўлиб чиқиб кетдик.

Кечқурун мактаб ҳовлисига эринмаганларнинг ҳаммаси йиғилишди. Шовқин-сурон авжида эди. Ҳамма нималарнидир бақириб-чақириб гапирар, ҳазил-ҳузул қилар, кулишар, диққат бўлишар, ҳайрон қолишар эди. Тўсатдан бутун оломон иккига бўлиниб кетди. Оломон орасида ҳосил бўлган бу жонли йўлакнинг бошида қўлтиғига сариқ портфель қистириб олган новча, ориқ бир эркакнинг гавдаси пайдо бўлди. Бу гавда шамолда ҳилпираб турган қамншдек аста тебраниб келарди. Келган одам кўринишидан жуда дармонсиз, юзлари, кўзлари ич-ичига кириб кетган эди. Марказдан келган машҳур лектор ана шу бўлса керак. Унинг орқасидан колхоз раиси Қишварди виқор билан келарди.

Маърифат истаб келган одамларни ҳеч қайси синфга сиғдириб бўлмади, шунинг учун ҳам лекцияни ҳовлида ўтказишга балкони минбар қилишга тўғри келди.

«Лекторий»даги тингловчиларга скамейкалар олиб чиқиб беришди. Биз болалар майса устидан жой олдик.

Лектор ўзининг каттакон портфелини очиб, анчагача

уни титкилади, ниҳоят ўзига керакли материални олиб, олдига қўйди ва шу билан лекция бошлашиб кетди.

— Уртоқлар! Инсоният жамияти тараққиёти тарихида ҳозиргача беш ижтимоий формация маълум. Булар қайсилар?— дея аудиторияга савол назари билан тикилди у. Ҳурмат ва журъатсизлик туфайли ҳеч ким жавоб бермади.

— Биринчиси,— деб давом этди у,— ибтидоий жамоа, иккинчиси — қулдорлик тузуми, учинчиси — феодализм, тўртинчиси — капитализм ва...

— Социализм!— деб юборди кимдир.

— Жуда тўғри!— деб унинг фикрини маъқуллади лектор.— Ибтидоий жамоачилик даврида, яъни жуда қадимлардан берн...

— Сосойа, аҳволимиз чатоқ, алмисоқдан бошлади у.— деди Хатна шивирлаб.

Орқадан:

— Жим!..— деган овозлар эшитилди.

— Жуда қадим замонларда одамлар ялангоч юришган...

— Бутунлай ялангочми?— деб сўради аллаким.

Лектор уялинқираб илжайди.

— Ҳаё пардаси тутиб юрганлар!— деб жавоб берди ҳалиги савол берганга ёнида ўтирганлар.

— Ҳа, оналари қандай туққан бўлса, шундай юрверганлар...— деб лектор ҳалиги одамнинг сўзини илиб кетди.

— Хўш, нима бўпти! Галактионнинг дўндиқлари ҳали ҳам шунақа юришади!— деди Герасим амаки.

— Кейинчалик инсониятнинг интеллектуал тараққиёти билан географик иқлим шаронглари биргаликда кийим кийиб юриш заруратини туғдирди.

— Мана шунисини нима учундир тушунолмадим!— деди Асало Гудавадзе.

— Бунинг нимасини тушунмайсан, овсар, одамлар совуқ егаддан кейин кийим кийиб юрган!—деб тушунтирди Беглар тегирмончи Асалога.

— Тўғри, лекин қандай бўлган экан? Масалан, аввал шим пайдо бўлганми ёки кўйлакми?— деди бўш келмай Асало.

— Ич иштон билан ич кўйлаklar пайдо бўлган бўлса керак.

— Нега энди?

— Чунки ич иштон билан ич кўйлакни кўйлак ва шимнинг устидан эмас, ичидан кийилади.

— Бу-ку, тўғри, албатта, лекин ҳали қанча-қанча одамлар кўйлак-иштонсиз юришибди?

— Тарбиясизлар юрадилар-да!— деди Беглар жаҳли чиқиб.

— Африкада-чи?

— Бу мужмал масала.

— Ҳой одамлар, эзмалик қилаверманглар ҳадеб, бу одам гапини гапириб олсин, ҳозир уруш, ейишга нон йўқ бир пайтда бу лекция айниқса зарур, ош билан нон ўрнига ўтади, у бўлмаса ҳаётдан жуда орқада қолиб кетамиз-а!— деди Беглар билан Асалога Қириле Жабуа.

— Эртаю кеч тинмай Гитлери куракда турмайдиган сўзлар билан ҳақорат қилганимиз-қилган, бу фанда уятсизлик ҳисобланмайдими?— деди Асало ҳамон тинчмай.

— Бақириб сўкиниш хунук нарса, айниқса бунга аёллар эшитиб турган бўлса. Хўш, аёллар сизлар нима дейсизлар?— деб сўради Беглар.

— Ҳа тилларингга тирсак чиққурлар!— деди унга Қора Машико.

— Ичнда сўкинса бўлаверадими?— деди Макариа аниқлаб олмоқчи бўлиб.

— Бўлди-е, уят-э!— деб қўйди биринчи қатордагилардан бири.

— Уятти нимада-ю, хушмуомилалик нимада, сира тушунолмаёпман...— деди Асало қўл силтаб.

— Ўртоқлар, бунинг нимаси тушунарли эмас!— деди охири лектор гапга аралашиб.— Ахлоқий ва этик революция содир бўлди! Рафинизациялашган агностицизм аспектида..

— Азизим, худо ҳаққи, нима демоқчисан, лўнда қилиб айтиб қўя қолсангчи,— деб Герасим лекторнинг гапини бўлди. Лектор чўнтагидан дастурхондек келадиган рўмолчасини олди-да, раис Кишвардига илтимоснамо қилиб тикилди. Кишварди унга стаканда сув узатиб, аудиторияга мурожаат қилди:

— Ўртоқлар! Бунақа қилиш яхши эмас, ахир лекторни янглиштириб юбординглар-ку, бу ҳам инсон, ахир!

Лектор сув ичиб олгач:

— Ўртоқлар, соддароқ қилиб айтганда...-- деб давом этар экан, тош даврида отасининг олдида курсида ялпайиб ўтириб олган ўғилни ота қандай қилиб уриб, ёрдан чиқариб ташлаб, жойига ўзи ўтирганини, кейинчалик ёшлар катталарга жой беришни, одобни ўрганганларини, шу аснода формацияларнинг ўзгариб келганини ва революция бўлганини батафсил гапирди. Лектор гапнинг охирида одоб-ахлоқнинг нормаларига ўтди.

— Одоб, этика ва ахлоқ инсонга ҳар доим зарур нарса. Одобнинг ўзи нима?— деб лектор савол бериб қолди.

— Кечирасиз, ахлоқ дегани нима ўзи?— деб кимдир лекторнинг ўзига савол ташлади.

— Инсон ахлоқли ва ахлоқсиз бўлиши мумкин,— деб тушунтирди лектор.

— Хўш, бу эркак ҳам, аёл ҳам шундай бўладими ёки фақат эркак кишими?

— Нега энди, бунақа аёллар ҳам учраб туради!

— Бу ахлоқ дегани онадан туғмами ёки туғилгандан кейин пайдо бўладими?

— Ҳозир тушунтириб бераман: ахлоқ бу туғма белги, сифат, хислат эмас.

— Одоб-чи?

— Одоб ҳам?

— Этика-чи?

— Этика ҳам?

— Демак, бахтиқаро инсон туғилганда қип-қизил орсиз бўлиб туғилар экан-да.

— Тахминан шунақа,— деди лектор нима дейишини билмай, қийналиб.

— Буларни у қаердан ўрганиши керак.

— Унга катта ҳаётний тажриба ёрдам беради...

— Биз ахлоқсиз ва этикасиз чоллар энди нима қилишимиз керак?

— Ҳой эзма, бу лекция ахир чоллар учун-ку, эсинг қаёқда ўзи!— деди Беглар.

— Мен барибир ахлоқнинг нима эканлигини тушунолмадим!— деди Макариа.

— Ахлоқ — инсон номуси сферасига кирувчи атрибутдир.

— Демак, одобсиз ва номуссиз одамни ахлоқсиз дейиладими?

— Деярли шундай!

— Яхши, энди мана буни айтинг-чи: агар ота ҳам, она ҳам тарбиясиз бўлса, унда боласи нима бўлади?

— Ҳой, азизим, гапимга қулоқ солинг: бола вилкани идишнинг чап томонига, пичоқни эса ўнг томонига қўйишни онасининг қорнидан ўрганиб тушмайди, бун-

дай элементар ҳақиқатларни у интензив педагогик тарбиявий ишлар жараёнида эгаллайди.

— Одобсизликка ҳисобламасангиз, бир саволим бор эди, рухсат беринг!— деб Макариа қўлини кўтарди.

— Марҳамат!

— Сиз ҳозир овқат еганда вилка идишининг чап томонида, пичоқ ўнг томонида туриши керак дедингиз. Бугун мен овқатни қўлим билан еган эдим, энди нима бўлади?

— Қўлини ювганмидинг?— деб қичқирди кимдир.

— Ҳа, ювгандим.

— Совуни биланми?

— Овозингни ўчир! Нима мен никоҳ ўқитгани кетаётганмидим, ахир...— деб Макариа кулиб қўйди.

— Ўтир, сен ўзи бетамиз одам экансан...— Макариа жойига ўтирди.

— Ўртоқ лектор, жамоат орасида чучкириш мумкинми?— деб Макарианинг саволига бериладиган жавобни ҳам кутмай орқада ўтирган бир одам устма-уст савол берди.

— Чучкириб юборсангиз, кечирим сўрашингиз керак,— деди лектор насиҳатомуз.

— Ахир чучкирганда одамлар «соғ бўлинг» ёки «бахтли бўлинг»— дейишади-ку

— «Ол-ла» ҳам деб қўйилади...— деб эслатиб қўйишди савол берувчига.

— Масалан, кайфи ошиб ҳиқичоқ тутса-чи?— деб сўради яна Макариа.

Лектор одамлар ундан кулишаётганини сезиб, Қишвардига ожизона тикилди. Раис қўнғироқ чалди.

— Ҳой одамлар, бу одоб-ахлоқ деган нарсани биласизларми ўзи, ахир лектор сизларга одобсизлик ҳақида лекция ўқияпти-я,— деб эслатди у.

Лектор бир қадар дадиллашиб лекциясини давом эттиришга ҳозирланди. Лекин бўлмади:

— Лекциянинг кераги йўқ, яхшиси савол-жавоб қиламиз,— деб қолди Герасим.

Қишварди билан лектор бир-бирига қараб олишди, лектор майли дегандек ишора қилди.

— Майли, савол бера қолинглар?— деди Қишварди. Асало Гудавадзе қўл кўтарди.

— Менда савол бор: дейлик, мен сизга ҳеч қанақа қизиғи йўқ бир нарсани энсангизни қотириб ҳадеб гапираверсам — бу менинг одобсизлигим бўладими?

— Йўқ, албатта!— деди лектор, лекин у кимга шама қилаётганини дарров сизди.— Ўртоқлар, мендан ўзи нима истайсизлар... Сизларга лекция ўқийман деб ўзимдан-ўзим келганим йўқ, бу ахир вазифам, мен...— деб ҳаяжонланиб, сувдан ҳўплади.

— Азизим, тинчлан,— деди Герасим насихатомуз.— Биз сенга одоб ўргатмоқчи эмасмиз, лекин сен яхшиси, мана бунга жавоб бер: дейлик, шамол бутун жўхориларимизни ағанатиб кетди, энди нима қилишимиз керак? Узумларимиз купорос бўлмагани учун нобуд бўл-япти, хўш, биз нима қилайлик? Сен бўлсанг нуқул одоб, этикадан гапирасан, мен чучкуруиб сендан кечирим сўрамай ҳам қўя қолай.

Лектор қотиб қолди.

— Мана сен, ўғлим, шаҳардан келгансан, айт-чи, фронтда нима гаплар, бу лаънати уруш дегани қачон тугайди?— деб сўради Тзофанэ Цуладзе.

— Бирор нарса деб, бундоқ бизнинг кўнглимизни кўтарсанг-чи!— деган овозлар эшитилди ҳар томондан.

Лектор ўзини йўқотиб қўйди.

— Гапир, гапиравер!

— Нимани ҳам гап:раман, ҳаммаларинг мендан кўра яхшироқ биласизлар...— деди у қўрқа-писа.

— Баъзи нарсаларни сен, баъзи бир нарсаларни биз айтиб берамиз... Бу минбарга чиқиб олиб биз мўйсафид одамларга вилкани қандай ушлашни ўргатишнинг нима кераги бор. Уялмайсанми?

— Эшитгиларинг келмади-ку...— деб лектор ўзини оқламоқчи бўлди.

— Ҳой азизим, нимани ҳам эшитайлик, ҳозир шунақа гапларнинг хонасимми? Ҳозир каттаю кичикни қизиқтираётган нарсалардан гапир, агар бирортаси қулоқ солмайдиган бўлса ўшанинг башарасига ўзим тупураман!— деди унга эътироз билдириб Беглар.

— Яхши, хўш, фронтдаги аҳвол мана бундай: уруш ё бу йил ёки келаси баҳорга тугайди, бу аниқ.

— Берлинга биринчи бўлиб бизникилар кирдимми, ё америкаликларми?

— Бизникилар. Бизни энди тўхтатиб бўлмайди.

— Гитлер аллақандай бир даҳшатли бомба ишлаб чиқарганмиш, шу ростми?

— Ёлғон гаплар. Ҳозир, ҳеч кимда бизнинг қуроли-миздақа қурол йўқ, ҳа, ҳеч кимда йўқ

— Саломат бўл, ўғлим! Англия билан Америка бизларни сўкаётгани йўқми?

— Йўқ, нега ҳам сўкишарди. Германия уларга шаҳарларни қаршиликсиз бўшатиб беряпти, бор кучини бизга қарши ташляпти, бизнинг ҳужумимизни тўхтатмоқчи, лекин бу ниятига етолмайди Гитлер!

— Англия билан Американинг унга яқинроқлиги аён гап.

— Енгилгандан кейин унинг ҳукумати нима бўлади?

— Ҳаммасини суд қилишади. Ҳозирдан ҳужжатлар тайёрланяпти.

— Улар Америкага ўтиб кетишса-чи?

— Уларни талаб қилиб оламиз.

— Борди-ю, беришмаса-чи?

— Нега беришмас экан? Ташвишланманглар, дарё қилиб оқизган қонлари, қилган ваҳшийликлари учун ҳали хун тўлайдилар, жавоб берадилар. Хонадонларимиз қувончга тўлади. Қирққа чидадик, қирқ бирига ҳам чидайлик, қадрдонлар!— Лектор буни шундай илтижо билан айтдики, гўё бутун урушнинг тақдири биргина бизнинг қишлоққа боғлиқдай эди. Лекин мен қўшниларимиз, ҳамқишлоқларимизга қараган эдим, ҳақиқатан ҳам урушнинг ва умуман Ер шарининг тақдири ана шу сертомир қадоқ қўлли, бетлари офтоб, шамол ва ёмғирда қорайиб кетган одамларга боғлиқ эканини ҳис этдим.

Лектор жим бўлиб қолди, кейин у ўтириб илжайиб қўйди. Бизлар ҳам жим ўтирар эдик.

— Лекция тамом,— деб эълон қилди раис Кишварди. Одамлар тарқай бошлади. Мен Хатиани етаклаб шийпонга чиқдим.

— Жуда ажойиб йигит экансан,— дерди Герасим амаки лекторнинг елкасига қоқиб.— Кишварди, сизлар ҳаммангиз менинг меҳмоним бўласизлар, сен ҳам Макариа, Асало, сен ҳам.

— Йўқ, қўйинг!..— деди лектор одоб билан эътироз билдириб.

— «Йўқ-пўғи» йўқ! Бизникига борамиз, лекин овқатни қўл билан ейсизлар!— деб у меҳмоннинг қўлтигидан олди.

Лектор ва қўни-қўшнилар Герасим амакиникида саҳрагача суҳбатлашиб ўтиришди.

Данке шон

Яна ғалладонимизда ун тамом бўлиб, яна това совиб қолди. Лекин худога шукурки, янги жўхори пишишига бир ҳафтагина қолди. Қишлоқ буни худди ёш она

тўнғич боласининг олти ойдан сўнг тиши чиқишини сабрсизлик билан кутгандек кутар эди. Аёллар ҳар куни жўхори сўтасини очиб тирноқлари билан думбулини эзиб кўришар, амма ҳам ҳар куни шундай қилар, лекин жўхори ҳамон сут эди, уни шу пайтдан қайириб олиш эса увол эди.

— Уғлим, Миналарникига бориб кейинги душанбагача яна бир хамирли ун сўраб келгин,— деди бир куни амма.

— Бормайман, амма, уяламан, ўзингиз бора қолинг,— деб илтимос қилдим мен.

— Мен товани оловга қўйиб, қиздириб тураман!— деб мени кўндиришга ҳаракат қилди.

— Товани мен қиздириб тураман,— деб бўш келмадим мен ҳам.

— Утинни ким олиб келади?— деб амма янги баҳона топди.

— Утинни ҳам ўзим олиб келаман.

— Баргларни-чи?

— Баргларни ҳам ўзим олиб келаман,— дедим мен унинг баҳоналарини раҳмсизлик билан йўққа чиқариб. У қўшнидан ун сўраб чиққани уялар, ўз ўқувчисининг онасидан ун сўраш унинг учун ўлимдан оғир эди. Бу ларни мен жуда яхши тушунар эдим. Мина менга яна йўқ деб қоладими деб қўрқардим. амма эса кимга чиқиб, нима сўрамасин ҳеч ким йўқ демас эди.

— Сосоё, менга қара...— деди у.

— Амма, мendan илтимос қилмай қўя қолинг, барибир чиқмайман,— дедим унинг сўзини бўлиб,— мен уяламан, тушуняпсизми?!

— Мен уялмайманми?— деди у.

Амма бир хўрсиниб қўйиб қўлига идиш олди-да, ташқарига чиқиб кетди. Мен четан девордан тўртта эски қозиқни суғуриб олиб майдаладим-да, олов ёқиб,

товани олов устига қўйдим. Кейин ўчоққа қумғонда сув қўйиб, зирк шохини синдириб олиб, унинг баргини тоғорага сидирдим-да, аммамни кута бошладим.

Охири у чиқди. Идишдаги унни тоғора олдига қўйиб, кўйлагини қоқиб тозаллади.

— Мина хола нима деди?

Аммам унни тоғорага солиб, қўлини ювди. Менга эса жавоб бермади.

— Амма, у нима деди?

— Сув қуйвор.

Мен сув қўйдим.

— Амма. Мина нима деди, айтақолинг?

Аммам хамир муштлар эди.

— Уятсиз Сосоёя товани оловдан олиб қўйсин деди!

Мен тезда буйруқни бажаришга отилдим.

— Яна нима деди?— деб сўрадим мен аммамнинг овозига ўхшатиб.

— Баргларни товага тахласин деди.

Мен бу топшириқни ҳам бажардим. Аммам нон ясади, мен товани унинг олдига қўйдим, у нонни товадаги барглар устига қўйди. Нон жизиллаб пиша бошлади. Оғзимдан ноннинг мазаси келиб, сўлагим оқиб, қулт-қулт ютина бошладим.

— У яна нима деди?

— Нон пишганда бу уятсиз болага бир бурда ҳам берма деди.

Аммам тованинг тунука тувоғини ёпиб қўрга кўмди

— Сиз унга нима жавоб қилдингиз?

— Мен унга, хўп, бермайман, дедим.

— У нима деди?..

— Агар тилини тиймаса, бошини оловга тиқ деди.

Мен индамай товага яқинроқ ўтириб олдим.

Қорнинг ўларлигин оч бўлгандан кейин пишаётган нон олдида ўтириш жуда қийин. Қараб ҳаваснинг келиб,

қачон пишар экан деб тоқатинг тоқ бўлади. Вақт эса худди атайлаб қилгандек жуда имиллаб ўтар эди. Аммам ҳам ўчоқ олдида индамай ўтирибди.

Мен тоқатим тоқ бўлиб, қулт-қулт тупугимни ютиб, уч оёқли курсида зўр-базўр ўтирардим. Аммам бўлса ҳеч нарса бўлмагандек, гўё товада пишган нонни оладиган лаҳзани кутмаётгандек хотиржамгина ўтирар эди.

Мен тунука товоқни кўтариб, нонга қараб қўйдим. Димоғимга ёқимли ис урилди.

— Уғлим, шошма, ҳали хом, пишсин,— деди аммам.

— Нима қилибди, тустовуқ билан чўчқаларни ха-мир билан боқишади,— дедим мен эътироз билдириб.

— Бу нон битта ўзингга эмас-ку, нарироқ тур.

Мен нарироққа ўтиб ўтирдим. Яна кутиш дамлари бошланди, сира вақт ўтмасди, энди тоқатим тоқ бўл-ганди. Аммам ҳам ортиқ чидолмай тувоқни кўтариб кўрди.

— Амма, шошманг. ҳали гирт хом,— дедим мен кулиб.

— Худога шукур, пишди-я,— деб чала пишган нон-ни сочиққа тўнкарди.

Мен хонтахтани олиб келдим, аммам нонни тақсим-чага қўйиб, банкадаги сўнгги бўлак пишлоқни олиб, майдалади. Мен бу дастурхонга бир шиша вино билан туз келтириб қўйдим. Иккаламиз стол ёнига ўтирдик, аммам нонни иккига бўлди, кейин ярмини яна иккига бўлиб менинг олдимдаги тасқимчага қўйди. Кейин ўзига ҳам олиб илжайиб қўйди: у менга илжайдимни ёки нон-гами билолмадим.

Мен иссиқ нонни энди оғзимга олиб бориб тишлаган ҳам эдимки, ҳовлида кимдир оҳиста йўталиб қўйди. Аммам иккаламиз бараварига очиқ турган эшикка қарадик. Ҳовли ўртасида устида ранги айниб кетган

немис кители, оёғнда таги ёғоч чориқ, ўзи қоқ суяк бўлиб кетган, кўк кўз, малла соч бир одам турар эди. У аянчли бир тарзда тиржайганча бошини қимирлатар эди. У немис эди.

— Немец, асир!— деди у.

Болалар илгарироқ районга икки юзта асир немис олиб келингани ва улар қурилишда ишлаётганини гапиришган эди. Одамлар уларни кўргани ёпирилишган эди. У ерга бориб немисларни кўриб келганлар ҳар хил гап-сўзлар топиб келишарди. Лекин мен лагерга бормагандим. Ховлимизда турган асир солдат мен умримда кўрган биринчи немис эди. Негадир қўлимга бир бурда нон олиб, ўрнимдан турдим. Аммам ҳам турди.

Немис:

— Гутэн морген,— деб икки букилиб саломлашди.

— Асир немис!— деди аммам ҳаяжон билан ва беихтиёр сочини тўғрилаб олди.

— Гутэн морген,— деб такрорлади у илжайиб, яна икки букилиб салом берар экан.

Мен:

— Гутэн морген,— дедим-да, аммамга қарадим.

— Сосойа, унга нима керак экан?— деди аммам ранги оқариб, ҳаяжонланиб.

— Билмадим. Ҳозирча у «ассаломдан» нарига ўтгани йўқ. Сенга нима керак, фриц?— деб сўрадим мен асирдан ва қўлимни қимирлатиб сенга нима керак деган ишора қилдим.

— Гитлер капут,— деди у.

— Буни ўзимиз ҳам биламиз, худога шукур, газета ўқиб турамыз. Лекин сенга нима кераклигини билолмаяпмиз.

— Тушунолмаяпман!— деди у елкасини қисиб.

— Фриц, сенга нима керак,— деб русчалаб сўрадим мен.

— Иохан, их бин Иохан!— деди у, мен фриц эмасман, Иоганиман деган маънода. У шундай деб бир неча бор кўкрагига уриб ўзини таништирди.

— Амма, бу аблаҳ дайдига нима керак экан?— дедим аммамга ноиложликдан.

— Болам, мен қаёқдан билай,— деди у елкасини қисиб.

— Хендэ хох!— деб қичқирдим мен ҳарбий дарсдан ёдлаб олган икки сўзимни айтиб. Ҳайрон бўлган немис шоша-пиша қўлини осмонга кўтарди.

— Гитлер капут,— дедим мен, у ҳам дарров тасдиқлаб: «Гитлер, капут», деб қўйди. Қўлингни тушир дейишни немисчасига айта олмадим. Шундан кейин унинг олдига бориб қўлини ўзим тушириб қўйдим.

— Сенга нима керак, нима демоқчисан?— дедим унга русчалаб.

— Нан, нан,— деди у.

— Ҳа-а-а! Кўнгиллари қора нон тусайдими ёки оқ нонми?

— Тушунмайди!..

— Ёғ ва пишлоқ биланми, ёки қуруқ нонми?

— Нан, бутэр!

— Ҳа, бутербродми?!

— Бутерброд, бутерброд,— деди асир суюниб.

— Хачапурига иштаҳалари қалай?

— Немец, ас-ир!— деди у тиржайиб, худди мен унинг «асир немис»лигини кўрмаётгандек.

— Ҳа, ярамаслар, дўппи тор келиб қолдими дейман? Бор, анави Гитлерингдан сўра, қорниларингни ўша тўйгазсин!

— Гитлер капут!

— Вой, вой, вой, мен жуда ачиниб кетяпман-да!— деб башарамни буриштирдим.

Немис ундан кулаётганимни сезиб, энди аммамга му-
рожаат қилди.

— Нан, фрау, нан...— деди у лаблари қалтираб. Эн-
ди у бизга эмас, балки эшиги ланг очиқ турган овқат-
хонадаги дастурхонга тикиларди.

— Жинни-пинними ўзи бу, унга нонни қаёқдан ола-
миз!— деди аммам. У немисга жим қараб турар экан.
ранги паға бўлиб кетган эди.

— Нан, фрау!— деб такрорларкан, ҳамон икки кўзи
ичкарида эди. Шунда аммам овқатхонага югуриб кир-
ди-ю, токи мен кириб улгургунимча ҳам бўлмай, бир
бурда нон олиб чиқиб немиснинг қўлига тутқизди:

— О, данке шон, фрау, данке шон!— дея нонни шо-
ша-пиша оғзига тикди. Аммам унинг нонни ейишига
бирпас қараб турди-да, кейин яна югуриб кириб қолган
нонни ҳам олиб чиқиб берди.

— Амма, жинни бўлдингизми, нима қиляпсиз?!— деб
бақирдим мен алам билан.

— Сосойа, ишинг бўлмасин, қоч!— деди-да, яна ов-
қатхонага кириб кетди.

— Ма, немис, мана янги пишлоқ, мана вино, мана
сенга эртага ейишинг учун нон, ол, олавер, қўрқма!—
деб ўзимиз аранг етишган нонни шошиб қолган немис-
нинг қўлига берар экан, бирдан хахолаб кула бошлади.

— Амма!— деб қичқирдим мен қўрқиб кетганимдан.

— Сосойа, жим бўл, қўявер, олиб кета қолсин, қўя-
вер! Ҳой немис, сенга яна нима керак, айт?— деб у тин-
май, худди хурсандчиликдан кулгандек хахолар эди.

— Папигос, папигос!— деб жавоб берди немис.

— Сосойа, унга тамакингдан бер!

— Йўқ,— дедим мен жаҳл билан.

— Бор, мен ахир биламан-ку, бер дейман!

— Й-ўқ!— дедим мен чўзиб.

— Сосойа, бер деяпман сенга!

Аммамнинг ўзи чўнтагимни ағдариб, бор тамакини доврираб қолган немисга тутқазди.

— Энди кет, кет!— деб немисни аста итариб, ташқарига чиқариб юборди.

— О, данке шон, фрау, данке шон!

— Бор энди, бор!— деди аммам хахолаб кулиб. Мен эсини еб қўйган аммамга анқайиб турар эдим.

-- Сосойа, кўряпсанми?— деди у менга.

— Данке шон!— дерди немис дарвозага томон тисарилиб борар экан.

— Кет, кетавер, раҳмат айтмай қўя қол!— дерди аммам қувониб. Кейин аммам мени қучоқлаб, кўксига маҳкам босди-да, хўнграб йиғлаб юборди. Довдрираб қолган немис бўлса шоша-пиша дарвозадан чиқиб, атрофига аланг-жаланг тикилиб, йўлдан ғириллаганча борар эди.

— Амма, нега йиғлаяпсиз?— Мен ҳеч нарсага тушунолмай, аммамнинг аҳволидан кўрқиб турардим.

— Сосойа, кўрқма, кўрқма. Уғлим кўрдингми ўзинг?— У немиснинг орқасидан тикилиб турар эди.

Аммам гоҳ кулар, гоҳ йиғлар эди, унинг юз-кўзлари жиққа ёш бўлиб кетганди.

— Сосойа, кўрдингми?— Мен нимани кўришим керак экан, билолмадим. Шу топда аммамни кўрган одам у жинни бўлиб қолибди дейиши аниқ эди. Мен унинг чеҳрасида бунчалик қувончни биринчи бор кўришим эди.

* * *

Тун. Мен ўринда ҳамма вақтдагидай шифтга қараб ётар эканман, яхши тушлар орзу қилардим. Мен туш кўришни яхши кўраман, агар туш кўрмасам ўликка ўхшаб қоламан. Назаримда, биз куни бўйи юрамиз, гапирамиз, нималардир қиламиз — хуллас тирикмиз, ке-

часи эса ухласаг-у, лекин ҳеч нарса ҳис этмасак худди ўликка ўхшаймиз-да. Туш кўрмаган одам бахтсиз: у ярим ўлик деган гап, демак юз йиллик умрининг ярмида ҳақиқий ҳаёт кечирган... Мен бундай эмасман! Мен ҳозир ўн олтига чиқдим, шу ўтган ўн олти йил мобайнида ҳар куни туш кўраман. Жуда кам, балки бор-йўғи бир-икки марта бўлса керак, туш кўрмадим. Мен кечаси ҳам ҳаётман: юраман, гаплашаман, қувонаман, бирор ерим огрийди, совуқ ейман, исиб кетаман ва доимо яхшими, ёмонми туш кўрганимдан хурсанд бўлиб, енгил тортиб тураман. Бунинг сабаби, биринчидан, уйқудан турганим учун, иккинчидан эса, уйқумда ҳам яшаганим учун. Мен уйқумда ҳам давом этсин учун уйқу олтидан аммам билан гаплашиб ётаман. Бунинг яна бир сабаби шуки, аммам гаплашганда менга фикрини очиқ айтмайди, буни биламан, тушимда ана шу сирларни очиқ айтади; тушимда у жуда ширинсухан бўлиб кетади, мени ўпиб, бағрига босади, ўнгимда эса жуда камдан-кам бундай қилади, кўпинча атайлаб мен билан жиддий муомилада бўлади. Тушимда у менга жуда бошқача насиҳатлар қилади, ўнгимда сира бундай қилмайди, тушимда у: бу дунёда сендан бўлак қимматли одамим йўқ дейди. Бу тўғри, лекин бу фикрини ўнгимда айтмайди.

Мана бугун ҳам у билан уйқудан олдин гаплашмоқчиман, лекин ҳалиги кундузги воқеадан кейин у билан гаплашишдан уялар ва қўрқар эдим. Шу сабабли ҳам яхши тушлар кўрай деб кимдандир (кимданлигини ўзим ҳам билмайман) илтимос қилар эдим.

— Сосо, ўғлим!

— Ҳа, амма?

— Ухляяпсанми?

— Йўқ, қандай ухлайман!..

— Сосо, сен у немисни кўрдингми?

— Бўлмасам-чи, албатта кўрдим. Уни кўрмаганим-да яхши эди!— деб хўрсиниб қўйдим мен, шунда эгим жимираб кетди.

— Сосойа, уруш тамом бўлди, тушуняпсанми?— аммам тирсагига таяниб ёнбошлаб олди.

— Ростданми, сизга ким айтди?

— Сосойа, уруш тамом бўлди, немис гадоичилик қилиб келдими, тамом, урушнинг тугагани бўлади шу!

Мен индамадим.

— Болам, мен унга охирги нонимизни берганимизга хафа бўлмагин, мен унга ҳатто уйимизни берворишга ҳам тайёр эдим!

— Тўғри, амма, мен ҳам шундай қилган бўлар эдим...

— Сосойа, мени кечир!

— Қўйинг, амма, нимага унақа дейсиз!

— Қандай улуғ иш содир бўлганини тушуняпсанми! Асир келиб тиланчилик қилиб нон сўради-я!

— Ҳа, амма, тушуняпман...

— Уғлим, уруш тамом бўлди!

— Ҳа, тамом бўлди.

Аммам бир оз жим ётди, кейин:

— Сосойа, қорнинг очдими?

— Йўқ, амма, сира ҳам очгани йўқ. Сизники-чи?

— Меники ҳам.

— Амма, бўлмаса энди ухланг.

Биз бошқа гаплашмадик. Лекин иккаламиз ҳам ухламай ётардик. Орадан анча вақт ўтди; хўрозлар қичқира бошлади. Мен аста туриб аммамнинг олдига бордим. У уйқусида илжайиб ётар эди. У яхши туш кўраётган бўлса керак.

Хўрозлар яна қичқирди, мен ҳовлига чиқдим. Қўшнилариимизнинг томлари, деворлари, тепалик ёнбағирларини енгил туман қоплаб олган эди.

Тонг ёриша бошлади.

Тошқин

Баҳор кези Суреби тоғларидаги қорлар эрий бошлаши билан Супса дарёси айқириб оқади. У қирғоқларидан тошиб чиқади, худди қутурган одам устидаги энгилбошини йиртиб ташлагандай, у ҳам тошиб-кўпириб, йўлида учраган барча нарсаларни оқизиб кетаверади: У асрий дарахтларни қўпориб, кўприкларни бурда-бурда қилиб, узоқларга, денгиз томон бир хасдек оқизиб кетади. Бундай пайтларда инсонлар ҳам, ёғочлар ҳам, ваҳший ҳайвонлар ҳам қутурган дарё қурбони бўлади. Кейин Супса аста-секин тинчиб, суви ҳам тиниб-тозаланади, ўз ўзанидан оқа бошлайди, қирғоқларда эса қанчадан-қанча ўтин-чўп ва ҳосилдор лойқа йиғилиб қолади. Гўё бу билан у ер ва инсонларга етказган зарарларини қайтаргандек бўлади. Аммо одамлар уни, ўз дарёларини жуда яхши кўрадилар. Ундан қўрқишмайди, унинг тошадиган пайтини ҳам билишади. Улар Супса дарёси баҳор пайти тошганида қирғоқда туриб илмоқ билан ходалар, тахталар, адашиб-улоқиб бўтана сувда оқиб борувчи балиқларни тутиб олишади. Улар тўғонлар, дамбалар қуриб, ўзи оқизиб келган тошлар, шағаллар, шох-шаббалар билан унинг йўлини тўсиб, қирғоқларни маҳкамлашади ва гўё бу дарё биринчи бор тошаётгандек ана шу ишларни ҳар йили алоҳида қунт ва шижоат билан бажарадилар. Баъзан эса одамлар Супсанинг қирғоғида хаёл суриб туриб, ёки у ёқ-бу ёққа юриб бу ўзига хос инжиқ, шўх дарё яна нима ҳунарлар кўрсатишини ўйлашади.

Нодар калла, Отиа Каландадзе, Кажура Гагуа ва Яго Антидзе ҳаммамиз Напицари яқинида ҳаммадан юқорироққа тўр ташладик. Балиқчилар тўполон қилиб юборишди. Айниқса Бенедиктэ Кутубидзенинг жони чиқиб кетди.

— Ҳой, муттаҳамлар! Менга сенлардан қолган ичак-чавоқлар тегадими? Ҳозироқ пастроққа тушинглар, бўлмаса балиқ ўрнига худди сенларнинг ичак-чавоқларингни ағдариб ташлайман!— деб қичқириб, олдимизга югуриб келди.

— Бўлмаса, биз сизнинг тутган балиқларингиз ичак-чавоқларини ер эканмиз-да, а?— деди Нодар.

— Ҳой менга қара, тўрингни кўтар-да, бу ердан жўнаб қол, хум калланг кўзимга кўринмасин, жаҳлимни чиқара кўрма-я!

— Бўлмаса қаерга тўр ташлайлик,— деди шунда Яго.

— Хоҳлаган ерларингга.

— Саломат бўлинг! Худди мана шу ерда тутмоқчимиз-да!— деб Яго хурсанд бўлди.

— Яна ўз билганларингдан қолмаяпсанларми? Ҳазир нима дедим сенларга?

— Бенедиктэ амаки, сизга нима керак ўзи?— деб сўрадим мен.

— Нима деётганимни тушунмаяпсанми ҳали?— деб Бенедиктэ ҳайрон бўлди.— Менимча, жуда тушунарли қилиб айтдим: тўрингни ол-да, ҳув анави паст томонга туш.

— Бизлар у ерда нимани тутамиз?

— Балонинг ўқини тутасизлар. Нима тутишларингни мен қаёқдан билай? Хоҳлаган нарсаларингни тутавринглар.

— Нега бизни ҳақорат қиляпсиз, Бенедиктэ амаки?— деб Нодар калла ҳам гапга аралашди.

— Сизларни ҳақорат қилдимми, ол-а? Манави каллахумларингни кўряпсизларми, нима деяпти ўзи?

— Нега сиз ундан куляпсиз, ўзининг ташвиши ҳам етар!— дея Отиа Нодарнинг ёнини олди.

— Сендан сўраётганим йўқ.

— Нега энди сўрамас экансиз, бу ахир менинг оғайним-ку.

— Сендақа оғайнилари бўлгани учун ҳам унинг ишлари зўр экан-да! Қани, лаш-лушларингни йиғларингда, бу ердан туёқларингни шиқиллатиб қолларинг,— шундай деб Бенедиктэ амакининг ўзи тўрларимизни йиғиштиришга тушди.

— Уртоқ Бенедиктэ!— деб Яго энди сўз бошлаган эди Бенедиктэнинг фиғони ошиб:

— Ҳой мишиқи, ҳали мен сенга ўртоқ бўлиб қолдимми?— деб ўшқирди.

— Амакижон, нима, Супса дарёси отангиздан қолганми?— деди Нодар калла.

— Ҳа, отамдан қолган! Мен бу ерга тўр ташлаб балиқ тута бошлаганимда сенлар ҳали дунёга келмаган эдинг.

— Бенедиктэ амаки, бу дарё сизники ҳам, бизники ҳам эмас. У Совет ҳукуматиники, ҳатто унда сузиб юрган балиқлар ҳам Совет ҳукуматига қарашли!— дедим мен.

— Ҳой хомкалла, нима меникию нима давлатникилигини кимга ўргатяпсан?— деди у жони-пони чиққудек бўлиб.

— Конституцияда ҳар бир одам дам олиш ҳуқуқига эга дейилган, балиқ овлашга ҳам ҳаққи бор албатта,— деди Нодар ҳам бўш келмай.

— Сен менга ҳали конституцияда нималар ёзилганини ўргатмоқчимисан? Бешта конституцияни кўрган одамга-я!

— У ерда шундай деб ёзилган ахир, менга нима дейсиз!..— Нодар калла қўл силтаб қўйди.

— Нима, нималар ёзилган дединг? Нодар калла билан жинни Сосойалар Бенедиктэ Кутубидзенинг ризқи-

ни оғзидан юлиб олсинлар деб ёзилганми унга?— деди Бенедиктэ.

— Йўқ, жуда ҳам бунчалик эмас... лекин учаласи баравар есин дейилган.

— Шундай деб ёзилганми, а?— деб Бенедиктэ афти-ни буриштирди.— Худованди карим катталар ва кичикларни яратгани ҳамда сенларга ўхшаган она сути оғзидан кетмаган гўдаклар катталарни ҳурмат қилишлари лозимлиги ҳам ёзилганми?

— Сиз ўзингиз ўқимаганингиз кўриниб турибди, бу гаплар йўқ унда.

— Ҳа-ҳа, йўқми?

— Йўқ!

— Демак, ёзилмаган дегин?

— Ёзилмаган, тамом, қўлингиздан келганини қилинг,— деди шунда Яго.

— Демак, булар ёзилмаган-у, лекин сизлар мени ҳақоратлайверсаларинг, мен эса сенларнинг оғзиларингга қараб анқайиб тураверсам экан-да, а? Шундай деб ёзилганми?

— Бенедиктэ амаки, ҳаммамизга ҳам етади,— деб уни хотиржам қилмоқчи бўлдим.

— Йўқ, мен сендан бу ёзилмаганми деб сўраяман?— деди Бенедиктэ ҳам бўш келмай.

— Йўқ!— дедим мен қайсарлик қилиб.

— Шу ҳам конституция бўлди-ю,— деб Бенедиктэ белбоғидаги болтасини қўлига ола, тўр томонга юрди.

— Нима, нима? Конституция ҳақида нималар деяпти ўзи?— деди Отиа Қаландадзе жаҳли чиқиб. Бенедиктэ чўчиб орқасига ўгирилди.

— Ҳой бола, нима дединг?

— Яна нима деб сўраганларини қаранг-у! Ҳой болалар, эшитяпсизларми, бу чол нималар деяпти? Мен беш конституцияни кўрдим дейди-я, улар қанақа конс-

титущиялар! Нима, сизга бизнинг конституциямиз ёқмайдимиз?— деди Отта кўзини қисиб.

— Ҳой бола, кўп бидирлайверма, мен бундай деганим йўқ!— деди.

— Нимани гапирмадингиз?— деди Нодар.— Ҳа, бу ерга келиб, бу дарё меники, деб дўқ қилган, ундай қиламан, бундай қиламан, сенларнинг ичак-чавоғингни ағдариб ташлайман деган ким?.. Сиз, ҳурматли Бенедиктэ амаки, ҳақиқий хусусий мулкчи ва капитализмнинг зарарли қолдигисиз.

— Бундай дейишга қандай қилиб тилинг борди?— Бенедиктэ қаттиқ ҳаяжонланганидан овози чиқмай, шивирлаб гапирарди.

— Нима, ахир ўзингиз шундай демадингизми?— деб Яго Антидзе ҳам гапга аралашди.

— Сизни шундай фош қилайликки, ундан кейин додингизни кимга айтишни билмай қоласиз!

— Сен шайтонларда инсоф борми ўзи?! Тўрларингни сал нарироққа олиб кетларинг, худо беҳабарлар.

— Майли, сал нарига сурамиз,— деб рози бўлдик биз.

— Мен сенларга ёмон гапирганим йўқ, бундан кейин бунақа бўлар-бўлмас гапларни вайсамаларинг!

— Ие, яна бошладингизми?!— деб ҳайрон бўлди Отта.

Бенедиктэ болтасини елкасига қўйиб, бизга анчагача тикилиб турди-да, кейин тупуриб қўйиб, йўлга тушди. Биз ортиқ чидаб туролмай пиқиллаб кулиб юбордик. Бенедиктэ бизга ўгирилиб қаради.

— Вой шайтонлар-э! Шундай қилгани худодан қўрқмайсанларми?!

— Бенедиктэ амаки, келинг, сизни ажойиб тамаки билан меҳмон қиламиз!— дедим мен.

Бенедиктэ бошини қашиб ўйлаб турди-да, кейин олдимизга келиб, тош устига ўтирди ва тамаки ўраб чекди. Бизлар ҳам чекдик.

— Сенлар ҳали ёшсанлар, билмайсанлар,— деб гап бошлади Бенедиктэ,— ўрмонга ўхшаб дарёнинг ҳам ўзига хос қонун-қондалари бор: фил ўлдирасанми ёки пашшами, балиқ овлайсанми ёки кит — барибир овчи овчини ҳурмат қилмоғи лозим. Агар бир овчи одамгиёҳнинг илдизини топиб олса-ю, ана шу жойни белгилаб қўйса, бошқаси келиб унинг топган илдизини ўғирлаб қўйса бу ўғрини ўлдирадилар. Ана шунақа! Овчи овчиға ёрдам бермоғи керак. Дарё ҳаммани ҳам боқаверди, ҳаммани бирдек кўради. Булар балиқ тутмасин деяпти, деб ўйлаяпсанларми? Дарёда балиқдан бошқанима ҳам бор? Дарёнинг бошидан оёғига қадар қанча қанча одамлар балиқ тутмайди дейсанлар? Лекин бундай бир-бирларига яқин жойда тутилмайди. Мен турган жойдан пастроққа бир қаранглар, у ерга Ладико чайла қуриб олибди. У қаерда, бу ердан қанча нарида? Агар у милтиқдан ўқ отса менга етмайди. Нега энди шундай? Чунки мен ҳам ўқ отадиган даражада унга яқинлашмайман. Мумкин эмас. Сенлар-чи? Сенлар милтиқнинг ўқи у ёқда турсин, шундайгина тумшуғим тагига ёнбошлаб олдиларинг. Бундай қилиш ярамайди...— Бенедиктэ ўрнидан турди.— Қани, энди бир ақлли болаларга ўхшаб сал нарироқ борингларчи. Эҳтиёт бўлинглар, яна сув оқизиб кетмасин, негаки балиқларни фақат биз эмас, балиқлар ҳам бизни яхши кўради. Тушунарлими?..

Бенедиктэ жўнаб кетди. Бизлар ҳам ўрнимиздан туриб, қақир-қуқурларимизни йиғиштириб, дарёнинг юқори томонига қараб йўлга тушдик.

Нарироқ бориб чодир тикдик. Лойқа сув лаққа балиқларни оқизиб келиб тўрга урарди, мана улар тўрга

илиниб ёрдам сўраб илтижо қилишарди, лекин ким ҳам уларга ёрдам берарди! Бизлар қўлда турмайдиган, силлиқ балиқларнинг ойқулоқларидан ушлаб қирғоққа итқитавердик.

— Сосойа, Хатиаи келди!— деди Нодар тўсатдан. Мен қирғоққа қарадим. Ростдан ҳам чодир олдида Хатиа турарди.

— Хатиа!— деб қичқирдим мен. У ҳам қўл силкиб алланарсалар деб қичқирди. Лекин дарёнинг шовқинсуронида унинг нима деётганини эшитолмадим.

— Хатиа, нима деяпсан, нега келдинг?— дедим мен бақириб. Хатиа қўлларини оғзига карнай қилиб яна қичқирди. Мен яна ҳеч нарса тушунолмадим.

— У нима деяпти?— деб Нодардан сўрадим.

— Мен ҳам эшитолмаяпман, қирғоққа чиқиб билиб кела қол.

Мен чодир олдига жўнадим.

— Хатиа, нима гап?

— Салом, Сосойа,— деб у менга қўл чўзди.

— Тавба, худди бугун мени кўрмаганга ўхшайсан-а. Бу ёққа нимага келганингни биламан,— дедим мен унинг қўлини қисиб.

— Сосойа, сизлар билан балиқ тутмоқчиман!

— Йўқ, Хатиа, Супса жуда қутуриб оқяпти, унинг ўкиришини эшитяпсанми?..

— Сосо, мени тўр олдига олиб туш, жон Сосойа, олиб туша қол!— деди Хатиа ялиниб.

— Жинни бўлдингми, нималар деётганингни билияпсанми?— деди Отиа Каландадзе чодир ичидан чиқиб.

— Мен ҳам балиқ тутмоқчиман, жон болалар, мени ҳам олиб туша қолинглар!— деди Хатиа ялиниб, лабларини чўччайтириб.

— Мана, қанча балиқ керак бўлса ола қол!— деди Яго унинг олдига бир челак балиқ қўяр экан.

— Менга булар керак эмас, мен ўз қўлим билан тутмоқчиман.

— Сен яхшиси уйингга жўна!

— Жўнамайман!— деди Хатиа ва қизиб ётган қумга ўтириб олди.

— Ҳой, ҳеч бўлмаса манави чодирга кир, офтоб миангни айнитиб юборади!

— Йўқ, кирмайман.

— Қирмасанг, шу ерда ўтиравер,— дедим жаҳлим чиқиб, кейин тўр олдига жўнадим.

— У нима деяпти?— деб сўради Нодар.

— Балиқ тутармиш.

— Бор, бу ерга олиб туша қол!

— Жинни бўлдингми?

— Бўлмаса, мен олиб келаман!

— Худо ҳаққи қўйсангчи!

— Қўрқма, жонингни сувга чўктириб юбормайман,— деди Нодар кулиб, кейин қирғоққа югуриб кетди.

Тўр тепасида учаламиз ўтирибмиз. Ҳадеганда балиқ келавермади. Бизлар кутиб ўтиравердик. Нодар:

Бир кун танга балиқ дебди сўзанга:
Пешонангда бордир шафқатсиз ёзмиш,
Ўт ёқди бир аёл тонгда қозонга...—

деб ашула айтиб дарёга шох-шаббаларни синдириб отиб ўтирар, сув эса уларни олиб бориб тўрга илинтирар эди.

— Қани балиқларинг?— деб сўради Хатиа.

— Биз уларни бир иш билан бир ёққа юбордик, икки ҳисса бўлиб қайтиб келади,— деб жавоб берди Нодар.

Балиқ эса ҳамон келмасди.

— Роса уятга қоладиган бўлдик-ку! Шундай пайтда келмай қолганини қара-ю!

Шунда тўсатдан тўлқин бир семиз лаққани тўрга олиб келиб урди. Нодар иккаламиз балиққа ташландик, лекин у қўлимиздан чиқиб ўзини тўлқинга урди, кейин яна тўрга келиб илинди, яна чиқиб кетди, кейин Нодар иккаламиз сувга тушиб бу жинни балиқни аранг ушладик. Нодар унинг ойқулоғидан чангаллаганча сувдан олиб чиқди.

— Хатиа, омадинг келган экан!— деб балиқни Хатианинг шундайгина тумшуғи олдиға олиб борди. Лаққа думи билан Хатианинг кўкрагига урди. Шундан кейин Хатиа балиқни икки қўли билан маҳкам ушлаб олиб, юзига босди.

— Вуй, Сосоёа, муздаклигини қара!

— Анавиндагига ўхшаб отиб юбора кўрма!— дедим мен уни огоҳлантириб.

— Қўрқма, ташламайман!— деди Хатиа мени тинчлантириб. Мен яна дарёга ўгирилдим, қарадим-у қўрқанимдан юрагим музлаб кетди: Супса каттакон каштан дарахтини тўппа-тўғри биз томонга оқизиб келарди.

— Нодар, хода!— деб бақириб юбордим. Нодар илон чаққандай сапчиб туриб кетди.

— Хатиа, бу ёққа қоч!— деб Хатиага ташландим, лекин худди шу пайт бир нарса мени қаттиқ туртиб, қисирлаб кетди ва мен оёғим осмондан бўлиб сувга ағдарилдим. Шунда қирғоқ, чодирдан отилиб чиқиб қўллари чўзганча бақириб югуриб келаётган болалар ёзиллаб ўтди кўз ўнгимдан. Кейин қоп-қора, ҳўл, совуқ бир чуқурга тиқилдим, кўзим, қулоқларим, оғиз-буним қумга тўлди. Кейин кучли тўлқин қаёққадир оқизиб кетди. Қимдир, «Қўрқма, ўзингни йўқотма. Унга, ўнг томонга бурил, яна, яна бир оз бурил, яна бир оз, Сосоёа!..»— дерди. Кўзимни очсам ҳеч нарсани кўрмадим, оғзимга сув кириб кетди! Ҳаво! Агар ҳозир нафас олмасам, ўламап, ўпкам ёрилиб кетади. Тезроқ, тезроқ,

Ўлсам ҳам майли, лекин бир марта нафас олишим керак! Шунда мен тўсатдан чуқур нафас олдим... Қизиқ, сув йўк! Кўзимни очдим. Болаларнинг эсхонаси чиқиб кетган чеҳраларини кўрдим... Улар қаёқларгадир югуришар, бақиршар эди. Вой аҳмоқлар-эй, менинг қирғоққа чиқиб олганимни кўришмаяптими?

— Ҳой, болалар, бу ёққа келинглар, мен бу ердан!— деб қичқирдим-у, лекин овозим ўзимга ҳам эшитилмади. Кейин қулогимда нимадир ёрилиб кетгандай бўлди, аввал дарёнинг овозини, кейин юрагимнинг уришини ва охири...

— Хати-а-а! Хати-а-а-а! Хати-а-а-а!!— деган овозларни эшита бошладим.

Болалар:

— Хатиа,— деб бақириб, қирғоқ ёқалаб югуриб боришарди.

— Хатиа-а!— Мен қандай қилиб болалар олдига бориб қолганимни билмайман, фақат мени Нодар ва бутун одамлар ушлаб турганини, ўзим бақириб, юлқинардим, Супсанинг Хатиани оқизиб бораётганини ва ҳеч ким уни қутқаришга жазм этолмаётганини кўриб турардим. Шунда кимдир нариги қирғоқдан ечинмаёқ ўзини қутуриб оқаётган дарёга ташлаб, бўтана тўлқинлар бўйлаб сузиб кетди. Унинг қулоч отаётган бақувват қўллари кўриниб турарди... Мана у Хатиага етиб қолди. Хатиани эса сув ҳамон оқизиб борар, бояги одам унинг орқасидан шитоб билан сузиб, етиб олишга интиларди. У бир амаллаб Хатиани ушлаб олди-да, чалқамчасига ағдарди. Супса уларни мактаб олдига қадар оқизиб борди. Лекин мактабга яқинлашгач ҳалиги одам бор кучини тўплаб, қирғоқ томон сузди. Мана у қирғоққа чиқиб, Хатиани қумга ётқизди-да, қулогини унинг кўрагига қўйиб, юрак уришини текшириб кўрди. Кейин

Хатиани гўдак боладек икки қўлига кўтариб, мактаб ҳовлисига олиб кирди.

Хатиа майса устида ётар эди. Унинг атрофига бутун қишлоқ одамлари йиғилишди. Ҳалиги нотаниш киши тиззалаб олиб, Хатиани сунъий нафас олдирар эди. Мен ҳам унинг ёнига ўтирдим. У менга кўз қирини ташлаб қўйди. Бу бригадир Датико эди. У индамасдан, хотир-жам бир қиёфада ўз ишини давом эттираверди. Энди у Хатианинг чаккасини ишқалай бошлади.

— Хатиа!— дедим мен. Хатиа индамади.

— Хатиа! Хатиа!— мен қайта, қайта чақиравердим. Шундан кейин Хатианинг киприги қимирлади, кейин у аста кўзларини очди, кейин оҳиста, жуда ҳам паст бир овозда (буни фақат мен эшита олгандирман, балки):

— Сосойа!— деди.

— Тирик эканми?— деб сўради аллаким.

— Тирик!— деди Датико ва ўрнидан турди.

«Тирик» деган шивирлаш худди шабада каби одамлар орасидан эсиб ўгди.

Озиб-тўзиб, қоп-қора соч-соқоллари ўсиб, тилка-пора кийими жиққа ҳўл бўлган Датико ўртада турарди. У аввалига оломонни, кейин ҳар қайсиларини бирма-бир кўздан кечира бошлади. У кимга қарамасин, ҳамма ундан кўзини олиб қочар, бошини қуйи солиб, орқасига тисариларди. Датико оломоннинг гап бошлашини кутиб, индамай турарди. Бироқ одамлар ҳам лом-мим демай жим тураверди, мен эсам уруш бошланган тонгдаги ма-на шундай жимликдан қандай қўрққан бўлсам, ҳозир ҳам шундай қўрқиб кетдим. Датико ҳамон кутар, лекин ҳеч зог чурқ этиб овоз чиқармасди. Шундан кейин у камаридаги тўппончасини олиб ерга улоқтирди. Одамлар ҳамон жим турар эди.

Датико:

— Ҳой одамлар, ахир бирор нима десаларинг-чи!—

деб ялинди. Унинг овози титрарди. Одамлар индамади.

— Ҳой Володя, қани бу ёққа чиқ, мана мени ушла, чиқ, нега бақрайиб турибсан!— деди у Володя Жашига.

Володя одамлар орасидан чиқиб, Датико олдига борди. Мен отишма, бақириб-чақирришлар бўлишини, уни ушлашларини кутардим, лекин аксинча бўлиб чиқди: Володя Жаши орқасига ўгирилди-ю, тўппа-тўғри ҳовлидан чиқиб кетди. Датиконинг ранги оқариб, лаблари титради.

— Бадриа, сен нега ағрайиб турибсан, мени ушламайсанми, мен ортиқ чидолмайман!— Бадриа Таварткиладзе эса унга эътибор ҳам қилмай, Володянинг орқасидан жўнаб қолди.

— Ҳой одамлар!— деди у йиғлагудек бўлиб. Лекин одамлар Володя билан Бадриага ўхшаб бирма-бир йўлга тушавердилар. Улар Датикога қарамай, бошларини қуйи эгиб, жимгина дарвоза томон боришарди. Датико эса бу унсиз, аста-секин тарқаб бораётган оломон ичида худди черковдаги тиламчилар каби бир ўзи турарди. Унинг кўзлари ҳозир худди хайр қилинг деётгандек — уни одам ўрнида кўришларини, ё ўлдиришларини, ёки гуноҳидан ўтишларини илтижо қилар эди, уни одам ўрнида кўрсалар бас.

Кейин у қўллари билан юзини бекитиб, чўкка тушди-ю, йиғлаб юборди. Мен унга тикилар эканман: яхши ҳамки Хатиа бу ожиз, аянчли инсоннинг ҳўнграб йиғлашдан бутун вужуди қалтираётганини, унинг кўз ёшларини, шундай баҳайбат бир одамнинг ҳозир эзилиб, ерга кириб кетгудек бўлиб туришини кўрмаяпти, деб ўйлардим.

— Хатиа, ўзинг юра оласанми?— деб сўрадим мен.

— Ҳа, Сосойа, юра оламан!— деди у ва ўрнидан турди. Мен унинг белидан эҳтиётлик билан қучганча

дарвоза томон олиб кетдим. Датиконинг ёнидан ўтаётганимизда беихтиёр тўхтаб қолдим. Датико кўзларида ёши билан бизга тикилиб турарди.

— Сосойа, мен энди нима қиламан?

— Билмайман, Датико!

— Ҳой йигит, сен ҳам билмайсанми?..

Мен ерга қараб олдим. Датико ўгирилиб йўлга тикилди. Йўлда ҳеч ким йўқ эди. У худди маст одамлардек гандираклаб юриб, дарвозадан ташқарига чиқди ва яна мендан:

— Сосойа, энди мен қаёққа бораман?— деб сўради.

Мен унинг қаёққа бориши кераклигини ва унга нима деб жавоб беришимни билмасдим. Датико тўсатдан қўл силтади-да, шартта бурилиб кетаверди.

У чанг тош йўлдан оёқлари тагига тикилганча аста-секин, оғир-оғир қадам ташлаб борар эди. Чорраҳага боргач, иккиланиб тўхтаб қолди. Чап томонда ўрмонга олиб борадиган ёлғизоёқ йўл бор эди. Датико шу ерга етгач бир оз турди-да, кейин тўғрига қараб юрди. Қаёққа кетаётганини, чамаси, ўзи ҳам билмасди.

Супса ғўлалар, тўнгалар, илдиз-пилдизи билан қўпорилган дарахтларни оқизиб келар эди. Бўйнидаги қўнғироқчаларини жиринглашиб ўтлоқдан пода қайтиб келар эди. Узоқ-узоқларда — Датико кўздан ғойиб бўлган томонда каттакон қирмизи ранг қуёш боғиб борар эди.

Одамлар, мен сизларни кўряман!..

— Салом, Бежан! Бу мен, Сосойаман, мендан балки хафадирсан, ахир мен анчадан бери бу ерга келолмадим. Манави қирққулоқни қара-я! Хоч яна қийшайиб қолибди! Ҳозир уни тўғрилаб, скамейкани ҳам бўяб қўяман. Мана Хатиа эккан наъматак гуллаб, ҳатто гу-

лини тўкиб бўлибди. Шу ўтган вақт ичида нима воқеалар юз берганини билсанг эди. Нимадан бошлашимни ҳам билмай турибман! Тўхта, ҳозир манави ёввойи ўт-ни юлиб ташлай, кейин ҳаммасини гапириб бераман.

Биринчидан, Бежан, уруш тамом бўлди. Тушунясанми, уруш тамом бўлди! Ҳозир қишлоғимизни таниб бўлмайди. Қанча-қанча одамлар урушдан қайтиб келди! Герасим амакининг ўғли келди. Ниночканинг ҳам, Эвгенининг ҳам ўғиллари қайтиб келди, Минанинг ҳам эри келди. Нодарнинг ҳам, Отианинг ҳам дадалари қайтди, рост, оёқдан ажраб қайтди, бе, ҳозир ким ҳам бунга эътибор беради, дейсан! Лука эса ўзининг Кукурасига етишолмай оламдан ўтди, у қайтгани йўқ. Қора Машиконинг эри Малхаз ҳам қайтмади. Ҳа, кўплар, жуда кўп одамлар қайтиб келмади... Озиқ-овқат масаласи анча дурустлашиб қолди. Бежан, энди туз ҳам кўпайиб қолди, жўхорини айтмайсанми... Сен кетганингдан бери қишлоғимизда бир қанча тўйлар бўлди, ҳаммасига ҳам мени таклиф қилиб, катталарга ўхшаб вино ичишга мажбур этишди. Гогия Церцвадзе эсингда борми? Унинг ўнта боласи бор эди. У урушдан қайтиб келди. Қара, у урушдан қайтиб келгач хотини Талико унга энди ўн биринчи фарзанди — ўғли Шукрияни туғиб берди. Бежан, роса кулги бўлди-да! Таликонинг ой-куни яқинлашиб, бугун-эрта туғаман деб турганда ёввойи олхўрига чиқибди дегин, ўша ерда туғиб қўйишига сал қолибди-да. Дарахт тагига чодир ҳам ёзиб туришди! Лекин у бир амаллаб ерга тушиб олди. Гогия бўлса: «Нега ташвишланиб ўтирибсан, ўша ерда туғиб, чақалоқни арқонга боғлаб пастга туширавермайсанми» — деди. Боланинг отини Шукрия қўйишди, лекин мен уни ҳали ҳам «Олхўри» деб юраман... Бежан, тўғрими, кулгили эмасми? «Олхўри» ҳам ёмон исм эмас-ку, ахир? Бу исмни мен топдим. Шу ўтган вақт ичида ундан ташқари яна ўн

учта бола туғилди. Яна бир қувончли воқеа содир бўлди, биламан, бундан сен ҳам хурсанд бўласан: Хатиа дадаси билан Ботумига врачга боқизгани кетди. У ерда Хатианинг кўзини операция қилишади, кейин Хатиа кўрадиган бўлади. Ундан кейин... Бежан, Хатиани қанчалар яхши кўришимни биласан-ку. Мен унга уйланаман. Мен шундай бир тўй қилайки, унга бутун қишлоқни, ҳаммани таклиф этаман... Шундан кейин менинг ҳам болаларим бўлади, тушуняпсанми... Борди-ю, Хатиага операция ёрдам бермаса-чи? Бу ҳақда аммам ҳам, ҳар куни кечалари уйқу олдидан гаплашиб ётганимизда, борди-ю, кўзи тузалмаса нима қиласан, деб сўрайди. Мен нима қилишим керак? Мен барибир Хатиани оламан, у албатта менинг хотиним бўлади, чунки Хатиа менсиз яшай олмайди, мен ҳам Хатиясиз яшай олмайман. Сен ҳам ахир ўз Минадориангни севар эдинг-ку? Мен ҳам ўз Хатиямни севаман. Лекин унинг кўзи очилгач, мени ёқтирмай қоладими деб қўрқаман. Аммам кўпинча: сен катта бўлиб, анча эркак туси уриб, сал одамга ўхшаб қолдинг, жуда ўзгариб кетдинг, дейди — лекин шунда ҳам... Йўқ, Хатиага ёқмаслигим мумкин эмас. Хатиа мени ҳозир ҳам кўради, унинг ўзи шундай дейди.

Аммам ҳам кимшидир яхши кўради. У Котиа почтальондан доим: «Менга хат-пат йўқми?»— деб сўрайди, ўтган ҳар битта машинани кузатиб туради. У кимшидир кутади. Иккаламиз-ку, унинг кимни кутаётганини биламиз, лекин энди у сира ҳам қайтиб келмайди. Чунки уни фақат аммамгина яхши кўради. Аммамга раҳмим келади. Лекин иложим қанча, Бежан? Бу масалада унга ҳеч ким ёрдам беролмайди. Мен энди катта бўлиб қолдим, бу йил ўнинчи синфни тамомладим. Институтга кириб, врач бўламан. Агар ҳозир Хатианинг кўзи тузалмаса, мен ўзим операция қиламан...

Шунда:

— Ҳой бола, сен ким билан гаплашяпсан?— деган таниш овоз эшитилди. Орқамга ўгирилиб қарадим. Олдимда Герасим амаки турар эди.

— Ассалому алайкум, Герасим амаки!

— Ваалайкум ассалом! Бу ерда нима қиялпсан?

— Ҳеч нарса, ўзим шундай айланиб юрибман.

— Почтага бор. Бесарион амакинг билан Хатиа қайтиб келишди!— деб бетимга шапатилаб қўйди.

— Ҳўш?— дедим мен юрагим увишиб.

— Чоп, уларни кутиб ол!

Мен Герасимнинг жавобини кутиб ўтирмай, сал олдинга энгашганча қиямаликдан пастга қараб югуриб кетдим.

Тезроқ, тезроқ, Сосойа, бу йўл узоқ, яхшиси йўлни тикка кесиб чиқ! Э, худо-ей, тезроқ югурсанг-чи!.. Югурганимдан қулоқларим шамолда ғувиллайди, юрагим гупиллаб, оёқларим қайрилиб-қайрилиб кетади. Агар ана шу чуқурдан сакраб ўтолсам, унда Хатианинг кўзи очилган бўлади... Е пирим! Утдим! Тезроқ! Мана шу чуқурдан ҳам сакрайман! Бундан ҳам сакрадим... Энди анави дарахтга қадар нафас олмай борсам... Мана ўша дарахтга ҳам етдим, яна бир неча қадам нарига югурай-чи. Югуриб бордим ҳам! Энди ичимда элликкача санаб нафас олмай югуролсам, шунда Хатианинг кўзи очилган бўлади! Бир, икки, уч, тўрт, беш, олти, етти, саккиз, тўққиз, ўн, ўн бир; ўн икки... йигирма... ўттиз... қирқ, қирқ бир, қирқ икки, қирқ уч, қирқ тўрт, қирқ беш...

— Хатиа-а-а!— менинг қичқиригимни эшитиб Хатиа билан Бесарион орқаларига қарашди. Мен нафасим бўғзимга тиқилиб, уларга етиб олдим.

— Сосо!— деди Хатиа секингина. Мен унга қарадим.

У оппоқ бўлиб кетганди. Унинг кўм-кўк шахло кўзлари ҳам қаёқларгадир узоқ-узоқларга тикилар эди.

— Бесарион амаки!— Бесарион амаки бошини қуйи солганча хомуш бўлиб турар эди.— Хўш, Бесарион амаки, нима бўлди?

.....
— Хатиа!

— Келаси йили баҳорда келинлар, бу йили операция қилиб бўлмайди, деди,— деб жавоб берди Хатиа. Эҳ, худо, нега энди элликкача санамадим-а, деб ўйладим шунда мен. Аввалларидагидек томоғимга алланарса тиқилиб, юзимни қўлларим билан беркитиб олдим.

— Хўш, Сосо, аҳволларинг қалай, нима ишлар қилпсан?— деб сўради Хатиа. Мен ёнига бориб, уни қучоқлаб юзидан ўпдим. Бесарион амаки чўнтагидан рўмолчасини олиб ёшсиз кўзларини артди-да, йўталиб йўлга тушди.

— Сосоёя, аҳволларинг дурустми?— деб яна сўради Хатиа ва илжайиб қўйди.

— Хатиа, қўрқма, у келаси йили операция қилишга ваъда бердими ўзи?— дедим-да, кафтим билан унинг чеккасини икки ёққа тортдим. Унинг кўзлари худди бодомга ўхшаб кетди, бундан у янада гўзаллашди.

— Ҳа, Сосоёя, келаси йили,— деди Хати.

— Хатиа, қўрқма!

— Сосо, қўрқмайман!

— Сени у тузатолмаса, ўзим тузатаман, мен врач бўламан, кейин ўзим операция қиламан!

— Биламан, Сосоёя.

— Борди-ю тузатолмасам, нима бўпти! Сен ахир мени кўрасан-ку, а?

— Ҳа, Сосо, сени кўраман.

— Сенга яна нима керак?!

— Бошқа ҳеч нарса.

Ҳой йўл, сен қайларга олиб боряпсан, менинг қишлоғимни қайларга олиб кетяпсан? Уша даҳшатли кун мендан ҳамма нарсани тортиб олганинг, кейин эса қўлингдан келганини қайтиб берганинг эсингдами? Йўл, сендан миннатдорман. Энди навбат бизники. Энди сен Хатиа иккаламизни ўзингинг чексиз ўлкаларингга элт! Лекин бизлар ҳеч вақт бир ерда тўхтаб қолмаймиз, бир-биримизнинг қўлимиздан ушлаб бораверамиз-бораверамиз. Сен қишлоғимизга биз ҳақимизда уч бурчак конвертда ва устига босма ҳарфлар битилган конвертларда хабар олиб келмайсан, қишлоғимизга биз ўзимиз қайтиб келамиз. Биз етиб келиб, Суреби тоғи орқасидан қуёш кўтарилаётган пайт олтин ранг шафаққа тикиламиз, ана шунда Хатиа овозининг борича:

— Ҳой одамлар, бу мен, Хатиаман, мен сизларни кўряпман!..— дейди.

На узбекском языке
ДУМБАДЗЕ НОДАР ВЛАДИМИРОВИЧ
Я ВИЖУ СОЛНЦЕ

Р о м а н

Издательство „Ёш гвардия“ —
Ташкент — 1969

Тбилиси „Литература да хеловнеба“
нашриётининг 1966 йил нашридан
таржима қилинди

Рассом Лоруа
Редактор Э. Миробидов
Расмлар редактори К. Назаров
Техн. редактор Л. Пузенко
Корректор М. Рустамов

Босмахонага берилди 30/1-1968 й. Босиш-
га рухсат этилди 28/VIII-1969 й. Формат
70×108¹/₃₂. Босма листи 7,25. Шартли
босма листи 10,15. Нашр. листи 9,74. Тира-
жи 30000. Қоғоз № 2. •

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
„Ёш гвардия“ нашриёти, Тошкент. Навоий
кўчаси, 30. Шартнома № 96—66.
Ўзбекистон КП Марказий Комитети
нашриётининг босмахонаси. Тошкент,
„Правда Востока“ кўчаси, 26.
1969 йил. Заказ 6315. Баҳоси 39 т.

**ЎЗБЕКИСТОН ЛҚСМ МАРКАЗИЙ
КОМИТЕТИ
«ЕШ ГВАРДИЯ» НАШРИЁТИ ТЕЗ
КУНДА ҚУЙИДАГИ
КИТОБЛАРНИ БОСМАДАН
ЧИҚАРАДИ:**

Ил ёс Муслим. Кўрик. Шеърлар.

Барот Бойқобилов. Самарқанд
ушшоғи. Шеърлар.

А. Бекимбетов. Ҳаёт йўлида. Қис-
са ва ҳикоялар.

Вилли Майнк. Марко Полонинг
ажойиб ва ғаройиб саргузаштлари. Қис-
са.

Г. Свиридов. Тиканли сим ортида.
Қисса.

Жюль Верн. Антифер тоғанинг
ажойиб ва ғаройиб саргузаштлари. Ро-
ман.